

ДЕНЬ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ: історико-політологічні дискусії

***до 100-річчя бою під Крутами
(1918 - 2018)***

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ
імені Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України
Міжрегіональної Академії управління персоналом

ДЕНЬ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ:
ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДИСКУСІЇ
(до 100-річчя бою під Крутами (29.01.2018 року))

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 5

Хмельницький - 2018

**УДК 316.7 (477) «1917/1921»
ББК 63.3 (4Укр)
З 69**

День Соборності України: історико-політологічні дискусії (до 100-річчя бою під Крутами (29.01.1918 року) : зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. – Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ін-ту МАУП, 2018. – Вип. 5. – 206 с.

У збірнику наукових праць вміщено статті, виголошені на засіданні Всеукраїнської науково-практичної конференції «День Соборності України: історико-політологічні дискусії» (до 100-річчя бою під Крутами (29.01.1918 року). Авторами статей розкрито такі питання: історія української державності; бій під Крутами; Українська Центральна Рада та Директорія в документах; українська національно-демократична революція 1917–1921 рр.: перебіг і причини поразки; День Соборності України: початки ідеї соборності; передумови возз'єднання українських земель; Акт возз'єднання українських земель: політологічний аналіз; День Соборності України: історія та сучасність.

Редакційна колегія:

Головний редактор: Білий Л. Г., кандидат педагогічних наук, доцент, директор Хмельницького інституту МАУП.

Члени редакційної колегії:

Авсісвич А.В., доктор філософії в галузі права; **Байдич В.Г.**, кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області; **Гуменюк А.Ф.**, кандидат економічних наук, доцент; **Дацюк О.А.**, кандидат богослов'я; **Коцюк В.Д.**, кандидат історичних наук; **Олійник В.В.**, кандидат педагогічних наук, доцент; **Олійник Ю.В.**, кандидат історичних наук; **Парандій В.О.**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальна за випуск); **Савчук Л.О.**, кандидат педагогічних наук, доцент; **Трембіцький А.М.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **Циганюк Ю.В.**, кандидат юридичних наук.

Рецензенти:

***Завальнюк О.М.**, доктор історичних наук, професор
Філіпюк А.Г., доктор історичних наук, професор*

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Хмельницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом
(протокол № 1 від 29 січня 2018 р.)

© Хмельницький інститут
Міжрегіональної Академії управління персоналом, 2018
© Автори статей

Л. Г. Білий,
кандидат педагогічних наук, доцент
(м. Хмельницький)

ВІДОБРАЖЕННЯ БИТВИ ПІД КРУТАМИ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

*«Ще юнаки, ще майже діти,
А навкруги і смерть, і кров.
«На порох стерти, перебити!» –
Іде на Київ Муравйов.
Полків його не зупинити,
Та рано тішається кати:
Коли стають до зброї діти,
Народ цей – не перемогти!»*
(Микола Луків)

29 січня 1918 року українці стримали наступ ворога на Київ, проявивши жертвність і героїзм заради незалежності України. Минуло сто років, а ми знову змушені обороняти власну незалежність ціною людських жертв.

Бій українських вояків проти більшовицької армії на станції Крути затримав ворога на чотири дні. Таким чином добровольці утримали столицю на час, необхідний для укладання Брест-Литовського миру, який de-facto означав міжнародне визнання української незалежності.

У радянській історичній літературі бій під Крутами всіляко намагалися замовчати. У тритомній «Українській РСР в період громадянської війни» (1967 р.) про бій під Крутами згадано лише одним коротким реченням.

Схожим чином автори енциклопедичного видання «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (1987 р.) роз'яснили читачам, що в січні 1918 р. біля ст. Крути «точилися запеклі бої між радянськими частинами і військами української буржуазно-націоналістичної контрреволюції». Дбаючи лише

про чистоту «марксистсько-ленінської концепції», радянські дослідники менше всього піклувалися про дослідження історичної дійсності.

На жаль, в українській історичній літературі також не обійшлося без «міфотворчості» на тему Крут. Після поразки визвольних змагань чимало українських публіцистів прагнули «героїзувати» сторінки історії 1917–1921 рр., не намагаючись розібратися в тому, що ж власне тоді сталося. За аналогією з 300 загиблими спартанцями під Фермопілами, стали писати про «300 полеглих» під Крутами. Лише нові архівні знахідки дозволили виявити неточності й детально реконструювати перебіг бою під Крутами та збройної боротьби в Україні на початку 1918 р. [1].

Бій під Крутами – бій, що відбувся на залізничній станції Крути 29 січня 1918 року між більшовицькими військами Михайла Муравйова й об'єднаними військами юнкерів 1-ї Київської юнацької школи ім. Б. Хмельницького та першої сотні новоствореного Студентського куреня під єдиним командуванням Аверкія Гончаренка під час наступу на Київ військ Муравйова.

Битва під Крутами – один із важливих сюжетів сучасної української історичної пам'яті, який вже давно перестав сприйматись як рядова історична подія. Міф битви під Крутами є історичним образом, що має важливе значення для української колективної пам'яті та української ідентичності [2].

У цій статті йтиметься про відображення битви під Крутами в українській історичній пам'яті.

Іншими словами, йтиметься про те, як репрезентувалась битва під Крутами у різний час, як і ким творилися уявлення про неї, і як вони використовувались у державній політиці пам'яті та в політиці загалом.

Події під Крутами вперше привернули увагу громадськості після повернення Центральної Ради в Київ у березні 1918 року. 5 березня 1918 року Військовим міністерством УНР було утворено комісію для з'ясування

обставин бою під Крутами. До її складу увійшов член Центральної Ради Олександр Шульгин, який втратив у бою під Крутами брата – Володимира Шульгіна.

Окрім того, на початку березня до Центральної Ради надійшли численні листи від батьків із проханням розшуку їх дітей, які брали участь у битві [3].

Під час першого засідання Малої Ради після повернення до Києва 9 березня 1918 року особисто Михайлом Грушевським була висловлена ідея вшанування пам'яті «забитих стрільців» і урочистого перепоховання їх у Києві на Аскольдовій могилі. Ця пропозиція була прийнята одностайно усіма членами Малої Ради [4].

16 березня у газеті «Нова Рада» вийшла стаття «Трагедія на Крутах» під авторством С.Ш. (скоріше всього це був Сергій Шемет [5]).

Чинна влада відреагувала на цю статтю, і вже через 3 дні, 19 березня, у газеті «Нова Рада» з'явилася замітка у якій повідомлялося, що слідство над цією справою вже розпочалося [6].

19 березня 1918 року пройшло урочисте перепоховання 18 померлих під Крутами бійців Студентського куреня, яких вдалося знайти на полі бою та ідентифікувати. Ця подія активно висвітлювалась київською пресою.

Церемонія розпочалася о 2 годині дня на вокзалі, де зустріти тіла померлих зібралися студенти, родичі померлих, політики, військові, духовенство, представники просвітницьких організацій. Київським єпископом Никодимом була відслужена заупокійна [7].

Під час провозення тіл біля будинку Центральної Ради відбулось зняття із цього будинку російської символіки. Про це заявив Грушевський, перетворивши подію на своєрідний ритуал: «От у цій хвилі, коли провозяться їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась українська державність, з фронту її будинку здирають російського орла,

ганебний знак російської власті над Україною, символ неволі, в котрій вона прожила двісті шістдесят з верхом літ.

Видно, можливість його здерти не давалась даремно, видно, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю. І кров пролили ці молоді герої, котрих ми нині проводжаємо!» [8].

Серед інших виступаючих на Аскольдовій могилі був професор другої української гімназії, учні якого вступили до Студентського куреня, і частина з них загинула (ім'я професора у джерелах не згадується). Саме він вперше порівняв загиблих під Крутами з учасниками битви під Фермопілами 480 року до н. е. Це порівняння запам'яталося учасниками церемонії. Про нього пізніше згадували у спогадах [9]. З того часу аналогія активно використовувалась і використовується у працях про битву під Крутами. Битву під Крутами досить швидко почали називати «українськими Фермопілами». Також ця аналогія народила популярний міф про участь у битві під Крутами 300 студентів. Число народжене за аналогією із битвою при Фермопілах і 300-ма спартанцями.

У 1918 році Павло Тичина пише свій знаменитий вірш «Пам'яті тридцяти», присвячений похорону студентів, загиблих під Крутами. Пізніше вірш часто супроводжуватиме численні роботи, присвячені битві під Крутами. Бачимо, що битва під Крутами практично одразу привернула увагу громадськості.

У подальшому до теми битви під Крутами зверталися в українській еміграції. Перші із праць, присвячених цій темі, належали українським емігрантам, політичним та військовим діячам національних змагань.

Впливовим стало висвітлення битви Дмитром Дорошенком. 1921 року у Відні у збірці, присвяченій Січовим стрільцям, вийшла його стаття «Пам'яті тих, що полегли під Крутами». Він звеличував досягнення української молоді у боротьбі за «вільну самостійну Україну».

Новий поштовх до розвитку теми «Героїв Крут» надали українські націоналістичні видання та пластунські молодіжні

організації Західної України у 1930-х роках. Варто зазначити, що вони не просто звертались до крутянських подій у своїй риторичі, а розробили цілий комплексний культ цієї події.

1931 року до 13-ї річниці бою II конференція Львівського студентства ухвалила рішення вважати роковини бою українським всестудентським святом, і оголосила проведення одноденного голодування, кошти від якого будуть зібрані на допомогу політв'язням. Таке голодування проводилось у подальшому щороку до 1939 року [10].

Загалом протягом 1930-х років у націоналістичній та пластунській пресі у різних містах Західної України (Львів, Перемишль, Коломия) виходило досить багато праць та статей присвячених битві під Крутами. Переважна частина з них була присвячена роковинам битви.

Культ «Героїв Крут» також поширюється серед вояків УПА під час Другої світової війни. Ідеологи УПА звертались до битви під Крутами у своїй виховній і освітній роботі. У підрозділі «Історія» книги «Програми виховних гутірок, докладів і лекцій в УПА» був вміщений окремий пункт «Крути. Героїзм української молоді».

Після закінчення Другої світової війни культивування битви під Крутами продовжує підтримуватись лише в еміграції. Так, зокрема час від часу у різних містах Європи та Америки виходять статті, присвячені річницям битви під Крутами.

У післявоєнній емігрантській літературі як правило підіймалось питання дослідження перебігу подій битви під Крутами. Проте нових інтерпретаційних схем цієї події та її значення вже не виникало.

Варто також розглянути інтерпретацію подій під Крутами радянською історіографією.

Головнокомандувач радянських військ Михайло Муравйов так описував бій у донесенні до Ради Народних комісарів про хід битви під Крутами: «После двухдневного боя 1 революционная армия Егорова, при поддержке 2-й армии

Берзина у ст. Круты разбила контрреволюционные войска Рады, предводимые самим Петлюрой» [11].

Як відомо, Муравйов намагався гіпертрофувати масштаб битви під Крутами, збільшивши таким чином власні звитяги і пояснивши досить великі чисельні втрати. Заради цього він навіть говорив про присутність на полі бою С. Петлюри.

У радянській історичній літературі битва під Крутами поставала як рядовий епізод громадянської війни, хоча при тому битва описувалась як складна та запекла. На висвітлення цих подій суттєво вплинула їх оцінка М. Муравйовим.

Перше звернення до битви під Крутами на офіційному політичному рівні у незалежній Україні відбулось за часів президентства Леоніда Кучми.

24 січня 2003 року на 85-ту річницю бою було видано розпорядження «Про вшанування пам'яті Героїв Крут». Розпорядження передбачало організацію виставок, проведення тематичних вечорів та конференцій, забезпечення широкого висвітлення цих заходів у засобах масової інформації [12].

Проте комплексний та повноцінний культ «Героїв Крут» у незалежній Україні був вироблений лише за часів президентства Віктора Ющенка. Можна сказати, що саме ця людина найбільше вплинула на ствердження культу «Героїв Крут» у сучасному українському суспільстві та певною мірою була творцем цього культу. Період президентства Віктора Ющенка (2005 – 2010 рр.) став для України часом формування нової політики пам'яті та культурної політики загалом. У цей час українська влада у своїй політиці пам'яті найбільш активно зверталась до багатьох історичних сюжетів.

У 2005 році за ініціативи президента розробляється проект меморіально-музейного комплексу «Пам'яті Героїв Крут», розташованого на місці битви біля села Пам'ятного Чернігівської області [13]. З того часу в Україні починають проводити ряд заходів всеукраїнського та регіонального значення з метою вшанування пам'яті Героїв Крут.

25 серпня 2006 року відкривається меморіал «Пам'яті Героїв Крут» на залізничній станції Крути – 10-метрова червона колона, що символізувала колону Київського університету на 7-метровому насипі.

У 2008 році меморіал був доповнений сімома вагонами і відкритою залізничною платформою військового ешелону, стилізованою під платформи початку XX ст. Вагони своїм виглядом мали бути подібними на ті, на яких їхали на фронт учасники битви. 14 жовтня 2008 року на день Покрови у цих вагонах відкрився музей «Героїв Крут». У експозиції музею представлені близько 500 предметів й архівних матеріалів [14].

2008 року на державному рівні відзначається 90-та річниця битви під Крутами. Відзначенню передувало видання указу Президента «Про відзначення 90-ї річниці подвигу героїв Крут» [15].

Важливо, що заходи мали великий суспільний розголос у медіа та значну масовість.

У 2008 році виходить найбільш ґрунтовна збірка документів і досліджень битви під Крутами – «Крути. Січень 1918 року. Документи, матеріали, дослідження, кіносценарій». Її вихід передбачався указом Президента «Про відзначення 90-ї річниці подвигу героїв Крут».

29 січня 2009 року Віктор Ющенко звернувся із ініціативою перенести День захисника Вітчизни з 23 лютого на 29 січня, пояснивши це так: «День подвигу під Крутами – це наш справжній національний День Захисника Батьківщини» [16]. Цю ідею можна сприймати як спробу витіснити із колективної пам'яті радянський історичний культ новітнім українським.

Усі заходи вшанування пам'яті «Героїв Крут» були орієнтовані лише на річницю битви. Найпоширенішими із них були масові мітинги-реквієми та супутня до них політична риторика. Разом із тим, незважаючи на постанови, що гарантували це, на державному рівні не було знято ні

художнього фільму, ні жодного документального фільму про битву.

Була приділена значна увага розбудові меморіального комплексу під станцією Крути. Проте значно менша увага була приділена таким меморіальним місцям битви під Крутами, як місця поховання бійців на Аскольдовій могилі і на Лук'янівському кладовищі.

Усі офіційні церемонії та способи культивування битви під Крутами часів президентства Віктора Ющенка були в першу чергу орієнтовані на вираження жалоби померлим у битві та на вшанування їх пам'яті.

З цієї причини в офіційному дискурсі «Героїв Крут» завжди панувала жертвна (віктимна) та трагедійна лексика. Зокрема, характерну назву мала збірка статей, матеріалів та літературних творів, випущена у 2008 році – «Героїка трагедії Крут» [34]. Вже у самій назві збірки наголошувалось на трагедійній природі даної події.

Фактично відмовилась від політики вшанування пам'яті «Героїв Крут» нова українська влада, що прийшла з обранням Віктора Януковича Президентом України.

Досить великий суспільний розголос отримало видання нових редагованих підручників з історії України для 5 класу у 2011 році. Зміни у новому редагованому варіанті підручника були відносно невеликими – з нього прибрали згадки про Помаранчеву революцію та битву під Крутами, скорочені розділи про УПА та Січових стрільців, інші невеликі зміни. На думку автора попереднього варіанту підручника для 5 класу Віктора Мисана, дані зміни мали сформувавати неагресивний образ Росії [18].

Варто відмітити, що нова українська влада не могла повністю відмовитися від вшанування пам'яті «Героїв Крут». Так, на річницю бою у 2011 році урядова делегація на чолі з прем'єр-міністром України Миколою Азаровим поклала квіти до місця поховання студентів на Аскольдовій могилі [19].

Не міг повністю обійти увагою День пам'яті Героїв Крут і Президент України Віктор Янукович. На його вебсайті була оприлюднена офіційна заява, у якій Президент висловлювався з приводу річниці, проте давав битві під Крутами досить обережну та нейтральну оцінку, утримуючись від її культивування [20].

Традиційні церемонії вшанування пам'яті «Героїв Крут» на 93-тю річницю битви перейшли до рук опозиційних сил та правих організацій і партій. Для них фактичне ігнорування цієї дати центральною владою стало можливістю заявити про себе.

Природно, що в таких умовах церемонія вшанування «Героїв Крут» мала політичний підтекст, часто лунала критика чинної влади. Фактично вона перетворилась у опозиційний мітинг.

Найвпливовішою складовою суспільного дискурсу «Героїв Крут» є образ «Героїв Крут», створений українськими організаціями та партіями правого спрямування. Можна сказати, що вони утворили окремий своєрідний дискурс «Героїв Крут», який має багато відмінностей від офіційного.

Для діяльності усіх партій правого спрямування важливими є будь-які символи, церемонії та міфи, пов'язані з національною історією та культурою. Протягом останніх років в Україні зростає популярність правих рухів та ідей. Зрозуміло, що ці партії не могли стояти осторонь культу «Героїв Крут».

Праві партії проводили власні церемонії вшанування пам'яті, так само як і чинна влада, переважно на річницю бою під Крутами – щороку 29 січня. Тому церемонії вшанування пам'яті «Героїв Крут» правими силами є не менш орієнтованими на річницю, ніж офіційні церемонії.

Важлива риса правого дискурсу «Героїв Крут» – критика української влади часів національно-визвольних змагань. Яскравим прикладом цього є гасло, висунуте на Львівському смолоскипному марші пам'яті Героїв Крут, організованому «автономними націоналістами» у 2010 році – «Кров крутянців – вина лібералів» [21].

Антиросійські та антикомуністичні мотиви є важливою рисою правого дискурсу «Героїв Крут».

Прикладом антиросійських ідей є слова голови Конгресу Українських Націоналістів Степана Брацюня на відзначенні 93-ї річниці «Героїв Крут» у 2011 році під станцією Крути: «Більшовицька Росія напала тоді на молоду Україну, а багато нинішніх політиків забули нашу історію і готові лизати кремлівський черевик» [22].

Досить значного поширення набула кампанія «Пам'ятай про Крути», що була ініційована в рамках Молодіжної ініціативи «Героям слава!» у 2007 році. Ініціатива, у свою чергу, створена молодіжними організаціями Пласт, Спілка української молоді та Молодіжний Націоналістичний Конгрес. Головним завданням цієї кампанії є поширення інформації про битву під Крутами і популяризація культу «Героїв Крут» серед молоді.

Однією із акцій, організованих цією кампанією, є заклик вшанування полеглих у битві шляхом носіння крутянської символіки.

Крутянською символікою є спеціальний символ, що являє собою червоно-чорний тризуб, одна половина якого схожа на літеру «К».

Ще однією громадською ініціативою кампанії «Пам'ятай про Крути» став «Крутянський піст» – одноденне студентське голодування. Це голодування звертається до традицій львівського студентського голодування 1931–1939 років. Воно проводиться щороку з 2008 року. У найпершому голодуванні взяло участь 40 учасників.

Ініціативи, організовані або підтримані кампанією «Пам'ятай про Крути», є заходами вшанування пам'яті «Героїв Крут», що не мають відвертого політичного змісту. Проте приклад цієї ініціативи демонструє, що найбільші громадські ініціативи, присвячені вшануванню пам'яті «Героїв Крут», проходять під націоналістичними гаслами та організовані правими націоналістичними організаціями [23].

З початком новітньої війни Росії проти України, що розпочалася у 2014 році постав новий етап вшанування пам'яті Героїв Крут. Інститут національної пам'яті підготував матеріали, основна теза яких: «Бій за майбутнє України. 29 січня 1918 року наші добровольці стримали наступ ворога на Київ. Україна стала можливою завдяки армії. Крути – перші кіборги» [24].

Минуло майже сто років, а ми знову змушені обороняти власну незалежність ціною людських жертв.

«Пам'ятати своїх героїв дуже важливо, адже герої – це ті найкращі, яких ми втрачаємо. Тих, хто поповнили український національний пантеон на сьогодні, напевно, вистачить для виховання патріотизму на сотні років уперед. Але ми не знаємо/не пам'ятаємо їх, тому прагнемо нових, вважаючи, ніби їх бракує. Їх не бракує в нашій історії, крутянці в цьому пантеоні посідають особливе місце – вони одні з перших віддали свої життя за новопроголошену Українську державу», – вважає Голова Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович [25].

Дослідження показало, що у незалежній Україні лише за президентства Віктора Ющенка та Петра Порошенка відбулось звернення до битви під Крутами у державній політиці пам'яті, у цей час був вироблений комплекс державних заходів вшанування пам'яті «Героїв Крут».

Також аналіз церемоній вшанування пам'яті битви під Крутами демонструє, що фактично усі сучасні заходи, присвячені вшануванню пам'яті битви під Крутами, пов'язані з подіями війни, що відбувається на території України сьогодні.

Після інтервенції Росії в Україну, після початку російсько-української війни багато жителів України по-іншому подивилися на історію українсько-російських стосунків. Те, що раніше треба було пояснювати, тепер розуміється саме собою. Коли по російських каналах крутиться пропаганда й відверта брехня – і ми знаємо, що це брехня, – щодо сучасної української армії та бійців, які воюють в АТО, то виникає питання: чи не є

такою само брехнею все те, що вони говорили раніше? Це змінює точку зору на те, як оцінювати багаж знань, що трансливався Радянським Союзом.

Інший дуже важливий момент полягає у тому, що внаслідок інтервенції в рази зросла мобільність між регіонами. Сьогодні жителі практично всіх регіонів України беруть участь у військових діях, волонтери їздять між регіонами. Крім того, велика кількість переміщених осіб, що були вимушені втікати в західні та центральні регіони країни, одержала можливість побачити на власні очі, як живуть люди в інших частинах країни, як оцінюють контраверсійні історичні події. Змогли побачити, як родинна історія співвідноситься з концепціями історії, що існують на рівні держави, школи, суспільної свідомості тощо.

Це все створює велике вікно для діалогу. Не хто інший, як саме життя нас до цього поклиало, створило умови, що стимулюють нас, дають можливість для порозуміння.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ковальчук М. Бій під Крутами: відомі й невідомі сторінки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2014/01/29/141189>. – Назва з титул. екрану.
2. Любарець А. Бій під Крутами в сучасній українській історичній пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://everyday.in.ua/?p=5824>. – Назва з титул. екрану.
3. Наказ № 49 по військовому міністерству УНР про утворення комісії для з'ясування обставин бою під Крутами // Крути. Січень 1918 року. – Київ, 2008 – С. 92.
4. Про рішення Малої Ради перепоховати тих, що загинули під Крутами в Києві // Нова Рада. – 1918 – 8 березня (№ 29) // Крути. Січень 1918 року. – Київ, 2008 – С. 95.
5. Солдатенко В. І справжні, не фальшиві фарби? Круты: попытка исторической интерпретации // «Зеркало недели» № 3

(28 января 2006) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/articles/45747>. – Назва з титул. екрану.

6. З приводу замітки «Трагедія на Крутах» // Нова Рада. – 19 березня 1918 р. (№36) // Крути. Січень 1918 року. – Київ, 2008 – С. 99.

7. Похорони студентів и гимназистов-сечевиков // Киевская мысль. – № 29 (20 березня 1918 р.) // Крути. Січень 1918 року. – Київ, 2008 – С. 104.

8. Промова М. Грушевського під Центральною Радою на похоронах січовиків студентського куренню // Грушевський М. – К., 1991 // Крути. Січень 1918 року. – Київ, 2008 – С. 106.

9. Васильківський Л. Роздуми на схилі життя // Героїка трагедії Крут. – Київ «Україна», 2008. – С. 171.

10. Бойко О. Д Бій під Крутами: історія вивчення // Інститут історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/4.pdf>. – Назва з титул. екрану.

11. Директивы командования фронтом Красной Армии (1917–1922 г.г.) : Сборник документов – Москва, 1971 / Крути. Січень 1918 року. – Київ, 2008.

12. Про вшанування пам'яті Героїв Крут // Закони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/spart00/inx00339.htm>. – Назва з титул. екрану.

13. Відкрито Музей Героїв Крут // Українська греко-католицька церква св. Миколая Чудотворця на Аскольдовій могилі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://askoldovamohyla.org/uk/item,1472>. – Назва з титул. екрану.

14. Верстюк В. «Програма № 34, присвячена бою під Крутами 29 січня 1918 року» // Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1320.htm>. – Назва з титул. екрану.

15. Указ президента України № 1014/2007 // Президент України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.president.gov.ua/documents/6870.html>. – Назва з титул. екрану.

16. Ющенко пропонує перенести День Захисника Отечества з 23 лютого на 29 лютого // Кореспондент [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/725571-yushchenko-predlagaet-perenesti-den-zashchitnika-otechestva-s-23-fevralya-na-29-yanvarya>. – Назва з титул. екрану.

17. Героїка трагедії Крут : упор. В. Сергійчук – Київ, «Україна» 2008.

18. Каплюк К. Автор нового підручника з історії України: Більшість рекомендацій Міносвіти стосувалася іміджу Росії // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5333553>. – Назва з титул. екрану.

19. Береза А. Уряд вшанував пам'ять героїв Крут // Голос.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.golosua.com/ua/main/article/politika/20110129_uryad-vshanuvav-pamyat-gerojiv-krut. – Назва з титул. екрану.

20. В Україні вшанували 93-річницю Героїв Крут // BBC Ukrainian [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2011/01/110129_kruty_anniversary_er.shtm l. – Назва з титул. екрану.

21. Смолоскипний марш пам'яті героїв Крут // Інформаційний портал незалежних націоналістів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opir.info/2010/01/29/smoloskypnyj-marsh-pamyati-herojiv-krut>. – Назва з титул. екрану.

22. Правые пошли в выступление // Коммерсант [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ua/doc.html?docId=1576931>. – Назва з титул. екрану.

23. Любарець А. Бій під Крутами в сучасній українській історичній пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://everyday.in.ua/?p=5824>. – Назва з титул. екрану.

24. Бій за майбутнє України: 29 січня – День пам'яті полеглих у бою під Крутами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/bii-za-maibutne-ukraini-29-sichnya-den-pam-yati-poleglikh-u-boyu-pid-krutami>. – Назва з титул. екрану.

25. Там само.

26. Когут А. Герої Крут – це перші українські «кіборги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://galinfo.com.ua/articles/geroi_krut__tse_pershi_ukrainski_kiborgu__andriy_kogut_186802.html. – Назва з титул. екрану.

А. В. Авсієвич,
доктор філософії в галузі права (PhD)
(м. Хмельницький)

ЩОДО ПИТАНЬ УПРАВЛІННЯ В СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Останнім часом у системі національної безпеки України суттєво зросла роль інформаційної безпеки, яка, на думку фахівців, у XXI столітті є досить важливим фактором. Забезпечення свободи слова, відкритість органів влади для громадського контролю є необхідними передумовами побудови громадянського суспільства, зростання ролі ЗМІ, громадських організацій, які створюють надійну систему зворотних зв'язків між владою і громадянами.

Однією з основ формування і функціонування системи забезпечення інформаційної безпеки є створення та забезпечення діяльності недержавних органів та організацій. Багатоаспектність проблематики впливу недержавних органів та організацій у формуванні та реалізації державної політики в інформаційній сфері склали праці вчених і практиків у галузі права, державного управління та інформатизації суспільних

процесів В. Алексєєва, Б. Кормича, В. Ліпкана, О. Олійника, О. Поляруша та ін. Переважна більшість дослідників вважають, що забезпечення активної участі суб'єктів невідного характеру у вирішенні проблем як національної безпеки, так і її складової, інформаційної безпеки, можливе лише на основі формування і розвитку громадянського суспільства. Для подолання негативних явищ і процесів в інформаційній сфері необхідне залучення недержаних організацій. Інформаційна безпека полягає у створенні відповідних умов інформаційних процесів. Ці умови створюються в процесі життєдіяльності як держави, так і суспільства і не завжди вимагають наявності у суб'єктів цієї діяльності владних повноважень. Будь-яка особа може захищати свої інформаційні права в судовому порядку, брати участь у політичному процесі, виборах з метою впливу на прийняття державою необхідних рішень [1, с. 139].

Учені Національного інституту стратегічних досліджень наголошують: «Саме громадянське суспільство є інтегратором, реально спроможним гармонізувати інтереси населення країни в цілому та його окремих соціальних груп, ключовим, на рівні з державою, суб'єктом реформування суспільства. На порядку денному в Україні – активізація розвитку громадянського суспільства як ключового суб'єкта здійснення нового суспільного договору. Реалізація стратегічних напрямів вітчизняного державотворчого процесу вимагає нових підходів та нового ставлення до питань підвищення участі громадян у процесі прийняття суспільно-політичних рішень, орієнтації на посилення соціотворчої громадської активності і розвиток культури громадянськості» [2, с. 45].

Філософський аналіз, вказує О. Дзьобань, свідчить про те, що в найширшому розгляді цієї проблеми розуміється «суспільство в цілому». Як суб'єкт забезпечення національної безпеки, воно має багаторівневу диференціацію: рівень органів державної влади, рівень інститутів держави, рівень суспільно-політичних та громадсько-політичних об'єднань, рівень творчих об'єднань громадян, рівень окремих громадян [3, с. 273].

Додають актуальності досліджуваній проблемі такі висновки й прогнози вчених: поступальний розвиток соціальних форм життєдіяльності приводить до їхньої диференціації, виокремлення сфери управління як окремої галузі суспільної діяльності. За такої ситуації держава поступово передає, а інститути громадянського суспільства, відповідно, перебирають на себе повноваження контролю над сферами соціальної життєдіяльності.

За висновком дослідників безпекової проблематики, в умовах поглиблення глобалізаційних процесів слід очікувати послаблення ефективного впливу національної держави на соціальну сферу. При цьому вони припускаються думки, що загальне спрямування зміни національної системи соціального захисту людини, суспільства й держави визначатиметься еволюцією європейської соціальної моделі [4, с. 156]. На зміну ідеалу державної безпеки, основним фактором якої була її військова могутність, має прийти ідеал сталого розвитку громадянського суспільства в умовах колективної відповідальності.

На думку Б. Кормича, «більшість інститутів громадянського суспільства не є формалізованими, а в українських реаліях взагалі і саме суспільство не відрізняється структурованістю, що звідси розкриття функцій цілого ряду подібних інституцій у рамках правового дослідження уявляється доволі проблематичним» [1, с. 143]. На нашу думку, можна лише констатувати їх наявність та існування певного впливу на суспільні відносини В. Алексєєв у дослідженні «Взаємовідносини держави та суспільства в Україні: управлінський аспект» наголошує: «... через різне бачення вчених що до місця і ролі держави відносно подальшого розвитку суспільства та за відсутності чіткої стратегії взаємовідносин між суб'єктами та об'єктом державного управління, цей процес не просувається далі наукових дискусій. ... через відсутність сучасної ідеології державного управління XXI ст., яка мала б формуватися на засадах життєзабезпечення

суспільства, у програмних заявах політиків замість практичного розв'язання нагальних потреб громадян лише наголошується на пріоритетах прав і свобод людини без конкретизації визначення механізмів застосування практичних заходів» [4, с. 6].

Громадянське суспільство має створювати багаторівневу та багатофункціональну соціальну інфраструктуру, в якій знайшли б своє втілення інтереси всіх груп і верств населення. Критерій громадянськості суспільства – вільна й автономна особистість, а критерій громадянськості самої особистості – відповідальна позиція, що виявляється в органічному поєднанні власних інтересів із ідеєю служіння загальним інтересам даного суспільства і всього людства [6, с. 39]. Підвищення ролі інституцій громадянського суспільства у сфері забезпечення інформаційної безпеки тісно пов'язане з підвищенням ролі та відповідальності державно-владних структур в управлінському процесі, розширенні прав громадських організацій, встановлення політичного партнерства між ними та державними органами.

А. Д. Бутейко вважає, що у сфері безпеки державний апарат забезпечує участь України у міжнародному співробітництві в сфері боротьби з міжнародною злочинністю, тероризмом, інформаційною експансією, наркобізнесом та нелегальною міграцією [7, с. 12]. Ми погоджуємось з його думкою та вважаємо за необхідне формувати та постійно вдосконалювати недержавну систему стримання й протидії у діяльності всіх гілок влади, законодавчо закріпити існування та принципи діяльності такої системи. Цього можна досягти лише за участі в цьому процесі широких мас населення, організованих у систему недержавних суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки.

Включення інститутів громадянського суспільства у систему захисту інформаційної безпеки забезпечує вирішення ряду важливих завдань. По-перше, забезпечується участь громадськості у прийнятті рішень з питань інформаційної безпеки. По-друге, введення інститутів громадянського суспільства в механізм політики інформаційної безпеки

забезпечує процес залучення громадян у вирішенні проблем інформаційної безпеки, їхню активну позицію з відповідних питань. Безперечно, що вся історія руху України у цьому напрямку і здійснення активного громадського контролю за реалізацією урядом цільового плану підготовки України до членства в ЄС буде лежати саме у площині заходів нашої безпеки. Саме відповідальність громадських організацій має бути в основі цих зусиль і, безперечно, Україна і надалі буде активізувати міжнародне співробітництво через свою участь у діяльності міжнародних організацій: і ОБСЄ, і НАТО, ЄС, і, безперечно Ради Європи, участь в ГУАМ та інших. Громадські організації вносять активний свій внесок у цю працю шляхом контролю, шляхом прояву своєї активності. Таким чином, втілюються в життя принципи забезпечення національної безпеки, передбачені у статті 5 Закону України «Про основи національної безпеки України».

Стабільний клімат безпеки в Україні можливий, насамперед, за умови зміцнення демократичних інституцій та розв'язання конфліктів на усіх рівнях мирним шляхом. Сучасний світ – світ глобального співробітництва. Україна, будучи співзасновником ООН, визнає на зовнішньополітичному рівні, що елементами суспільства, ґрунтованого на засадах мирного співіснування, мають бути правопорядок і безпека. Неурядові організації – це важливий елемент громадянського суспільства. Суб'єктами громадянського суспільства можуть виступати бізнес-клуби, екологічні рухи, фонди, профспілки, рухи за мир, професійні організації, релігійні організації, аналітичні центри, мережі жіночих, молодіжних об'єднань [8, с. 12].

До інфраструктури громадянського суспільства входять найрізноманітніші неурядові організації, добровольчі асоціації, некомерційні та благодійні асоціації. Домінуючими у цій структурі є організації сприяння економічному розвитку, групи інтересів економічного характеру, неурядові організації, «зорієнтовані на знання» (knowledge-based), які працюють у

сфері науки. Слід зазначити, що перші неурядові організації з'явилися у першій половині XIX ст. До 1905 року кількість неурядових організацій становила вже 134. Інтенсивний процес утворення та функціонування міжнародних неурядових організацій розпочався після Другої світової війни і зумовив формування значної їх кількості (Міжнародна демократична федерація жінок (1945 р.), Міжнародна організація журналістів (1946 р.), Міжнародна асоціація юристів-демократів (1946 р.) [9, с. 121].

Основний законодавчий акт, що регулює діяльність громадських організацій в Україні – закон «Про громадські об'єднання» [10], дуже мало уваги приділяє саме механізмам співпраці цих організацій з інститутами публічної влади при формуванні державної політики, в тому числі і політики інформаційної безпеки. Проте, нормативне визначення громадського об'єднання як добровільного об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів (ст. 1 Закону «Про громадські об'єднання»), передбачає можливість такого об'єднання бути ефективним чинником політики інформаційної безпеки, оскільки інформаційна безпека людини та суспільства якраз і полягає у забезпеченні захисту та реалізації прав, свобод і законних інтересів у сфері інформаційних відносин. Таким чином, будь-яке громадське об'єднання, що ставить на меті активну участь в інформаційних відносинах, цілком правомірно може розглядатися як елемент механізму інформаційної безпеки.

До функцій громадських організацій, які є громадським об'єднанням, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи (ст. 1 Закону «Про громадські об'єднання»), можна віднести: розробку програм, концепцій, моніторинг інформаційних процесів; сприяння приведенню в життя рішень державних органів, безпосередня реалізація проектів і програм в інформаційній сфері.

Інформаційні служби (інформаційні управління, інформаційно-аналітичні підрозділи, прес-служби, прес-центри, управління і центри громадських зв'язків, прес-бюро, прес-секретарі та прес-аташе з відповідним апаратом) органів державної влади та органів місцевого самоврядування збирають, аналізують, обробляють та оперативно надають інформацію про діяльність цих органів у повному обсязі засобам масової інформації, крім випадків, передбачених Законом України «Про державну таємницю». Розвинені країни, керуючись своїми національними інтересами, здійснюють політику щодо застосування корекції інформаційного потоку в ЗМІ. Нині в основному вся інформація базується на матеріалах, наданих США та Великобританією, яким належить світова монополія на інформацію. Найвпливовішими інформаційними агентствами є Reuters (Великобританія) та CNN International (США). Їхній вплив на формування міжнародної громадської думки досить помітний, тому що саме вони завдяки супутниковій системі стали першим джерелом новин. Найвпливовішим ЗМІ є сучасне телебачення, і саме міжнародні телевізійні агентства відіграють вирішальну роль в інформаційному просторі. Засоби масової інформації повинні виконувати функції посередника між джерелами інформації – органами державної влади, громадськими організаціями, політичними партіями, та її споживачами – громадянами [11, с. 155].

Інформаційні агентства, створені в Україні відповідно до Закону України «Про інформаційні агентства», також мають право на поширення інформації про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Державні інформаційні агентства систематично інформують громадськість про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, перебування вищих посадових осіб у робочих поїздках по Україні, а також про візити офіційних державних делегацій і вищих посадових осіб в інші країни, прийом зарубіжних офіційних делегацій і посадових осіб інших держав [12, с. 84].

В Україні зареєстровано декілька десятків інформаційних агентств. Серед недержавних інформаційних агентств впливовими є Інтерфакс-Україна та Українське незалежне інформаційне агентство «Новини» (УНІАН). Їх передплатниками є практично всі центральні і переважна більшість регіональних ЗМІ. Решта інформаційних агентств мають обмежений вплив на формування інформаційного простору України. Отже, на думку Є. Власенка, необхідно створити власні інформаційні агентства, які б проводили самостійний збір та аналіз інформації у світі; вивчили систему інформаційного впливу на країну в самих закордонних інформаційних центрах; застосувати у власних агентствах найсучасніші засоби прийому-передачі інформації із залученням висококваліфікованих спеціалістів 100 для здійснення її оперативної обробки та доставки [13, с. 30-36].

Гарантування інформаційної безпеки є важливою функцією держави, що означає, зокрема, законодавче визначення порядку поширення інформаційної продукції зарубіжного виробництва на території України. Досить слабкою залишається інтегрованість України у світове інформаційне поле і недостатня кваліфікованість та активність її інформаційних служб. Тому нерідко уявлення про Україну у світовому інформаційному просторі формують інформаційні служби інших держав під кутом зору власних політичних, економічних та інших інтересів. За останні десять років кількість періодичних видань збільшилася втричі, але питання створення потужного ядра загальноукраїнських видань, яке б визначало інформаційне обличчя країни, так і залишилося проблемним.

Слід наголосити, що за сучасних умов існує необхідність у створенні ефективного механізму інформування світової спільноти про актуальні події в Україні, тому необхідно створити систему телерадіомовлення, що поширюватиме об'єктивну інформацію про Україну, сприятиме формуванню її позитивного іміджу, а також відкриє можливості до

інтернаціонального діалогу та культурного обміну. Мова йде про створення повноцінного телеканалу, він буде вести мовлення за кордоном англійською та іншими мовами. В цьому сенсі, Верховною Радою України був прийнятий Закон «Про систему іномовлення України», який створює правові основи організації та визначає завдання і функції державного іномовлення України, засади діяльності суб'єктів державного іномовлення з метою захисту національних інтересів України за кордоном, формування та підтримання позитивного іміджу України у світі шляхом оперативного, об'єктивного інформування про події в Україні, офіційну внутрішню і зовнішню політику та позицію держави, діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Розширення участі недержавних суб'єктів в державному управлінні інформаційною сферою також можливе шляхом: делегування в ході реформи місцевого самоврядування повноважень виконавчої влади в інформаційній сфері, що виконуються районними державними адміністраціями, виконавчим органам відповідних місцевих рад; надання громадським радам при органах державного управління повноважень здійснювати громадський контроль та якість за діяльністю цих органів з правом адміністративного та судового оскарження їх незаконних дій та рішень, здійснювати незалежний громадський моніторинг ефективності реалізації цими органами державної політики у підвідомчих їм галузях та сферах [14, с. 129].

З точки зору забезпечення налагодження ефективної діяльності урядових структур України доцільним виглядає використання потенціалу неурядових організацій в інтересах держави: пряме замовлення необхідних досліджень з його оплатою бюджетними коштами. Фактичною реальністю сучасної України є відсутність правового регулювання відносин у сфері державної політики інформаційної безпеки та визначення правових механізмів взаємодії і співпраці державних інститутів з політичними партіями та громадськими

організаціями. Найактуальнішою проблемою залишається необхідність прийняття Закону України «Про інформаційну безпеку України». На рівні законів доцільно визначити систему правового регулювання стосовно: недержавного забезпечення національної безпеки та її інформаційної складової; засад громадського контролю за діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування. На законодавчому рівні потребують врегулювання діяльності в Україні закордонних урядових і неурядових представництв, фондів, аналітичних центрів та інших осередків, а також вітчизняних організацій, що розробляють та поширюють проекти і програми реформування політичних, економічних, соціальних тощо сфер життєдіяльності суспільства і держави за рахунок фінансування державними і недержавними структурами зарубіжних країн. Вирішення цих питань зумовлено необхідністю захисту національних інтересів громадян, суспільства і держави від негативних інформаційних та інформаційно-психологічних впливів.

Отже, слід відмітити, що навіть стислий аналіз вітчизняних та зарубіжних нормативно-правових актів дозволяє зробити висновок про актуалізацію шляхів удосконалення інформаційної безпеки та впорядкування інформаційних відносин в усіх сферах життєдіяльності суспільства та функціонування державних і недержавних інституцій. Хоча державне та міжнародне регулювання процесу інформатизації не завжди відповідає динамічності розвитку інформаційної сфери. На це є як об'єктивні причини, так і проблеми конкретної країни. Так, нестабільна політична ситуація в Україні та загалом перехідний період становлення нашої держави як незалежної, не дозволяють в передбачені строки реалізувати заплановані заходи, що направлені на забезпечення інформаційної безпеки. Саме тому, одним із шляхів підвищення ефективності інформаційної безпеки України, на нашу думку, є більш жорсткий контроль посадових осіб, які відповідальні за виконання доручених їм завдань. Лише системне, комплексне та цілеспрямоване виконання покладених заходів усіма

суб'єктами, на наше переконання, сприятиме підвищенню ефективності реалізації державної політики в сфері інформаційної безпеки України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кормич Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи : навч. посіб. / Б. А. Кормич. – Київ : Кондор, 2008. – 382 с.
2. Експертна доповідь НІСД «Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації» / укладач А. В. Єрмолаєв). – Київ : НІСД, 2010. – 128 с.
3. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Константа, 2006. – 440 с.
4. Паламарчук М. О. Демократичне управління сектором безпеки України: перспективи розвитку / М. О. Паламарчук // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 2. – С. 155-159.
5. Алексєєв В. М. Взаємовідносини держави та суспільства в Україні: управлінський аспект : Монографія / В. М. Алексєєв. – Чернівці : Технодрук, 2010. – 524 с.
6. Резник Ю. М. Человек в гражданском обществе: проблема идентичности // Человек вчера и сегодня: междисциплинарные исследования. – М.: ИФ РАН, 2008. – С. 47-57.
7. Бутейко А. Національна безпека України та міжнародне співробітництво в сфері боротьби з тероризмом / А. Бутейко // Проблеми безпеки особистості, суспільства, держави. Інформаційно-аналітичний бюлетень. – 2015. – № 6/06. – С. 12.
8. Афонін Е. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного глобального світу / Е. Афонін, Т. Бельська // Вісник Нац. академії держ. управління при Президенті України. – 2013. – № 4. – С. 10-15.
9. Ільницька У. Процес інституціоналізації неурядових міжнародних організацій у світовій політиці / У. Ільницька //

Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Вип. 25. – С. 120-126.

10. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 року № 4572 –VI // Відомості Верховної ради України, 2013. – № 1. – Ст. 1.

11. Інформаційна безпека держави: підручник / [В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Д. С. Мельник та ін.]; в 2т. – Т. 2. / за заг. ред. В. В. Остроухова. – Київ: ДНУ «Книжкова палата України», 2016. – 328 с.

12. Марущак А. І. Інформаційне право: регулювання інформаційної діяльності : навч. посіб. – Київ : Вид. дім «Скіф», КНТ, 2008. – 344 с.

13. Власенко Є. В. До проблеми інформаційних впливів як об'єкта соціально-філософського аналізу // Нова парадигма. – Запоріж. держ. ун-т. – 2002. – Вип. 23. – С. 30-36.

14. Бурило Ю. П. Організаційно-правові питання державного управління в інформаційній сфері : дис... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ю. П. Бурило. – К., 2008. – 215 с.

В. Р. Адамський,
кандидат історичних наук
(м. Хмельницький)

ПОДІЛЬСЬКЕ ВІДЛУННЯ І УНІВЕРСАЛУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ЗЕМСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті аналізується знаковий період у діяльності Української Центральної ради, пов'язаний з ухваленням І Універсалу. Відстежується оцінка і сприйняття цього документа фракціями Подільського губернського земського зібрання та повітовими органами місцевого самоврядування.

Ключові слова: Подільське губернське земство, Центральна рада, І Універсал, гласні, дискусія, український рух.

Характерною рисою суспільно-політичного життя в Україні після перемоги Лютневої революції було зростання національного-визвольного руху. Справі його піднесення й значною мірою легітимації послужили Український національний конгрес, що проходив у квітні та дві військові з'їзди. До червня 1917 р. свою лояльність і підтримку діяльності Центральної Ради виявили також всеукраїнські з'їзди селянських і робітничих депутатів [1, с. 733].

Важливими офіційними документами, по яких можна простежити процеси відокремлення й суверенізації України, її шлях боротьби за автономію й незалежність, є Універсали Центральної Ради. Видаючи перший із них 10 червня 1917 р., представницький орган українства зажадав визнання Тимчасовим урядом права українського народу на автономію, відратування частини податків на національно-культурні потреби й введення посади Комісара в українських справах при Тимчасовому уряді [2].

Інформація про ухвалення Універсалу завдяки київській пресі досить швидко поширилася регіонами держави. І, звісно, ця подія не могла залишитись не поміченою як репрезентантами державних та самоврядних інституцій, так і широкими колами громадськості. «Поділлю пощастило. Воно перше по щасливому випадку мусило вияснити своє відношення до Українського життя» [3], – так писав М. Литвицький з нагоди оприлюднення I Універсалу Центральної Ради саме в той час, коли на своє позачергове зібрання з'їхалися гласні Подільського губернського земського зібрання.

Однак до сьогодні ми не маємо усталеної оцінки представницьким органом Поділля цього знакового документу. Так, В. Лозовий ще у 1999 р. ствердив факт, що збори «не підтримали I Універсал Центральної Ради», позаяк «на відміну від інших політичних і громадських організацій, які постали після революції, земства обирались до лютого 1917 р. і в них основну роль відігравали ліберальні та консервативні елементи.

Тай більшість великоруських революціонерів негативно ставились до автономії України, вважаючи її впровадження ударом в спину революції» [4, с. 11].

Такої ж думки дотримуються вінницькі науковці О. Логінов та Л. Семенко. Резолюцію Д. Марковича «бути в найтіснішому організаційному контакті з Українською Центральною Радою», стверджують вони, гласні «заблокували майже одностайно» [5, с. 108].

Натомість О. Реєнт та В. Рекрут вважають, що хоча документ окремими фракціями й сприймався із певними застереженнями, проте резолюція про «визнання та підтримку УЦР набрала більшість голосів» [6, с. 25].

Ми навели деякі з дослідницьких міркувань на проблему лише для того, аби ствердити, що й до сьогодні вона залишається досить актуальною, залишаючись предметом дискусії. Тому в даній статті автор ставить за мету проаналізувати Подільське відлуння І Універсалу, оприявлене фракціями Подільського губернського земського зібрання та повітовими органами місцевого самоврядування.

Надзвичайне засідання губернського представницького органу розпочало роботу 12 червня 1917 р. о 3 годині дня. Відкриваючи його, Подільський губернський комісар П. Александров дав пояснення присутнім про причину термінового зібрання. Гласним передусім необхідно було вирішити дві нагальних проблеми. По-перше, поповнити своїми представниками склад Подільського губернського комітету Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим військовим. По-друге, планувалося розглянути вельми важливе питання щодо фінансового становища губернського земства.

На початку засідання гласні кооптували до свого складу нових представників. Зокрема, право ухвального голосу надали П. Самулевичу та З. Григор'єву, делегованих Кам'янецькою радою робітничих депутатів. Такі ж повноваження отримали усі дванадцять представників Подільського губернського виконавчого комітету, з яких на засідання з'явилося лише

п'ятеро – Слободянюк, Карпачов, Костюк, Майборода та Гарбулинський [7, арк. 10].

Загалом питання загальної кількості гласних Подільського губерньського земства і відповідно правного кворуму залишається відкритим до сьогодні. З урахуванням попередньої кооптації їх налічувалось понад сотню. У журналі надзвичайного засідання відсутня цифра зареєстрованих гласних [7, арк. 10]. Саме цей факт у подальшому породить поміж фракціями і групами взаємні суперечки і звинувачення.

Зранку наступного дня відбувалася звичайна робота, але політичний градус поступово підвищувався. Ще вчора 12 червня з публікації в «Киевской мысли» стало відомо про ухвалення Центральною радою Універсалу, але ситуація залишалася непевною. Усе змінилося зранку, коли надійшов черговий номер «Нової ради» з оприлюдненим текстом цілісного документу [2]. Це спонукало до перерви в засіданні та проведенні кулуарних зустрічей різних фракцій та груп, де жваво обговорювалося питання щодо виступу українців. На таке зібрання терміново зібралася й українська частина гласних, яка, за наслідком обміну думками, ухвалила загальну резолюцію [8].

Вечірнє засідання поновило свою роботу о 7 годині вечора. Спершу виступив Й. Лозинський з доповіддю про уведення інституту волосних земств. Попри актуальність та нез'ясованість питання, воно не викликало серйозного обговорення і було підтримане присутніми.

Після цього до слова для внесення позачергової заяви від імені українців попросився Д. Маркович. «В залі маленька метушня, як подих вітру перед бурею», – писав очевидець тих подій [3]. «Панове громадянство – починає старий діяч – мені випало щастя оголосити перед Вами перший акт Української Центральної Ради, яку ми – українці визнаємо своїм національним правительством. Я говорю про Універсал, який уже всім Вам відомий. Дозвольте оголосити його. (Просимо, просимо – лунає з місць). І слова Універсалу голосно лунають у залі» [3].

Після оголошення тексту Універсалу Д. Маркович заявив, що українці в жодному разі не будуть входити ані в критику, ані в обговорення документу, але цілковито підкоряються йому. При цьому він наголосив, що більшість українців не мають нічого спільного з самостійницькими течіями українського руху і, підтримуючи у загальнодержавних питаннях Тимчасовий уряд, виступають за продовження війни до переможного завершення, але без анексій і контрибуцій, та визнають рівні права всіх національностей, що проживають на Україні [7, арк. 13 зв.].

Завершуючи свій виступ, Д. Маркович запропонував присутнім визначити своє відношення до Центральної Ради шляхом голосування за внесену ним резолюцію, яка складалася із двох пунктів: «Губернське Земське Зібрання, вислухавши універсала Центральної Української Ради признає: 1) для себе обов'язковим бути в найтіснішому контакті з Українською Центральною Радою; 2) необхідним просити повітові земські Управи зізвати повітові земські збори для вияснення своєї позиції – і переходить до чергових справ» [7, арк. 13 зв.].

Ця пропозиція була зустрінута бурхливими оплесками з боку української фракції, але, всупереч їхньому бажанню, питання на голосування відразу поставлене не було. Натомість таки розпочалося обговорення.

Першим взяв слово «землячок» Л. Заботін. Він заявив про те, що у годину важких бід війни не час для сепаратних виступів, оскільки такі грають на догоду німцям. Відтак і Центральної Ради він визнати не може, позаяк вона не обрана усім народом [7, арк. 13 зв.]. Щодо самого Універсалу, то йому місце хіба що в музеї. Рахуватися з ним серйозно не доводиться. Але боротися треба, «бо хтозна, чи не являється головний діяч проф. Грушевський емісаром Вільгельма II» [3].

Останні слова неймовірно збурили зал, так що Заботін змушений був прилюдно вибачитися, а голова зібрання поляк Ф. Михайловський зачитав коротеньку біографічну довідку на М. Грушевського як громадського діяча.

Далі з коротенькою промовою виступив Вінницький повітовий комісар П. Ренненкампф, сутність якої полягала в тому, що він не вважає можливим вирішувати питання предметно, доки є невідомою реакція Тимчасового уряду, а тому запропонував відмовитися від подальших дискусій та голосування [7, арк. 14].

Представник від Кам'янецької ради робітничих депутатів П. Самулевич визнав, що його жодним чином не влаштовують заспокійливі пояснення Д. Марковича. В оприлюдненні Універсалу він вбачає один із виступів, що вносить анархію. Сама ж Центральна Рада сформована неправильно, без участі всього населення України [7, арк. 14]. У даному разі слід відмітити, що позиція Кам'янецької ради робітничих депутатів базувалася на цілковитому несприйнятті органу самоорганізації українства через відмінність основних програмних засад. Це яскраво підтверджується офіційними публікаціями у заснованій нею газеті. Оцінюючи декларацію Центральної Ради на адресу Тимчасового уряду, С. Ільницький, зокрема, писав: «...особенно странное впечатление производит то место декларации, где говорится, что на Украине нет классов, т. е. нет крупной, средней и мелкой буржуазии, нет полупролетарских и чисто пролетарских элементов. Выходит так, что на Украине существуют только рабочие люди, а фабрикантов, заводчиков, помещиков, крестьян, владеющих десятками и сотнями десятин земли и в помине нет. Но так ли это? Разумеется, не так. И это до очевидности ясно для нас, живущих на территории этой самой Украины, знающих, что здесь имеется экономически весьма сильная буржуазия (самого что ни на есть украинского происхождения), что деревня наша в экономическом отношении весьма расслоена, вмещающая в себе совершенно безземельных и крестьян, владеющих крупными поместьями. Говорит другое – значит умышленно закрывать глаза на действительное положение вещей» [9].

Наступним від польської фракції губернського зібрання виступив гласний Стемповський. Він відзначив, що з їхнього

боку широкий розмах українського руху викликає повне співчуття. Але, надаючи величезної ваги оприлюдненому «дорогоцінному для українців документу», і з огляду на те, що цей документ «має велике значення для всіх народів, що живуть на Україні, всіх їх торкається, то через це поляки стримуються висловити своє остаточне слово, допоки не будуть зібрані голоси всіх поляків, що живуть на Україні» [8]. У цьому ж руслі була виписана ними лапідарна резолюція, яку також озвучив Стемповський [7, арк. 14].

Врешті, до слова запросили Подільського губернського комісара П. Александрова. Останній виразив здивування з приводу заяви Д. Марковича щодо неможливості обговорення Універсалу. «Українці запевняють, – наголосив він, – що вони бажають спокою, але акт Центральної Ради створює двовладдя, яке за всяких обставин не терпиме і існування однієї влади у Петрограді, а іншої у Києві неможливе, а тому група гласних, до якої він належить, не вважає можливим обговорювати універсал» [7, арк. 14]. У цьому ж дусі була запропонована ним резолюція: «Группа гласных Подольского Губернского Земства, выслушав оглашенный Д. В. Марковичем «Универсал Украинской Центральной Рады к украинскому народу» от 10 июня с. г., данный в Киеве, заявляет: Признавая, что польза родины, находящейся в настоящую минуту в смертельной опасности безусловно требует от нас полного содействия Временному Правительству, которому мы, вместе со всей Россией присягнули, обещав беспрекословно повиноваться ему впредь до тех пор, пока не будут установлены основные законы России Учредительным Собранием, избранным всей Россией на основании всеобщего, прямого, равного и тайного голосования и считая в тоже время это Временное Правительство единственной правящей силой, способной ввести порядок в нашей стране, мы не можем не только присоединиться к универсалу, отношение к которому со стороны Временного Правительства еще не определилось, но и обсуждать его. При таких условиях наше присоединение к «универсалу» могло

бы повлечь за собою последствия, размеры и характер коих теперь трудно даже предусмотреть.

По изложенным основаниям мы признаем недопустимым баллотировать в настоящую минуту вопрос об отношении Подольского Губернского Земства к «универсалу». П. Н. Александров, А. А. Савостьянов, П. Ренненкампф, Л. Заботин, Н. Можайский и Четвериков» [7, арк. 14-14 зв.].

З окремою заявою виступив гласний Дамберг. Він зізнався, що обіцяв українській фракції підтримати її у даному конкретному випадкові за умови вільного обговорення змісту універсалу. Однак свідоме обмеження такої можливості, з одного боку, а також неможливість бути особисто присутнім на засіданні фракції, коли вироблялася стратегія поведінки в загальному зібранні – з іншого, залишили за ним повну свободу дій [7, арк. 14 зв.].

По цьому голова запропонував земцям шляхом голосування визначитися принципово, чи вважають вони можливим виносити з обговорюваного питання будь-яке рішення. У результаті таємного голосування 14 гласних висловились «за», 7 – «проти», а 26 – «утрималось» [7, арк. 14 зв.; 10]. Реакцією на такі наслідки голосування стала заява одного з гласних, котрий кваліфікував наявну ситуацію як непорозуміння. «Чому це є ще й «воздержавшиеся»? Слід би було в цім разі, або за, або проти голосувати, бо тут іде річ не по змісту резолюції» [8]. Протокол засідання не фіксує усіх обставин, що відбувалися в залі, але після цього голова зібрання таки поставив на таємне голосування внесену Д. Марковичем резолюцію. Під час організації цього процесу майже половина гласних залишила зібрання, ігноруючи процедуру особистого волевиявлення. Як наслідок, резолюцію підтримали 13 гласних, проти висловилося 3, а 12 – утрималося [7, арк. 15].

З огляду на відсутність кворуму голова оголосив засідання закритим.

Наступного ранку засідання продовжилось о 10 годині. Передусім гласні заслухали протокол попереднього засідання.

При його обговоренні О. Савостьянов від групи гласних озвучив наступну заяву. «Вчера 13 июня 1917 г. состоялось в Губернском Земском Собрании закрытое голосование по вопросу о присоединении Собрания к Универсалу Украинской Центральной Рады, данному 10 июня с. г. в г. Киеве. В голосовании участвовало лишь 16 человек при наличном числе Собрания из 47 человек, из коих около 30 участников отказались принимать участие в обсуждении вопроса и большей частью покинули перед голосованием Собрание. Не смотря на то, что 16 человек не составляли ни в каком случае кворума Собрания, так как военные обстоятельства не помешали собраться 47 членам и принимать участие в обсуждении всех вопросов, за исключением лишь вопроса об универсале, 16 человек 13-ю голосами против 3 вынесли резолюцию о присоединении Земского Собрания к универсалу. Такое постановление 13 человек, не может быть признано постановлением Земского Собрания, тем более, что предмет обсуждения не подходит под статью закона, допускающего рассмотрение вопроса при любом числе членов (Ст. 74).

Вследствие чего считаем, что при таких условиях постановление 13 членов Собрания не может почитаться за постановление Губернского Земского Собрания и должно считаться недействительным». Заяву підписали О. Савостьянов, І. Четвериков, С. Карпенко, Новотний, Н. Можайський, Л. Заботін, І. Кручинін, П. Ренненкампф, князь Щербатов, А. Баранов та Бернштейн [7, арк. 8].

У відповідь С. Іваницький від імені української фракції оголосив наступну заяву: «Рассмотрев заявление группы гласных, признающих решение вопроса, внесенного гласным Марковичем незаконным, в виду отсутствия кворума, сим заявляем: 1) что такое отсутствие вызвано подавшими заявление, ибо они в момент баллотировки покинули зал заседания и 2) что законного состава не было, ибо этой группе гласных к глубокому сожалению не хватило мужества открытою или закрытою баллотировкою высказать свободно свое то или

другое отношение к предложенному для разрешения вопроса». Під документом стояли підписи Д. Марковича, В. Приходька, Й. Лозинського, В. Злотчанського, С. Іваницького, Я. Карпачова, Ф. Слободянюка та М. Охрімовича [7, арк. 7].

Природно, що обидві позиції спричинили до чергового обміну думками. Першим взяв слово О. Севастьянов. Розпочав він з констатації того факту, що за останні тринадцять років земської діяльності йому вперше доводиться виступати з особистого питання. На думку гласного, оприлюднена С. Іваницьким заява є некоректним випадом проти іншої групи колег, яка досить чітко умотивувала причини, що не дозволили їй брати участь у голосуванні питання про універсал.

Гласний Дамберг, співставивши обидві заяви, дійшов висновку про нікчемність винесеного тринадцятьма гласними рішення щодо приєднання до універсалу, при цьому запропонувавши ще раз поставити питання на голосування.

П. Ренненкампф частково повторив аргументи О. Савостьянова, назвавши внесену С. Іваницьким заяву випадом, який залишиться на відповідальності тих, хто її підписав. Він ще раз наголосив на тому, що будучи прибічниками Тимчасового уряду група гласних не вважає для себе можливим протягом короткого відрізка часу декілька раз змінювати присягу, до того ж за відсутності відношення до питання Тимчасового уряду. Власне з огляду на ці обставини група гласних не могла брати участі в голосуванні.

Й. Лозинський заперечив тезу щодо випадку, вказавши, що якщо це трактувати й так, то це була лише відповідь на дії гласних, котрі покинули зал засідання.

Гласний С. Іваницький визнав, що українська фракція протестувала не проти того, що група гласних відмовилася від голосування, а лише проти того, що вона залишила зал і в такий спосіб зірвала кворум.

Наразі В. Злотчанський сформулював питання у риторичний спосіб, запитавши у колег по засіданню, що це за диво, коли вільний громадянин виходить за кафедру і зізнається

у своїй безпорадності, оскільки не знає, що йому накаже керівництво.

Князь Щербатов спробував спростувати думку про те, що група гласних не голосувала через брак мужності. Він, наприклад, залишався у залі і утримувався від голосування. Ті ж гласні, котрі залишили засідання, обрали іншу тактику. Це їхнє право.

Врешті, певний підсумок до цього спонтанного обговорення підвів В. Приходько. Він розпочав з того, що зовсім не бажає, аби зібрання завершилось у тій напруженій атмосфері, яка створена завдяки промова останніх ораторів. У розлогій промові В. Приходько поволі перейшов до змістовної характеристики Універсалу, при цьому відверто зізнавшись, що українська фракція передбачала можливе відношення до цього документу представників інших народностей, що проживають на Україні. Останню тезу він так проілюстрував, чим і завершив свій виступ: «Вековая история украинского движения показывает, что великороссы слишком захвачены врасплох движением и мысли великоросса должна сначала эволюционировать, прежде чем пойти за этим движением; другие народности, населяющие Украину: поляки и евреи отнеслись, как и следовало ожидать, с симпатией к движению охватывая его умом и сердцем. Русская демократия тоже понимает это движение, но лишь умом, а не сердцем, но он считает, что придет время когда это сгладится и верит, что другое Земское Собрание отнесется иначе к Украинскому движению, чем теперешнее» [7, арк. 4 зв.-5].

На цьому засідання завершилося. Гласні розійшлися.

Очевидець тих подій М. Литвицький так охарактеризував роботу Подільського губернського земського зібрання: «Я не беруся вирішати питання про законність чи незаконність постанови, винесеної при присутності більшості гласних Земських зборів (28 з 47 як видно з протокольних цифр), хай це роблять старі земські діячі, але для мене та й для всіх мусить бути ясным, що по братньому протягнута рука одкинута, що

щирий заклик до організаційного контакту задля підготовчої роботи до переведення автономії України, лишився гласом вопіючого в пустині. А з цього не трудно зробити і належний висновок: «Не надійтеся на князів та на синів чоловічеських, в них бо несть спасенія». Ми, Українці, самі повинні винести весь тягар організаційної роботи. З подвійною енергією повинні ми працювати над організацією народних мас, над творенням тих цінностей соціально-економічного життя, які творити нам забороняв старий уряд. Без всяких ексцесів повинні ми переводити свою організаційну роботу, бо ми щирі сини свого народу, бажаємо йому добра, бажаємо і створимо такі форми громадського життя, в яких кожному буде найкраще жити. Народ український не може не зрозуміти нас. Він піде за нами, з огидою одкинувши наклепи землячків про Вільгельма, як одкидав він і наклепи про Пруські Марки» [3].

Втім, не дивлячись на позицію Подільських земців, на рівні повітів Універсал також став предметом розгляду на повітових зібраннях та у виконавчих структурах.

18 червня 1917 р. позачергове земське зібрання відбулося в Ольгопільському повіті. Під час його роботи місцевими просвітянами було піднято питання про Універсал і запропоновано підтримати його. Проти виступив гласний Соколов, котрий доводив, що «не время теперь этим заниматься». Проте, коли дійшло до голосування, то тільки він один висловився проти [11].

Значно потужнішою виглядала опозиція у ставленні до Універсалу на надзвичайному земському зібранні Брацлавського повіту, яке відбувалося 25 червня 1917 р. Зал засідання був переповнений місцевими жителями, більшість яких репрезентувала «тутешніх великоросів-старовірів». Селян же прийшло небагато.

На обговорення питання про Універсал записалося чимало охочих. Представники від росіян наголошували на тому, що вони визнають право України на автономію, але наразі вважають ухвалення документу не на часі. Натомість позиція

«землячків-малоросів» визначалася більш агресивним підходом. За свідченням очевидців, вони «нападають на українську справу, виливають на неї помії, не визнають навіть українського народу, яко нації, а українську мову називають «наречієм» [12]. Що більше, гласний Червінський назвав Центральну раду «кремінною рушницею ХХ віку! Центральна Рада – союзник Вільгельма сухорукого!» [13].

З огляду на таку реальність селяни заявили, що не братимуть участі в голосуванні і покинули засідання. Разом з ними зібрання залишили й «усі інші українці». Для подальшого розгляду питання не вистачило кворуму, а тому голові довелося закрити засідання, не провівши процедури голосування [12].

Натомість Могилів-Подільська повітова земська управа ухвалила рішення про провадження свої діяльності у напрямку, який визначено Універсалом Центральної ради [14].

Таким чином, оприлюднення 10 червня 1917 р. І Універсалу Центральної ради мало надто вагоме значення для розвитку українського руху. Справа автономії України стала загальним надбанням. У лічені дні національна проблема опинилася у центрі політичного життя, охопивши й регіональний вимір держави. Обговорення питання під час засідання Подільського губернського земського зібрання продемонструвала відмінні підходи й тактичні дії різних фракцій та груп, але ініціатива українців не була підтримана. Непростою виявилася ситуація й у земських зібраннях повітового рівня. Але водночас вона консолідувала українські сили в питанні просування і роз'яснення змісту документу до широких народних мас.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кудряченко А. Геополітичні концепції перебудови Європи та виникнення Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки // Україна крізь віки : 3б. наук. пр. на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – Київ : Ін-т історії України, 2010. – С. 720-743.

2. Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сушого // Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 13 черв.

3. Литвицький М. Перша проба (од власного кореспондента) // Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 4 лип. (21 черв.).

4. Лозовий В. Поділля в добу Центральної Ради (Історичний нарис). – Київ, 1999. – 27 с.

5. Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. – вид. 2-ге, виправ. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 272 с.

6. Реєнт О. П. Рекрут В. П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність / наук. ред. акад. В. А. Смолій. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2017. – 298 с.

7. Державний архів Хмельницької області, ф 233, оп. 1, спр. 2885, 38 арк.

8. Овод П. Земці про універсал // Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 18 черв.

9. Ильницький С. Так ли это? // Известия Каменец-Подольского Совета рабочих депутатов. – 1917. – 11 июня.

10. Овод П. Дитяча слухняність чи щось інше (Лист з Поділля) // Робітнича газета (Центральний орган УСДРП). – Київ. – 1917. – 20 черв.

11. Кропива І. Дописи. М. Ольгопіль (на Поділлі) // Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 27 лип.

12. «Малороси» і Універсал (од власного кореспондента) // Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 21 (8) лип.

13. Вісти з краю. Брацлавські україножери // Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 25 лип.

14. К-в Володимир. Лист із Могилева-Подільського // Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 6 лип.

Л. О. Григоренко,
студентка
(м. Київ)

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО ПОЛЯ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ В ПРОЦЕСІ ЇЇ ІНКОРПОРАЦІЇ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Наприкінці XVIII століття відбувалися драматичні події світової історії: в результаті трьох поділів Речі Посполитої ця держава втратила свою незалежність. Внаслідок тотальної соціально-політичної та конфесійної кризи польського суспільства, ослаблення міжнародного впливу Речі Посполитої у 1772 році відбувся перший розподіл її земель поміж значно сильнішими сусідами – Росією, Пруссією та Австрією. Внаслідок першого поділу Речі Посполитої із числа її східних територій до Австрії відійшла Галичина, а Росія отримала литовські та білоруські землі. За другим поділом (1793 р.) до Росії відійшов увесь масив земель Правобережної України – колишнє Волинське, Київське, Подільське, Мінське та інші воєводства. Третій поділ (1795 р.) передав Росії землі на схід від річки Буг та решту територій колишнього Великого князівства Литовського і Курляндського герцогства [1, с. 275].

Росія розпочинала включення тих чи інших територій із завоювання. Наприкінці XVIII століття воно було здійснене за допомогою поділів Речі Посполитої, що являли собою не лише розправу Росії і інших найсильніших держав-сусідів над державою, яка проіснувала в центрі Європи майже 225 років, а й

насильницьку ломку політичного устрою старої Європи та її поділ на сфери впливу між могутніми тоді державами континенту. При цьому включення українських земель у склад Російської імперії трактувалося як захист корінних мешканців Правобережжя від свавілля, яке панувало в ньому за Речі Посполитої, а політика російського самодержавства в регіоні втілювалася у життя під гаслом повернення давніх «руських» земель у лоно Російської держави, надання допомоги одноплемінникам по крові та вірі. Перед царизмом стояло завдання законодавчо закріпити результати військово-політичної експансії, забезпечити необхідний правовий контроль за ще однією великою частиною українських земель і провести на її території глибинні багатоаспектні перетворення Правобережжя в органічну складову імперії.

Створення правової основи для інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії поклали Конвенція між Росією і Пруссією про другий поділ Польщі [2, с. 431-439] та маніфест імператриці від 27 березня 1793 року «Про приєднання польських областей до Росії», який з'явився після завершення 21 лютого 1793 року переговорів Росії та Пруссії про поділ Речі Посполитої. Ним проголошувалася легітимність «історичних прав» та необхідність приєднання колишніх «польських областей» і підтверджувалася воля самодержиці «...всіх і кожного нагородити ще від нині повною мірою і без всякого винятку всіма тими правами, вольностями і перевагами, якими здавна піддані її користуються...». Текст маніфесту після урочистого прочитання в храмах вимагав прийняття присяги імператриці. Одночасно з цим текст документа був обнародований в усіх церквах, записаний у міські книги і розміщений в належних місцях для всенародного відома [3, с. 3]. Міжнародним документом, який узаконив приєднання великого українського регіону до Росії став Трактат між її величністю імператрицею та королем Речі Посполитої від 22 липня 1793 року, другою статтею якого офіційно визнавався перехід до Російської імперії земель із містами, фортецями,

містечками, річками і водами, разом із усіма підданими і мешканцями та їх власністю, відділених межею від польських володінь. Анексію Російською імперією Правобережної України ратифікував – не без арештів, залякувань і конфіскації майна [4, с. 66] – Гродненський сейм 17 серпня 1793 року.

3 березня 1793 року законодавчим актам, які формували правове поле Правобережної України, надавалася форма указів або маніфестів, які були безпосередньо звернені до генерал-губернаторів [5, с. 16]. З правового боку іменем і владою імператриці до введення правління у Правобережжі було пролонговано чинність існуючих за Речі Посполитої судових інстанцій і розправ, які продовжували забезпечувати правосуддя і порядок. Важливо і те, що згідно із маніфестом імператриці від 27 березня 1793 року, до виконання внутрішніх завдань із облаштування суспільного життя, забезпечення спокою, безпечного домобудівництва, промислів і торгів залучались всі розташовані на його території війська.

Російська влада досить швидко вирішила питання територіального розмежування і питання власності. Умовою для збереження своєї власності в новій державі було прийняття присяги на вірність російському престолу. Власникам помість, які не присягали, відводився тримісячний термін для їх продажу та виїзд за межі держави. У разі невиконання вимоги, помістя підлягали секвестру на користь державної казни. Присягу на вірність підданства її Імператорській величності та її наступникам мали прийняти всі, починаючи від знатного дворянства, чиновників і до останнього, кому належить. Єдиними, хто опинився поза законом і жодної участі в цьому не брав, виявились українські селяни. За них це зробили їхні власники. Оскільки багато інститутів земельного права були аналогічними як у Речі Посполитій, так і Російській імперії, уніфікацію законів, які регулювали питання власності, було здійснити неважко.

Спрямованість правових перетворень були означені досить чітко і яких-небудь виключень у цьому відношенні не

передбачалось. Здійсненні російським самодержавством у Правобережній Україні перетворення в правовій сфері були спрямовані на її безповоротне включення та інкорпорацію в імперське тіло. Оскільки через усі офіційні документи наскрізно проводилася думка про те, що самодержавство приєднало до Росії споконвічні «русские» землі, то запровадження на території Правобережної України судової влади здійснювалося виключно на основі законодавства і нормативно-правової бази Російської імперії [6, с. 26], що для неї виступали своєрідною системою координат. Водночас ще тривалий час на її території чинними залишалися різноманітні за походженням джерела права [7, с. 25]. Предметом особливої уваги центральних і місцевих властей стало паралельне із поширенням російського законодавства пристосування правових актів Правобережної України до російських стандартів, зокрема Литовського Статуту 1566 року, що звався Волинським Статутом і до 1840 року застосовувався в якості офіційної основи законодавства трьох губерній – Київської, Волинської та Подільської, та Третього, більш опрацьованого варіанта як доповнення [8, с. 39] магдебурзького і місцевого звичаєвого права, котре своїм корінням сягало часів Київської Русі, залишених самодержавством на деякий час чинними в регіоні. Спочатку російська влада намагалася враховувати законодавчі та нормативно-правові відмінності. За Павла I Литовський статут набув пріоритетного значення в якості законодавства правобережних губерній. У такий спосіб було відновлено чинність місцевого законодавства в поєднанні з імперськими юридичними нормами. Однак, у 1804–1808 роках для приведення існуючих у Правобережжі правових норм у відповідність із загальноімперським законодавством і складанням зводів (статутів), у яких зберігалися б ті відмінності, необхідність яких визначалася місцевими особливостями, була методично застосована відома в Росії кодифікація місцевого права, проведена експедицією кодифікаційної комісії на чолі з А. Повстанським.

Результатом роботи групи А. Повстанського став «Звід місцевих законів губерній і областей, приєднаних до Польщі» [9, с. 287], що містили чинні в регіоні норми. Через чверть століття спеціальна група під керівництвом І. Данилевича підготувала і представила в 1838 році для затвердження Державною думою «Звід місцевих законів західних губерній» (Правобережної України і Білорусії). Його аналіз засвідчує, як зазначає авторитетний в наукових колах нашої країни професор А. Г. Філінюк, «що законодавець не стільки систематизував чинне в Правобережжі право, скільки успішно витісняв місцеве законодавство нормами загальноросійського права» [10, с. 224-225]. Цю тезу підтверджує той факт, що зміст Зводу був побудований на російському законодавстві, яке виступало в ньому джерелом права, що врегульовувало найбільш важливі суспільні відносини, місцеве право стосувалося впорядкування лише окремих незначних правовідносин. В 1840–1842 роках на територію Правобережжя було остаточно поширено російське цивільне та кримінальне законодавство.

На вершині владної російської управлінської піраміди, як і належало, перебував головний чиновник – самодержиця, імператриця, межі компетенції якої були необмежені. Зрозуміло, що управляти новою територією, населеною не лише близькими етнічно до росіян українцями а й численними поляками, євреями та представниками інших етносів, які жили в Правобережній Україні, на основі уніфікованої моделі організації місцевого управління, суду, земельних і соціальних відносин було неможливо. Такі можливості відкривало генерал-губернаторство, запровадження якого дозволяло вийти за жорсткі межі централізованого адміністрування і тим самим послідовно перейти від військово-адміністративного нагляду за життям до повноцінного функціонування імперських державних установ. Представником імператора в Правобережній Україні і провідником експансії Росії в усьому Південно-Західному напрямі імперії виступав генерал-губернатор, який поєднував у собі необхідні для значних територіально-географічних

відстаней військовій оперативності і зібраності та діяв без чіткого поділу на законодавчі, судові і виконавчі функції [11, с. 5].

Перші генерал-губернатори в Правобережній Україні поєднували широкі військові та цивільні повноваження і тим самим уособлювали військово-поліцейську державу. Порівняно з іншими, генерал-губернатори Правобережної України отримали значно ширше коло обов'язків, межі яких не були чітко розмежовані. Росія представляла собою абсолютну монархію, в руках якої зосереджувалась виконавча, законодавча і судова влада. Остання не була самостійною і підпорядковувалась виконавчій владі. В обов'язки генерал-губернатора входив суворий і точний нагляд за виконанням законності з боку підлеглих йому місць і осіб [12, с. 227]. Вважалося, що вони виступали «головними охоронцями недоторканості верховних прав самодержавства, користі держави та точного виконання законів і розпоряджень уряду по всіх частинах управління у краї» [13, с. 618]. Суть і коло їх обов'язків можна означити кількома словами: забезпечення нагляду та управління, дотримання запровадженого в регіоні російського законодавства та виконання імперських інтересів.

Принципово важливим було наділення генерал-губернатора правом законодавчої ініціативи. В реальному житті генерал-губернатори рапортами і донесеннями доповідали про те чи інше життєве питання імператору і одночасно вносили пропозиції щодо їх розв'язання. Монарху залишалося накласти власноруч резолюцію «Быть по сему», а наміснику (автору пропозицій), в свою чергу, втілювати в життя волю імператора за власним сценарієм [14, с. 232]. Тому вчені-правознавці схиляються до думки, що надзвичайні посадові особи керувалися в своїх діях передусім особистим розумінням волі царя, а вже потім чинним законодавством.

Формально царський намісник судовими функціями не наділявся. Водночас, усі судові установи генерал-губернаторства підлягали його нагляду. З найбільш важливих і принципних вироків була воля генерал-губернатора.

Наприклад, узгодження з ним вимагало здійснення судового вироку про смертну кару. Невмотивовані вирoki і рішення генерал-губернатор мав право опротестувати, передати на розгляд у Сенат, а в разі особливого значення для держави – самому імператору.

Впродовж 1793–1795 років за рахунок земель Правобережжя межі імперії перемістилися більш ніж на 450-500 кілометрів. Оскільки на цій території залишалися сильними соціальні та економічні позиції поляків, перед царизмом постало завдання закріпити результати військово-політичних завоювань і забезпечити необхідний контроль за ще однією великою частиною українських земель. Правобережну Україну на тривалий час перетворили в геополітично вигідну царину життєво важливих інтересів самодержавства з єдиними законодавством, судочинством і діловодством [15, с. 98], поширенням прокурорського нагляду за встановленням і дотриманням російської законності в усіх важливих сферах життя регіону. Найголовнішим завданням системи прокурорського нагляду було запровадження правового режиму в інтересах самодержавства та організація контролю за тим, як у приєднаних південно-західних землях утверджувалась російська державність, як у них забезпечувалися інтереси юридичних осіб Санкт-Петербурга, як поширювалося та реалізовувалося верховенство російських законів і нормативних актів у суспільно-правових і приватноправових відносинах краю. Контролю підлягали всі без виключення сфери суспільного життя. Пильна увага системи прокурорського нагляду до Правобережжя пояснювалась тим, що російські закони автоматично або механічно не переносились чи перекочувувались в українське суспільство. Їх потрібно було вживляти в суспільний організм регіону. В імперському розумінні це означало пристосування всіх сфер Правобережної України до державних вимог самодержавства. Це вимагало величезних зусиль, тривалого часу та копіткої праці з боку центральних і місцевих державних структур, чільне місце серед

яких посідало налагодження та забезпечення прокурорського нагляду.

Ставши складовою частиною Російської імперії Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття стала насильно перетворюватися на уніфіковану частину поліцейської держави з посиленням бюрократичним контролем над усіма сферами життя суспільства. Вся політика імперії у Правобережжі була спрямована на беззастережне підкорення його мешканців російській адміністрації та російському законодавству, встановлення жорсткого контролю за своєчасним створенням і функціонуванням судової системи, приведенням у відповідність із чинними в імперії порядками діяльності органів місцевого самоуправління, за забезпеченням посилення впливу самодержавства на всі сфери суспільного життя та забезпечення вrostання краю в російську державність. Не наважившись відразу перенести на терени Правобережжя російські закони, самодержавство натомість вдалося до поступового поширення норм цивільного законодавства. Юридично з українцями відносини Росії не були оформлені. Вони були поставлені перед вибором: підкоритись силі росіян, або ж піддатись жорстоким розправам. Ситуацію ускладнювало те, що Російська держава була відсталою та консервативною. Необхідність поширення в Правобережжі російського законодавства зростала по мірі того, як царизму ставало відомо, що колишні польські нормативно-правові акти суперечать імперським інтересам. Запроваджені в регіоні узаконення носили яскраво виражене антиукраїнське спрямування. Російські узаконення розробляли і лобіювали дворянські чиновники, що мало розумілися в суспільних процесах, які відбувалися в Правобережній Україні. Чинні до 1793 року звичаєво-правові норми поступово трансформувалися до існуючої в Російській імперії кріпосницької дійсності. Внаслідок цього закріплювалося безправ'я корінних мешканців.

Список використаних джерел та літератури:

1. Литвин В. Історія України. – Київ, 2009. – С. 275.
2. Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. – М., 2002. – С. 431-439.
3. Материалы для истории Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. Прибавление. – 1885. – № 5. – С. 3.
4. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні (1793–1830 рр.). – Львів, 2007. – С. 66.
5. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – Київ, 1998. – С. 16.
6. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) ... автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук. – Львів, 2008. – С. 26.
7. Там само. – С. 25.
8. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні (1793–1830 рр.). – Львів, 2007. – С. 39.
9. Музиченко П. П. Історія держави і права України. – Київ, 1999. – С. 287.
10. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 224-225.
11. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – Київ, 1998. – С. 5.
12. Высшая администрация России XVIII века. Генерал-прокуроры. – СПб, 1864. – С. 227.
13. Общее учреждение губернское // Собрание законов Российской империи. – Т. 1. – СПб, 1830. – С. 618.
14. Філінюк А. Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до Російської імперії наприкінці XVIII –

на початку XIX ст.// Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні науки. – Т. 8 (10). – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 232.

15. Філінюк А. Г., Бондарчук Г. В. Деякі аспекти інкорпораційної політики російського царизму на Поділлі // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – С. 98.

О. С. Ковтун,
кандидат соціологічних наук
С. С. Баранова,
голова благодійного фонду «Паритет»
(м. Хмельницький)

ФАКТОРИ ПЕРИФЕРИЗАЦІЇ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

*«Через 5-7 років у нас
не буде кому працювати»
(О. Симчишин,
міський голова м. Хмельницького ;
інтерв'ю: Gazeta.ua)*

Один із пріоритетних напрямів реформ в Україні – це впровадження децентралізації. Сьогодні результати цієї реформи відчуються в основному у сфері формування та використання місцевих бюджетів. Наслідком децентралізації є зростання бюджетів місцевих громад, фінансової свободи регіонів та збільшення повноважень місцевих органів влади. Але попри усі позитивні зрушення, в українському суспільстві продовжують існувати тенденції, які призводять до виникнення значних загроз у розвитку регіонів та України в цілому. На нашу думку, необхідно звернути увагу на такі, як: 1) демографічна

деградація регіонів; 2) централізація людського капіталу; 3) «відтік мізків».

Розглянемо ці тенденції більш детально.

Демографія. Скорочення населення України як демографічне явище налічує уже не один рік. При цьому зменшення загальної чисельності населення, а також зміни його вікової структури (старіння населення) притаманні більшості регіонів України. Але, не зважаючи на охоплення більшості території України негативними демографічними тенденціями, в Україні є територіальні точки, де спостерігається зворотний процес. Так, за даними Державної служби статистики в Україні [3] є чітко виражений центр збільшення населення, а саме Київська область та м. Київ. При цьому збільшення населення відбувається як за рахунок природного приросту населення, так і за рахунок міграції. Якщо для більшості регіонів України характерним є скорочення населення (виключенням є Рівненська область, де загальна динаміка показала плюс 952 особи), то у Київській області та м. Києві відбувається зростання населення на 2236 ос. та 19192 ос., відповідно. Зростання населення у Київській області відбувається за рахунок міграційного приросту (+11402 ос.). Зважаючи на ту обставину, що дані центри є полюсом притягання робочої сили, то варто відзначити дану обставину як значну загрозу господарському потенціалу регіонів.

Ці та інші тенденції демонструють також те, що в Україні відбувається по суті процес метрополізації – набуття одним містом виключної ролі в країні. Мова іде у першу чергу про Київ, як найбільш привабливе місце міграції та один із найбільших економічних центрів України.

Централізація людського капіталу. Під *людським капіталом* розуміємо поняття, що відображає сукупність накопичених професійних знань, умінь і навичок, одержуваних у процесі освіти і підвищення кваліфікації, які згодом можуть приносити дохід – у вигляді заробітної плати, відсотка або прибутку. Розширивши таке розуміння поняття, віднесемо до

його змісту загалом сукупність людей, здатних брати активну участь у господарстві та суспільному житті на рівні регіону та суспільства в цілому.

Найбільший потенціал розвитку людського капіталу, на нашу думку, сконцентрований у такій групі, як абітурієнти та студенти. Саме з цієї групи відбувається наступний рекрутинг у господарську систему найбільш кваліфікованих кадрів. Таким чином, від якості та кількості цієї групи в регіоні та суспільстві залежить ефективність господарської системи та загалом системи соціальної.

У цьому аспекті сьогодні в Україні спостерігається процес *централізації людського капіталу*. По-перше, за рахунок того, що у метрополіях як правило існують кращі умови для життя (робота, рівень заробітної платні, якісне дозвілля та ін.). По-друге, метрополії концентрують людський капітал за рахунок ВНЗ. Саме вони стають основною причиною міграції молоді з регіонів та приводом не повернутись назад.

Зокрема, в таких університетських центрах, як Київ та область, Харків та область залишаються у своїх регіонах більш, ніж 90% випускників шкіл. На іншому полюсі знаходяться так області, як Хмельницька (бл. 40%), Донецька (бл. 40%) та Кіровоградська (бл. 30%) області. Пропорції найкращих випускників шкіл (більше 180 балів за ЗНО), які залишаються у своїх регіонах виглядають наступним чином. Лідери: Київ та область (трохи менше 100%), Харків та область (бл. 90%), Львівська (більше 80%). Аутсайтери: Луганська та Донецька, Хмельницька та Кіровоградська (менше 20%) [1].

Загальне сальдо виглядає так: у Київ та область приїхало у 30 разів більше, ніж поїхало. Аутсайтери: у 16 разів більше поїхало, ніж приїхало [1].

Крім цього, зміна структури розподілу бюджетних місць у ВНЗ України на сьогодні є такою, що сприятиме централізації абітурієнтів в університетських центрах. Так, у 2017 році понад 20% державних місць були сконцентровані у Києві і ця тенденція посилюватиметься в подальшому [4].

«Відтік мізків». Це явище виявляється також у процесах міграції абітурієнтів, які на сьогодні є не втішними для України. Адже виїзд абітурієнта на навчання за кордон є також потужним виправданням до зміни місця проживання. Так, у 2015 році серед усіх студентів-іноземців Польщі 53% (понад 20 000) склали українці. У Росії – 6,8%, Німеччині – 2,9%.

Дані тенденції поглиблюють кризу регіональної системи освіти, яка у свою чергу є основним місцем консолідації та формування людського потенціалу регіонів.

Отже, з огляду на означені тенденції, можемо зробити наступний **висновок**: в Україні відбувається стрімкий процес перетворення регіонів на внутрішню периферію, що виявляється у втраті ними людського, а отже і господарського потенціалу. Така ситуація є однією із серйозних загроз, що постають перед сучасною Україною.

Список використаних джерел та літератури:

1. Самохін І., Онищенко Н. Рух абітурієнтів між областями України / І. Самохін, Н. Онищенко // Аналітичний центр CEDOS [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/mihratsiia-abituriientiv-ukrainy>. – Назва з титул. екрану.

2. Слободян О., Стадник Є. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? / О. Слободян, Є. Стадник // Аналітичний центр CEDOS [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>. – Назва з титул. екрану.

3. Чисельність наявного населення України // Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/zb_chnn_0117.pdf. – Назва з титул. екрану.

4. Шиян А. Провінційні ВНЗ: стратегія виживання / А. Шиян // Освіта. UA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reform/57459>. – Назва з титул. екрану.

Л. А. Іваневич,
кандидат історичних наук
А. М. Трембіцький,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
(м. Хмельницький)

СІЧЕНЬ – МІСЯЦЬ СЛАВИ, МІСЯЦЬ ВЕЛИКИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

У календарі історії України місяць січень, – це «не просто дата, не просто день, а ціла епоха – початок нового періоду в її житті». Як зауважує почесний голова Українського Товариства «Просвіта» в Аргентині, визначний громадсько-церковний діяч, журналіст Михайло Данилишин (*19.11.1903 – †06.03.1986), в історії Визвольних змагань волелюбного й нескореного українського народу «місяць січень займає почесне місце в протиставленні до травня, який є місяцем всеукраїнської жалоби, бо в ньому ми втратили кілька історичних постатей, що очолювали наші визвольні змагання; січень є місяцем слави, місяцем великих історичних подій, які не тільки, що започатковують нову добу нашої історії, але вони, ці січневі події, повернули історію України на новий шлях, на шлях нашої державности – самостійности та соборности!» [4, с. 2].

Період важливих січневих подій в житті українського народу був започаткований датою 14 січня 1649 р., коли Золотоверхий Київ вітав тріумфальний в'їзд славного українського гетьмана Богдана Хмельницького, який при цьому заявив такі історичні слова: «Від сьогодні я воюватиму за увесь український нарід, за його повні права та за його державність!» [4, с. 2]. Знаний український поет, педагог і земський діяч Микола Чернявський (*22.12.1867(03.01.1868) – †19.01.1938) звеличуючи мотив національної волі як найвищого сенсу устремління українського народу у своїй історичній фресці

«Богданова слава» (1902) [12] на піднесеній емоційній ноті пише про ці події:

«І дзвіниці гудуть, аж хитаються...

А Богдан у Софії вклоняється.

І співають попи...

В вікна сонце снопи

Золотого проміння вкидає.

Гетьман сльози втирає:

«Недарма морем кров розливалася,

Білим трупом земля укривалася.

Дорога та ціна,

Та минулась війна,

І немає ніде в цій хвилині

Більш рабів на Вкраїні!..».

Після цієї важливої та світлої події волелюбний український народ пройшов дуже довгий і тернистий шлях суворой дійсності, поки дочекався нової історичної доби, яка наступила 22 січня 1918 р., коли після закінчення Першої світової війни і на згарищах двох імперій український народ «збудився з довголітнього сну неволі, скинув зі себе кайдани, які віками гнітили його тіло й душу та проголосив свою державну самостійність! Подія ця відбулася у Золотоверхому Києві, на площі Святої Софії, при наявній участі українського війська і численних мас народу, коли то Українська Центральна Рада проголосила свій Маніфест» [4, с. 2]. Український громадський і політичний діяч, завідувач земських шкіл і комісар освіти Проскурівського повіту в 1918 р., Василь Мудрий (*19.03.1893 – †19.03.1966) пише: «Революційні часи – це часи великих несподіванок як під політичним, так і під соціально-економічним оглядом. Українська революція, що вийшла із загальної революції в Росії, мала свої найгарячіші місяці між більшовицьким переворотом у Петербурзі (7 листопада 1917 р.) і проголошенням Українською Центральною Радою Четвертий Універсал про повну незалежність Української Народної Республіки дня 22-го січня

1918 року» [6, с. 2]. Четвертий Універсал сповіщав: «Народе України! Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народив Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!.. Від нині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною і суверенною Державного Українського Народу!» [13].

Друга знаменна історична подія наступила 3 січня 1919 р., коли «уряд Західної України виніс постанову злуки всіх українських земель в одну суверенну й самостійну державу!». 22 січня 1919 р. на історичній площі Святої Софії, «при участі війська, великих мас народу та офіційних делегацій усіх частин України, урочисто проголошено Акт Злуки: «Однині во єдино зливаються в одно, віками відділені від себе частини українських земель!» Цього пропам'ятного дня сповнилися відвічні мрії, – для яких жили і за які вмирали найкращі сини нашого народу. Цей історичний Акт Соборности був логічним завершенням віковичних стремлінь» українського народу, який цим історичним Актом Злуки «проголосив себе правдивим і суверенним господарем на своїй власній потом і кров'ю скроплений землі!» [4, с. 2].

Відома українська письменниця й поетеса Уляна Кравченко (*18.04.1860 – †31.03.1947) у своїх творах «вповні символізує великі роковини 22-го січня – цих великих історичних подій, які записують найсвітлішу сторінку історії наших визвольних змагань» [4, с. 2] пише:

«То не сон... Не сон... То ява!
То воскресла наша слава!
День відродження Держави!
То не мрія і не казка.
Ані воріженьків ласка,
Це грімке, могутнє: «Хочу»
Голос генія Народу, –
Що веде... що рве в свободу!».

Таким чином, головніші події січня, а їх було декілька, «діялися в різних роках, – але всі вони зводилися до однієї цілі!». До цих епохально-історичних подій місяця січня варто зарахувати й бій під Крутами, коли 29 січня 1918 р., – «300 українських юнаків-студентів і гімназистів впали в нерівному бої, захищаючи Золотоверхий Київ від навали Муравйова, – і тим своїм героїчним чином, тим безсмертним подвигом записали вони одну з найбільш героїчних сторінок історії наших визвольних змагань!». За долю і волю України боролось наше козацтво, за державність і самостійність України «склали свої буйні голови» юнаки під Крутами! За ці зроджені січневими подіями ідеї й дотепер змагається увесь український народ, який твердо вірить «в нашу національну правду», «у світлу перемогу нашого самостійницького духа» [4, с. 2].

Пізніше, на Крутянські події, а вірніше на Крутянський Зрив, відгукнулося багато українських знаних і маловідомих поетів. Так, часопис «Український націоналіст» (*Прага*, 1934) опублікував вірш «Крути» невідомого поета [5]:

Крути

До Києва вістка тривожна прийшла.
Що з півночі суне ворожа юрба,
А в Київ і війська свого нема,
Хто піде стрічати у полі врага?

Ніхто не озвався на розпуки крик,
А з півночі суне страшний большевик,
Правнук Боголюбських, Петрів, Катерин,
Страшніший, ніж дикий колись татарин.

Та клик цей донісся у шкільні мури
І схопили його палкі юнаки.
Хто, воріг? У Київ, у наш золотий?
Не діжде, ще доки з нас кожний живий!...

Гей, хлопці, до зброї! Стрічати врагів
І вмерти чи в славі вернутись домів!

І кожний гукнув, що готовий на злет,
Вхопивши скоростріл, рушницю, багнет
І всі, як їх було відважних триста
Пішли зустрічати у полі врага.

Тридцятого січня преславного дня
Близь Крутів імлюю ще крились поля,
Чолом як зустрілись враги у чоло,
Тут триста – там тисячів шість їх було!

І сталося... скінчилась страшна боротьба,
Полтава відбулась у цей день нова,
Та хлопці до смерти боролись мов льви
Врагам не вступили землі ні пяди!

Маловідомий, трагічної долі поет, уродженець с. Михля Ізяславського району Герась Соколенко (дійсне прізвище Шмигельський; *03.03.1920 – †20.02.1945) [9, с. 174-176] у своїй творчості також звертався до Крутянського Зриву, присвятивши «трагічній і героїчній даті в історії українського народу: бою під станцією Крути в час московської більшовицької навали на Україну» [3] два своїх твори,. Зокрема, це поема «Балада про триста мечів» [1, с. 7-9; 3; 9, с. 177-179; 10].

Балада про триста мечів.

Скільки днів пропливло
І ночей.
Скільки сліз
Із блакитних очей.
В небі косим серпом
Молодик.

І встає 18-й рік.

Віє січень.
Снігів океан.
Незабаром світання.
Туман...
А з туману,
Що з пільми тече,
Юний лицар встає
Із мечем.
Його клич пробива
Далечинь,
І підноситься
Триста мечів.
Триста гострих мечів
У руках,
А над ними
Простреляний стяг.
Він горить,
Він розносить пожар.
Та круг нього
Збіговище хмар.
Це синів
Батьківщина зове.
Чорна туга від сходу
Пливе.
Її ім'я страшне –
«Большевик».
І встає 18-й рік.

Віє січень.
Снігів океан.
Незабаром світання.
Туман...
А з туману,

Що з пільми тече,
Юний лицар встає
Із мечем.
Грізний клич пробива
Далечинь,
І підноситься
Триста мечів,
Це виходить
Загін юнаків
Проти диких
Московських полків
І вмирає
В нерівнім бою
За народ і вітчизну
Свою.
За степи
І за шелест дібров
На світанку проллялася
Кров,
Що у пам'яті
Житиме вік.
І встає 18-й рік.

Віє січень.
Снігів океан.
Зарум'янене небо.
Туман...
А з туману,
Що струменем б'є,
Юний лицар з могили
Встає.
Його клич
Потрясає віки.
І з могили встають
Юнаки.

Вони зір повертають
На схід.
І крокують
Рядами в похід.
Голубими просторами
Йдуть
У далеку
Тернистую путь.
Йдуть
І пісню несуть на устах,
І хвилюється море
Повстань.

Буде бій грозовий.
Чую зов –
Це на подвиг
Зове їхня кров!

Варто зауважити, що відомий український письменник Богдан Гошовський (*21.07.1907 – †21.07.1986), як редактор українського дитячо-юнацького журналу «Крилаті» (Торонто, ч. 12, 1967) у примітці до віршів Г.Соколенка пише: «Автор «Балади», юний поет Герась Соколенко, виростав в Україні під більшовиками, а коли в червні 1941 року почалася німецько-більшовицька війна, перед ним станула візія незабутнього 1918 року, року оновлення волі й державності України та жертвовного бою за неї українських юнаків під Крутами. Окрилений сподіваннями нової боротьби й волі Батьківщини, натхненно проспівав-створив свою поезію про триста юнаків і триста мечів, що підносяться-встають з Крутянської могили та зовуть-кличуть до нового подвигу й нового бою за Волю» [2].

Український письменник Василь Горбатюк (*01.01.1956) досліджуючи творчість Герася Соколенка зауважує, що в книжці «Твори поета невідомої долі» під «Баладою» стоїть дата написання: «VII. 1941» [1, с. 9]. Далі В. Горбатюк пише, що ця

поема вперше була опублікована в газеті «Заславський вісник» (*Ізяслав*) 25 грудня 1941 р. під заголовком «Балада» з присвятою «Пам'яті Крутянських лицарів». Невдовзі цей твір, дещо допрацьований, був опублікований з'явився в газеті «Український голос» (*Проскурів*, 1942) під назвою «Балада про триста мечів» [3].

Тема героїчного бою юних захисників України та їхньої трагічної загибелі від рук «гуманних» більшовиків не полишає Герася Соколенка й надалі і вже 1 лютого 1942 р. публікує в часопису Шепетівської округи «Нова Шепетівщина» («*Nowa Schepetiwschtschuna*») (№ 8) новий вірш про крутянський бій «Лицарі безсмертних чинів» [3; 11].

Лицарі безсмертних чинів

Немов у ясну і весняную днину
Неждано вдарив з піднебессі гім,
На молоду беззбройну Україну
Пішла Москва з мечем страшним своїм.

Гроза дійшла раптова до столиці, –
На Київ крила простягла свої.
Тоді знялись над краєм срібні птиці
І сколихнули села і гаї.

За рідний край – піднісся клич: – «До зброї!»
Не даймося в окови рабських пут!..
На клич озвались Лицарі-герої,
Вступивши в бій з Москвою біля Крут.

Поллялась кров на сніжногрудне поле...
...В огні навал, в нерівному бою
Герої впали на світанку Волі
За молоду республіку свою.

За молоду незборну Україну
Їх 300 впало трупами на сніг.
Вставало сонце в небо голубине
Над жертвою повстанців молодих...

Який, – на думку В. Горбатюка, – за мистецьким рівнем дещо поступається «Баладі про триста мечів»: «у ньому немає такого художнього узагальнення, що переростає в хвилюючий символ, як у поемі. Однак цей вірш змальовує поетичними образами й засобами зриму епічну картину того тривожного й відповідального часу. З нього цілком реально постає й історична обстановка, і героїчний чин лицарів свободи, які віддали своє життя за молоду Українську державу» [3].

Тему героїв Крут продовжив й відомий український письменник, журналіст, редактор, культурно-освітній діяч, педагог Роман Завадович (*псевдонім Володимир Переяславець*; *18.12.1903 – †31.05.1985), який написав вірш «Три сотні під Крутами» (Нью-Йорк, 1972) [8]:

Три сотні під Крутами

Минуло вже багато літ,
Жорстоких літ, суворих, лютих,
Як вістку вчув широкий світ
Про Крути.

У княжім Києві старім
З могили встала давня слава:
Воскресла в сяйві золотім
Своя держава.

Але із Півночі вже йшов
Відвічний ворог України,
Кайдани ніс, неволю, кров,
Руїни.

Три сотні хлопців-юнаків
Пішли у бій у сніговії
Спинити наступ ворогів
На Київ.

На цей лицарський смілий чин
Їх повела душа героїв,
На десятох пішов один
До бою.

І впали всі за Рідний Край,
За нарід свій в змаганні лютім...
В річницю смерти їх згадай
Про Крути.

Та не сумуй! Хай не тече
У тебе з ока слізка-перла –
Умерли ж бо за Ту, що ще
Не вмерла!

Усі ці публікації й досі мають важливе пізнавальне і виховне значення, вони є картинами недавньої історії українського народу, що спонукають сучасників до підняття нової хвилі боротьби за незалежну Україну, кличуть до зброї, до нових героїчних дій заради здобуття незалежної держави. Ці хвилюючі поезії «не лише увіковічують пам'ять про героїв Крут, але й утверджують силу духу українського народу, додають снаги і завзяття в боротьбі за незалежність України проти все того ж ворога – московського загарбника» [3]. І, як пише Роман Завадович у вірші «У свято героїв» (*Нью-Йорк*, 1979) [7], ми маємо завжди згадувати тих, що
«...За Батьківщини кращу долю
Поклали голову свою...»,
та завжди повинні пам'ятати, що лише той, хто

«...За волю хто готов умерти,
Той має право на життя,
Той не вмирає і по смерті,
Його не вкриє забуття.
Могилам честь, поляглим слава –
Живих до праці кличе Справа!»

Сьогодні, звеличуючи 100-ті роковини Української революції 1917–1921 рр. та бою під Крутами, тобто тих далеких, але «світлих січневих подій – всі ми кріпимо в своїх серцях незламну надію, що вже недалекий той час, коли на цій же історичній площі Святої Софії в Золотоверхому Києві у стін пам'ятника Богдана Хмельницького збереться чергова та всеукраїнська маніфестація при участі делегацій» зі всіх теренів України, «щоб спільно проголосити черговий і остаточний Маніфест, сповіщаючи вільному світові» [4, с. 7], що:

«Встала вже Україна
Свобідна та вільна, –
Від Кубані аж по Сян –
Одна нероздільна!».

Сучасні українці мають незламну віру в остаточну нашу перемогу, адже як писав великий подвижник українського народу Богдан Лепкий, «оживе наша національна правда» [4, с. 7], що вже не

«...далекий день,
Що злий за злочин відповідь,
Що згине кривда,
Щезне злість,
Настане правди день!»

Однак, з огляду на сучасні події, дуже жаль, що сучасне українське суспільство боїться пам'ятати своє минуле. Але ж «непам'ять не тільки не допомагає соціумові», але й дуже шкодить йому: «забуті помилки повторюються, а невимовлені гріхи то гріхи непростенні». Ми маємо добре усвідомлювати, що «пам'ять про минуле визначає, ким ми є, а ким – ні». Загалом же це питання національної ідентичності, адже «країни, які

розрахувалися зі своїм трагічним минулим, є більш успішними! Бо енергія спільноти витрачається на інші складові гуманітарного розвитку» [14]. Тому, – на нашу думку, – варто почути і пізнати правду, а непам'ять, злопам'ять і забуття повинні бути подолані, адже правда не шкодить, а шкодить брехня.

Список використаних джерел та літератури:

1. Герась Соколенко. Твори поета невідомої долі / Упорядкував Леонід Полтава. – Нью-Йорк :АДУК-ООЧСУ, 1981. – 36 с.
2. Герась Соколенко. Поезії // Крилаті : дитячо-юнацький журнал (Торонто). – 1967. – Ч. 12. – груд.
3. Горбатюк В. «І підноситься Триста мечів». Герої Крут у творчості поета Герася Соколенка / Василь Горбатюк // Подільські вісті (Хмельницький). – 2015. – 13 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pvisti.info/index.php/culture/697-i-pidnosysia-trysta-mechiv>.
4. Данилишин М. Роковини світлих січневих подій / Михайло Данилишин // Свобода (Нью-Йорк). – 1983. – Ч. 13. – 21 січ. – С. 2, 7.
5. Крути // Український націоналіст (Прага). – 1934. – Ч. 5. – січ. – С. 5.
6. Мудрий В. Найгарячіші часи (Українська революція 1917-1918) / Василь Мудрий // Свобода (Джерзі Ситі). – 1958. – Ч. 14. – 22 січня. – С. 2, 4.
7. Переяславець В. У свято героїв / Володимир Переяславець // Веселка : журнал для дітей (Нью-Йорк). – 1979. – Ч. 5-6 (296-297). – травень-червень. – С. 4.
8. 6. «Р. 3.» Три сотні під Крутами / [Роман Завадович] // Веселка : журнал для дітей (Нью-Йорк). – 1972. – Ч. 1 (209). – січ. – С. 7.
9. Ротач П. Герась Соколенко / Петро Ротач // Літературна Хмельниччина ХХ століття: хрестоматія / упоряд. М. Ф. Федунець. – Хмельницький, 2005. – С. 174-176.

10. Соколенко Г. Балада про триста мечів. Поема / Герась Соколенко // Герась Соколенко. Наша юність палка й огнебризна!.. // Український Засів : часопис національної інтелігенції (Харків). – 1994. – Ч. 6. – С. 15-17; Літературна Хмельниччина XX століття: хрестоматія / упоряд.: М. Ф. Федунець. – Хмельницький, 2005. – С. 177-179; Герась Соколенко. Мечів ніжнотонних яса (Творчість та боротьба за національну свободу митця невідомої долі) / [упоряд.: В. Горбатюк, В. Мацько ; ред. М. Федунець]. – Хмельницький : Поліграфіст, 2007. – С. 9-11.

11. Соколенко Г. Лицарі безсмертних чинів / Герась Соколенко // Нова Шепетівщина (Шепетівка). – 1942. – № 8. – 1 лют. – С. 4.

12. Чернявський Микола. Життя і творчість [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <file:///C:/Users/Anatoliy/Downloads.html>.

13. Четвертий Універсал У.Ц.Ради // Свобода (Джерзі Ситі). – 1958. – Ч. 14. – 22 січня. – С. 3.

14. Як подолати непам'ять про жертви злочинів тоталітаризму // Український тиждень. Спецпроект: Катинь. – 2012. – 21-27 верес. – С. 2.

Є. І. Моршнєв,
доктор наук в галузі права, професор, академік МКА
А. О. Фомінова,
докторант
(м. Львів)

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ, ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

У нових економічних умовах особливого значення набуває проблема дослідження та розвитку інституту дисциплінарної відповідальності державних службовців в Україні в історико-правовому аспекті з тим, щоб позитивний досвід минулих років належною мірою був відображений у сучасному законодавстві. Важливим є визначення етапів становлення і розвитку законодавства про дисциплінарну відповідальність державних службовців та встановлення їх особливостей.

Окремі питання, пов'язані з матеріальним та процесуальним забезпеченням дисциплінарної відповідальності державних службовців в Україні, висвітлені в роботах В. С. Венедиктова, Н. М. Вапнярчук, М. І. Іншина, Л. М. Корнути, О. Д. Новак, Н. М. Неумивайченко, Д. П. Полівчука, В. І. Прокопенка, О. Ю. Сиявської, М. І. Хавронюка, В. І. Щербини та ін. Проте, незважаючи на достатньо велику кількість змістовних наукових праць, написаних у минулі роки, можемо стверджувати про те, що й дотепер у вітчизняному правознавстві бракує загальновизнаної концепції правового забезпечення внутрішнього службового розпорядку в органах державної служби, немає єдиних принципів і методів забезпечення службової дисципліни, не повною мірою вирішені питання галузевої належності

дисциплінарної відповідальності державних службовців, сутності службової дисципліни та дисциплінарного проступку, порядку притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності, юридичних гарантій забезпечення законності в процесі такої діяльності й деякі інші.

Метою роботи є виявлення особливостей розвитку норм законодавства про дисциплінарну відповідальність державних службовців в історії державної служби в Україні; визначення, розгляд та аналіз етапів становлення системи нормативно-правових актів щодо цього інституту.

Зародження державної служби можна спостерігати у найдавніших державних утвореннях на території України. Протягом своєї історії український народ створив кілька великих державних об'єднань, які були визнані у тогочасному світі. Це – середньовічна феодальна держава Київська Русь (IX–XII ст.), Галицько-Волинська держава (XII–XIV ст.), Українська козацька республіка (середина XVII–XVIII ст.), Українська Народна Республіка і Українська Держава (1917–1920 рр.). Особливе місце в історії державотворення України належить Українській козацькій республіці. Українська козацька держава була першою демократичною республікою тогочасного світу. Вона мала всі характерні ознаки держави: територію, чіткий адміністративно-полковий устрій, інститут державної влади, на чолі з гетьманом, який обирався на козацькій раді; поділ на судову та виконавчу владу; генеральну (козацьку) старшину; фінансову систему, військо, міжнародне визнання. Установлення інституту професійного чиновництва поставило перед законодавцями питання про необхідність юридичної відповідальності держслужбовців, оскільки нормальне функціонування державного апарату неможливе в умовах повної безвідповідальності. У результаті було прийнято Соборне уложення 1649 р. (далі – Уложення 1649 р.), цей правовий акт містив комплекс норм, що регулювали найважливіші суспільні відносини у сфері основних галузей права, а також включав питання державного регулювання.

Однак відмежування дисциплінарних проступків від кримінальних ще не було проведено. Застарілі форми притягнення посадових осіб тільки до кримінальної відповідальності, закріплені в Уложенні 1649 р., виявляються архаїчними і неефективними. Виникає потреба у створенні та розробці інституту відповідальності державних службовців. Отже, у період IX–XVIII ст. відбувалося формування перших публічно-правових ознак державної служби і службовців, однак констатувати повне становлення державної служби на цьому історичному етапі доволі складно. У цілому інститут державної служби та відповідальності державних службовців, у тому числі й дисциплінарна, виокремлюються починаючи з епохи петровських реформ (кінець XVII – початок XVIII ст.). Зокрема, становлення і регулювання системи державного управління та державної служби пов'язують із Табелем про ранги Петра I (далі – Табель), який зі змінами діяв аж до 1917 р. [5, с. 486-495]. Табель про ранги, затверджений Петром I 24 січня 1722 р., вперше чітко поділив державну службу на військову і цивільну, а останню, у свою чергу, – на статську і придворну. Вирішальну роль у нормативному закріпленні юридичної відповідальності державних службовців відіграв регламент, який ще не містив чіткого розподілу кримінальної і дисциплінарної відповідальності, але певні ознаки такої диференціації можна спостерігати. Так, поряд із традиційними кримінальними посадовими злочинами, такими як хабарництво, перевищення службових повноважень, службове підроблення, регламент закріплює відповідальність за неналежне виконання чиновником його посадових обов'язків [9, с. 289]. У згаданому акті робляться перші спроби визначення поняття та ознак дисциплінарного проступку держслужбовця. Характерно, що за ці ж діяння, вчинені умисно, встановлювалася вже кримінальна відповідальність. Регламент передбачав відповідальність службовців не тільки за правопорушення, які могли бути вчинені з використанням службового становища чиновника, а й за діяння, що в термінології сучасного законодавства

йменуються «аморальними проступками» [9, с. 313]. Регламентом була передбачена і система санкцій, серед яких до дисциплінарних стягнень можна віднести відставку або звільнення зі служби, позбавлення чину, штрафи та ін. Тобто можна констатувати, що початок становлення перших ознак дисциплінарної відповідальності державних службовців пов'язаний з епохою Петра I, тому цей період варто йменувати становленням державної служби та зародженням дисциплінарної відповідальності. Період XIX – початку XX ст. є періодом становлення і розвитку дисциплінарної відповідальності державних службовців. Основним нормативно-правовим актом у цьому питанні стало Уложення про покарання кримінальні та дисциплінарні 1848 р. (далі – Уложення 1848 р.), яке об'єднувало норми стосовно як кримінальної, так і дисциплінарної відповідальності державних службовців. Уперше чітко визначено і дано широкий перелік дисциплінарних проступків, які разом із кримінальними злочинами зібрані в окремому розділі Уложення «Про злочини і проступки по службі державній». Характерною особливістю Уложення 1848 р. є відсутність загального поняття дисциплінарного проступку і водночас занадто велика кількість їх складів. В Уложенні 1848 р. подальшого розвитку набуває правове регулювання дисциплінарної відповідальності керівників державних органів і установ як спеціальних суб'єктів такої відповідальності. Останні могли бути притягнені до дисциплінарної відповідальності за: 1) примус підлеглого виконувати дії, що не належать до його службових обов'язків; 2) затримання без законної причини винагороди за службу; 3) образу підлеглого; 4) слабкий нагляд за підлеглими, що призвів до розладу служби; 5) приховування злочину чи проступку підлеглих та ін. [6, ст. 429-437]. Очевидним недоліком дореволюційного законодавства про відповідальність державних службовців можна вважати відсутність чіткого визначення суб'єкта подібних правопорушень, тобто власне поняття «державний службовець». В Уложенні часто

вживаються терміни «чиновник» (ст. 416), «посадова особа» (ст. 358), «особа, що перебуває на державній службі» (ст. 375) [6, с. 398], при цьому зміст згаданих термінів не розкривається. Така ситуація породжувала проблеми в правозастосовній діяльності. Стосовно власне санкцій (дисциплінарних стягнень), то серед них в Уложенні 1848 р. передбачено такі, як: 1) виключення зі служби (тобто позбавлення права вступати знову на державну службу, брати участь у виборах і бути обраним); 2) відсторонення від служби (тобто позбавлення права вступати на державну службу протягом 3 років з дня відсторонення); 3) відрухування від стажу служби, але не більше 1 року; 4) звільнення; 5) переведення з вищої посади на нижчу; 6) догана або сувора догана; 7) відрухування із жалування (платні), але не більше третини річного окладу; 8) зауваження. Крім цього до державних службовців як дисциплінарне стягнення могло бути застосовано арешт або грошовий штраф. Однак, не зважаючи на свою значимість у правовому регулюванні відповідальності державного службовця, Уложення не провело чіткого відмежування в поняттях проступку і злочину, залишив, таким чином, підставу для застосування дисциплінарного стягнення у невизначеному виді. Проте, за своєю систематизацією законодавство про цивільну службу того часу могло б послужити основою і в теперішній час. Зміни в розвитку державної служби в цілому та дисциплінарної відповідальності, зокрема, відбулися в радянський період. Після революції 1917 р. усе дореволюційне законодавство було скасоване новою владою. У 1919 р. видано Положення про робітничі дисциплінарні товариські суди [7, ст. 537], у ст. 2 якого говорилося про те, що «дисциплінарні суди, окрім іншого, створені для розгляду справ про порушення всіма працюючими на підприємствах і установах загального нормального порядку, внутрішнього трудового розпорядку, а також постанов радянських органів про трудову і радянську дисципліну». Як дисциплінарні стягнення у ст. 9 Положення передбачались: догана; тимчасове позбавлення права участі у виборах і права

бути обраним у радянські органи не більше ніж на шість місяців; тимчасове переведення на нижчу посаду; відправлення на суспільно необхідні роботи з оплатою.

Наступний етап розпочався з прийняттям у 1929 р. Постанови ЦВК і РНК СРСР від 13.10.1929 р. «Про основи дисциплінарного законодавства союзу РСР і союзних республік» (далі – Постанова) [8]. Цей документ роз'яснював, що дисциплінарна відповідальність здійснюється або в порядку підлеглих, або відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку. Якщо розглядати цю Постанову із сучасних позицій, можна помітити, що в ній установлювалася дисциплінарна відповідальність як службовців державних органів, так і працівників державних підприємств, установ і організацій. Тобто фактично були об'єднані норми адміністративного і трудового права, що в цілому характерно для правового регулювання державної служби в радянський період.

Важливим етапом радянського періоду є прийняття Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю, затверджених Законом СРСР від 01.07.1970 р., та Кодексу законів про працю України 10.12.1971 р. (далі – КЗпП), де у ст. 147 закріплені види заходів стягнення (догана; звільнення) за порушення трудової дисципліни та визначено органи, правомочні їх застосовувати, строки та порядок накладення [1].

Доцільно згадати, що за часів СРСР в Україні не було самостійної державно-правової організації, а державний апарат був складовою партійного керівництва. Діяльність державного апарату спрямовувалася партійними організаціями, а правової регламентації цієї діяльності не було. Не було навіть визначення державної служби та правової основи її функціонування, і службовці органів влади, підприємств, установ, організацій розглядалися працівниками на умовах трудового договору з державою. Відсутність будь-якого попереднього досвіду правового регулювання обумовила чималі юридично-технічні труднощі у справі створення Україною власного законодавства

про державну службу, становлення якого відбувається і до цього часу. Розвиток наукової думки щодо державної служби та її чинників у радянський період зумовив: по-перше, визнання державної служби правовим інститутом адміністративного права з одночасною нормативною регламентацією значної частини його чинників нормами трудового права; по-друге, створення першооснови науково-теоретичної бази щодо поняття «посадова особа»; по-третє, визнання державної служби як особливого виду діяльності особи, пов'язаної з державним органом та здійсненням особливих державно-владних повноважень; по-четверте, створення теоретико-правових засад щодо такої категорії, як «службова кар'єра». Дисциплінарна відповідальність характеризувалася, по-перше, службовим підпорядкуванням винної особи начальнику, який накладав дисциплінарне стягнення; по-друге, порушенням службовцем обов'язків по службі. Розрізнялись такі види дисциплінарної відповідальності: 1) в порядку підлеглості; 2) в порядку, встановленому правилами внутрішнього трудового розпорядку; 3) в порядку, передбаченому статутами про дисципліну або спеціальними положеннями.

Слід підкреслити, що найбільш детально розробка і розвиток дисциплінарної відповідальності державних службовців здійснюються після проголошення незалежності України (з 1991 р. і до сьогодні), що складає останній період в історії формування цього виду відповідальності державних службовців. Україна стала першою з країн колишнього Радянського Союзу, яка в 1993 р. прийняла Закон «Про державну службу» [2], яким було встановлено особливий правовий статус державних службовців як осіб, уповноважених на виконання функцій держави. І хоча цей закон був далеким від досконалості, основне його значення проявилось в самому факті інституціоналізації в Україні державної служби, що є, своєю чергою, важливим етапом українського державотворення. Проте, щодо дисциплінарної відповідальності держслужбовців вказаний Закон містив недоліки, оскільки врегулюванню цього

питання присвячена лише одна стаття. Звичайно, положення однієї статті закону не в змозі врегулювати повною мірою всі питання матеріального та процесуального характеру службово-деліктних відносин. Тому в більшості випадків державні службовці за порушення вимог дисципліни несуть відповідальність згідно з приписами трудового законодавства, що не можна визнати правильним. 17.11.2011 р. було прийнято новий Закон України «Про державну службу», в якому містився розділ VIII «Дисциплінарна та майнова відповідальність державного службовця» [3]. Цей Закон вже детальніше регулює інститут державно-службових відносин, що слугує зміцненню дисципліни в органах виконавчої влади. Однак і він не був позбавлений недоліків, у тому числі щодо визначення понять дисциплінарної відповідальності та дисциплінарного проступку державного службовця. У новій редакції нормативного акту чітко окреслені сфери державної служби, встановлені критерії до посад державної служби. Також розмежовано сфери застосування принципів та норм публічного та приватного права для регулювання відносин у сфері державної служби. Розмежовано політичні посади і посади державної служби для забезпечення політичної нейтральності державних службовців. Особа, яка вступає на державну службу, зобов'язана припинити членство в політичній партії. Однак Закон України «Про державну службу» 2011 р., незважаючи на в цілому позитивний і прогресивний характер, внаслідок ряду причин економічного та політичного характеру так і не набрав законної сили. Саме тому 10 грудня 2015 р. парламент України прийняв новий Закон «Про державну службу», який набрав чинності з 1 травня 2016 р. [4]. Цей нормативний акт містить ряд позитивних інновацій у частині врегулювання відносин дисциплінарної відповідальності державних службовців: по-перше, чітко окреслено коло проступків, за які держслужбовець може бути притягнений до дисциплінарної відповідальності; по-друге, закріплено застосування до державних службовців більш тривалих строків, протягом яких його може бути притягнуто до

дисциплінарної відповідальності, порівняно зі строками, встановленими в КЗпП; по-третє, закріплено більш широке коло дисциплінарних стягнень, які можуть бути застосовані до державного службовця; по-четверте, сформульовано та законодавчо закріплено коло обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність державного службовця; по-п'яте, чітко визначено механізм провадження у справах про дисциплінарні правопорушення.

Вказані правові акти, разом із законами «Про державну службу», відображають також етапи розвитку інституту державної служби в Україні, які, на наше переконання, досить вдало охарактеризував Ю. В. Ковбасюк: 1) протягом 1994–1999 рр. створені засади для розбудови сучасної державної служби. Утворено спеціально уповноважений орган з питань державної служби, унормовано ключові питання її функціонування: визначено ранги, порядок обчислення стажу, проведення конкурсу, стажування, ведення особових справ державних службовців, формування кадрового резерву, сформовано систему професійного навчання тощо; 2) протягом 2000–2004 рр. Стратегією реформування системи державної служби в Україні визначено напрями реформування та подальшого розвитку державної служби, започатковано наукову програму дослідження розвитку державної служби, змінено порядок ведення службового розслідування, формування кадрового резерву, проведення конкурсу на вакантні посади, введено щорічну оцінку державних службовців, удосконалено роботу кадрових служб. Закладено підґрунтя для залучення молоді до державної служби та створення умов для її професійного зростання. Концепція адаптації інституту державної служби в Україні до стандартів Європейського Союзу заклала підвалини подальшої трансформації державної служби; 3) з 2005 р. тривала реалізація Програми розвитку державної служби на 2005–2010 рр., вжиті заходи з адаптації державної служби до принципів організації Європейського адміністративного простору; 4) з 2011 р. і до сьогодні [10,

с. 117]. Даний етап виявився доволі складним, адже, з одного боку, прийняття наприкінці 2011 р. нового Закону «Про державну службу» ознаменувало запровадження нового підходу до врегулювання відносин державної служби, а з іншого – оскільки даний Закон так і не набрав чинності, реальні кроки на цьому шляху розпочалися лише у 2015 – 2016 рр. Зокрема було прийнято нову редакцію Закону «Про державну службу», а також Стратегію реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування в Україні на період до 2017 року, метою якої є створення у середньостроковій перспективі належних умов для ефективного впровадження в Україні реформи державної служби та служби в органах місцевого самоврядування.

У процесі подальшого розвитку державної служби в Україні доцільно виокремити чотири основних напрями нормативно-правової діяльності: а) посилення правових гарантій, соціальної і моральної захищеності державних службовців під час виконання ними своїх професійних обов'язків; б) створення чіткого механізму відповідальності державних службовців, узгодженого з нормами адміністративного, цивільного, фінансового, трудового та кримінального права; в) юридичне визначення комплексу параметрів оцінювання діяльності державних службовців та запровадження системи адміністративної юстиції; г) боротьба з негативними явищами в системі державної служби.

Отже, правове регулювання державної служби в Україні пройшло тривалий і складний шлях свого становлення та розвитку. Перші норми, що регулювали службові відносини, виникли ще у період ранньофеодальної Київської Русі та мали звичаєвий характер. Однак, оскільки сама служба мала вигляд не стільки професійної найманої діяльності, скільки виступала проявом повинності, підданства правителю (князю), який уособлював у собі і законодавчу, і виконавчу, і судову владу, то як такої необхідності у повноцінному правовому врегулюванні даної служби не було. Виключення становить період існування

Козацької держави, в якій, незважаючи на переважання звичаєвого права, державна служба почала оформлюватися в окремий інститут. Це було обумовлено демократичним устроєм даного державного утворення. З кінця XVIII – початку XIX ст. державна служба починає все більше набувати ознак спеціальної професійної діяльності, а окремі аспекти її здійснення все частіше відображаються у відповідних правових актах. Проте як самостійний правовий інститут державна служба почала формуватися лише після проголошення незалежності України. Даний процес продовжується і зараз, адже, незважаючи на низку організаційно-правових заходів, запроваджених у даний період, повноцінної, якісної та всебічної правової регламентації державна служба в Україні досі не отримала. Дисциплінарна відповідальність державних службовців нерозривно пов'язана з еволюцією державної служби. Часом її виникнення слід вважати появу в 1722 р. Табеля про ранги всіх чинів військових, статських і придворних. Уложення про покарання кримінальні та виправні 1848 р. встановлювало склади злочинів і проступків по службі, визначало міри покарань і стягнень за них, давало характеристику останніх, називало суб'єктів, які мали право призначати покарання, хоча й не проводило чіткого розмежування між проступками по службі і злочинами. За радянської доби в Україні державний апарат став невід'ємним складником партійного керівництва. Його діяльність спрямовувалася партійними організаціями, а правової регламентації бракувало. Не існувало навіть визначення поняття «державна служба» і правових підвалин її функціонування. Відродження державної служби в Україні розпочалося після проголошення незалежності і прийняття у 1993 р. Закону України «Про державну службу».

Аналіз історичного аспекту науково-теоретичної думки щодо інституту державної служби та її структурних елементів, в тому числі дисциплінарної відповідальності, дає підстави виокремити такі періоди її становлення та розвитку:

1. Дореволюційний період (кінець XVII – початок XX ст.).
2. Радянський період (1920 – 1990 рр. XX ст.).
3. Період незалежності України (1991р. XX ст. – теперішній час).

У свою чергу за роки незалежності України державна служба у своєму розвитку пройшла такі основні етапи: 1) протягом 1994–1999 рр. створені засади для розбудови сучасної державної служби; 2) протягом 2000–2004 рр. Стратегією реформування системи державної служби в Україні визначено напрями реформування та подальшого розвитку державної служби; 3) з 2005 р. тривала реалізація Програми розвитку державної служби на 2005–2010 роки, вжиті заходи з адаптації державної служби до принципів організації Європейського адміністративного простору; 4) з 2011 р. розпочалась модернізація інституту державної служби, яка триває і до сьогодні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 груд. 1971 р. № 322-УІІ // Відомості Верховної Ради Української РСР (далі – ВВР). – 1971. – № 50. – Ст. 375 (з наст. змін. та допов.).
2. Про державну службу: Закон України від 16 груд. 1993 р. № 3723-ХІІ // ВВР. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
3. Про державну службу: Закон України від 17 лист. 2011 р. № 4050-УІ // ВВР. – 2012. – № 26. – Ст. 273.
4. Про державну службу: Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-УІІІ // ВВР. – 2016. – № 4. – Ст. 43 (з наст. змін. та допов.).
5. Табель о рангах // ПСЗ Рос. империи с 1649 г. – [Т. VI. – 1720-1722]. – Спб.: Типогр. // Отд. Собств. Его Император. Величества канцелярии, 1830. – 816 с.
6. Российское законодательство X–XX веков. – [В 9-ти т.: Т. 6: Законодательство первой половины XIX века] / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1988. – 432 с.

7. Положение о рабочих дисциплинарных товарищеских судах // Собр. Указов. – 1920. – № 56. – Ст. 537; 1921. – № 23-24. – Ст. 142.

8. Собр. законов и распоряжений Рабоче-Крестьян. Правительства СССР. – 1929. – № 71. – Ст. 670.

9. Законодательство Петра I / отв. ред.: А. А. Преображенский, Т. Е. Новицкая. – М. : Юрид. лит., 1997. – 750 с.

10. Державна служба: підруч.: у 2 т. / [ред кол.: Ю. В. Ковбасюк (голова), О. Ю. Оболенський (заст. голови) та ін.]; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Київ : Одеса: НАДУ, 2012; Т. 1. – 2012. – 372 с.

В. В. Олійник,
кандидат педагогічних наук, доцент
(м. Хмельницький)

УКРАЇНІЗАЦІЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ В 1917 – 1921-х РОКАХ

Нині у ході реформування освітньої галузі, зокрема шкільництва, в умовах глобалізації й євроінтеграції важливим є формування громадянської та національно-патріотичної позиції українського школяра. Про це йдеться в нових нормативних документах: Концепції середньої загальноосвітньої школи України Національної академії педагогічних наук України (2016), Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років (2016), Концепції Нової української школи (2016), Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні (2016), Законі України «Про освіту» (2017) та ін. [3; 4].

Національне виховання є пріоритетним напрямом навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі. З огляду на це важливим є звернення до історико-педагогічного

досвіду організації національного виховання в загальноосвітній школі України у 1917–1921-х роках.

1917–1921-ті роки характеризуються ґрунтовними політичними та соціально-економічними змінами, що вплинули на розвиток освіти і педагогічної науки.

В окреслений період у педагогічній науці України існувало два погляди на розбудову нової школи: національна і радянська. Прихильники національної освіти вважали проводити українізацію навчальних закладів, тобто запроваджувати в навчальний процес українознавчі предмети, забезпечувати українськими підручниками та посібниками, а також підготовку вчителів до викладання в українських школах. Школа мала ґрунтуватися на національних і гуманістичних принципах. Прихильники радянської школи основну увагу звертали не на розвиток особистості, а на формування колективу [2, с. 47].

У розглядуваний період в Україні діяли національні уряди (Центральна Рада (далі – ЦР), Гетьманат, Директорія), які заклали фундамент національної шкільної політики. Генеральний секретаріат освіти видав циркуляр «До української людності» (від 13 жовтня 1917 р.), в якому зазначалося, що «в школі повинно залунати вільне, правдиве слово. Школа буде не тільки вільна по думках і правдива. Вона буде рідна. Школа має бути рідна – в ній діти навчатимуться і чужому і своєму, знатимуть про своїх батьків та дідів, які працювали для нашого щастя. Також на рідній мові повинно йти навчання уже з цього року» [8, арк. 17об].

В іншому циркулярі Центральної Ради «До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України» (від 2 листопада 1917 р.) наголошувалося, щоб педагоги виховували молодь у дусі загальних демократичних принципів і національних ідеалів, прикладали всі свої сили, щоб виховати з молоді справжніх народолюбців, щирих патріотів» [8, арк. 17].

Пріоритетним і стратегічним завданням Центральної Ради стала побудова національної системи освіти, особливо створення нової української школи.

У період Гетьманату (29 квітня 1918 р. – 13 грудня 1918 р.) було ухвалено закон про обов'язкове навчання українською мовою в усіх середніх навчальних закладах, поширено мережу приватних шкіл, засновано нові загальноосвітні навчальні заклади (гімназії) з українською мовою викладання [9, арк. 53].

Видатні українські освітні діячі досліджуваного періоду у своїх публікаціях активно порушували проблему національної школи і виховання учнів.

Прихильником розбудови національної школи в Україні був український педагог, психолог, громадський діяч Я. Чепіга. Педагог у статті «Соціалізація народної освіти» (1917) зазначав, що школа повинна бути національною. Основою національного виховання має бути рідна мова. Також школа повинна бути світською, давати науку фактичних переконань, конкретизацію її висновків, а не словесних визнань [1; 6, с. 80; 7, с. 154].

Видатний педагог, діяч національно-визвольного руху С. Русова у праці «Націоналізація школи» (1917) наголошувала, що національна школа – це не лише викладання предметів рідною мовою, а й відбиття душі народу, його етнографічного складу, національної творчості. С. Русова вважала, що лише рідна школа, де здійснюється національне виховання учнів, може впливати на громадянство і стати найкращим культурним скарбом народу. На її думку, тільки така школа може виховати громадянську свідомість, почуття своєї людської гідності [5, с. 58, с. 60].

Отже, у 1917–1920-х роках керівними органами освіти видано низку нормативних документів щодо українізації загальноосвітніх навчальних закладів. Велику увагу національному питанню приділяли видатні українські педагоги. Вони у своїх працях порушували питання національної школи, національного виховання, введення в навчальну сітку

українознавчих предметів, забезпечення українськими підручниками.

Список використаних джерел та літератури:

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – Київ : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
2. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – Київ : А.П.Н., 2002. – 224 с.
3. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. – Київ : Педагогічна думка, 2016. – 448 с. – Бібліогр.: с. 21. – (До 25-річчя незалежності України).
4. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / Заг. ред. М. Грищенко. – Київ : Міністерство освіти і науки України, 2016. – 40 с.
5. Русова С. Ф. Другий Всеукраїнський учительський з'їзд. Націоналізація школи / С. Ф. Русова // Пед. журн. – 1917. – № 7-12. – С. 57-69.
6. Чепіга Я. Соціалізація народної освіти / Я. Чепіга // ВУШ. – 1917. – № 2, жовт. – С. 74-83.
7. Чепіга (Зеленкевич) Я. Ф. Вибрані педагогічні твори : навч. посіб. / Я. Ф. Чепіга (Зеленкевич) ; [упоряд., наук. ред. Л. Д. Березівська] ; Ін-т пед. АПН України. – Х. : ОВС, 2006. – 328 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2201 Міністерство освіти Української держави (1917–1920), оп. 1, спр. 12. Обіжники Генерального секретаря освітніх справ про організацію роботи в школах України; тимчасовий закон про управління шкільними справами на Україні (25 липня 1917 – 10 грудня 1918), 171 арк.

9. ЦДАВО України, ф. 2581 Народне міністерство освіти УНР (1917–1918 рр.), оп. 1, спр. 15. Звіти про роботу секретарства освіти і окремих його відділів, плани й проекти планів, 25 червня 1917 р. – 1 травня 1918 р., 104 арк.

Ю. В. Олійник,
кандидат історичних наук
(м. Хмельницький)

ЗАГАЛЬНООСВІТНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ РАХНІВСЬКОЇ ВОЛОСТІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

У статті на основі архівних джерел розкрито діяльність загальноосвітніх навчальних закладів. Звернено увагу на їх підготовленість до навчання учнів (стан приміщень, обладнання та ін.).

Ключові слова: загальноосвітні навчальні заклади, вчителі, Рахнівська волость, навчальний процес.

Освітня галузь на початку 20-х років XX століття з приходом на територію України радянських органів влади зазнала докорінних змін. Вона створювалася для політичних потреб нової влади.

У Рахнівській волості на початку 20-х років діяли такі типи шкіл: [1, арк. 29]:

Населений пункт	Типи шкіл	Кількість учнів у 1920/21 рр.
м. Кривчик	Земська 1904 р.	50
	Церковнопарафіяльна 1890 р.	30
с. Рахнівка	Земська 1913 р.	20

	Церковнопарафіяльна 1913 р	30
с. Блищанівка	Церковнопарафіяльна 1882 р.	30
с. Голозубинці	Церковнопарафіяльна 1871 р.	30
с. Гута Блищанівська	Церковнопарафіяльна 1913 р.	30
с. Рачинці	Церковнопарафіяльна 1897 р.	45
с. Михайлівка	Церковнопарафіяльна 1913 р.	30
с. Станіславівка	Церковнопарафіяльна 1905 р.	30
с. Супруньківці	Церковнопарафіяльна 1887 р.	30
с. Чаньків	Церковнопарафіяльна 1867 р.	28
с. Теклівка	Церковнопарафіяльна 1867 р.	–

Влада покладала великі надії на педагогів щодо впровадження її політики серед населення краю. Школи відповідно до освітньої доктрини наділялися земельними ділянками. В Ушицькому повіті школам відповідно до рішення місцевого з'їзду рад виділялося 3 десятини орної землі (понад 3 га) терміном на 9 років. Педагогічні колективи ці земельні наділи повинні були перетворити на зразкові, показові для учнів та селян. Оскільки вчителі не володіли необхідними сільськогосподарськими навиками, то влада зобов'язала педагогів прослухати курс лекцій з агрономії. Керівництво шкіл у спішному порядку визначалося із кількістю годин необхідних для освоєння навиків у галузі сільського господарства. Лекції для педагогів читали працівники земельних відділів волвиконкомів. У Рахнівській волості земельні ділянки планували отримати наступні шкільні колективи: Голозубинці – 1,2 десятини, друга Кривчицька школа – 1,2 десятини, Чаньків – 1 десятину, Воробіївка – 1 десятину, Теклівка – 1 десятину [2, арк. 29].

Будуючи школу в Україні, влада за зразок брала модель школи Радянської Російської Соціалістичної Федеративної Республіки. В наказах, постановках владних структур усіх рівнів, що стосувалися освіти, існували декрети за 1918–1920 роки сусідньої республіки. Не стали виключенням і урядові

постанови «Про обов'язкову освіту дітей віком від 8 до 15 років» та «Ліквідацію не писемності» [3, арк. 73].

Ушицький повітвиконком зобов'язав волосні та сільвиконками залучити до навчання дітей віком від 8 до 15 років. Неписьменне доросле населення у віці до 50-ти років та діти шкільного віку, які через різні обставини не змогли розпочати навчання, повинні були освоювати навчальну програму у вечірніх школах. За неявку дітей до шкіл влада вводила покарання для батьків. Їх рішенням суду притягали до громадських робіт на користь шкіл тривалістю від двох тижнів до шести місяців. Каралися також вчителі, які приховували учнів, які не відвідували шкіл. Їх звільняли з посад.

Утім життєві реалії були надзвичайно суворими. Покарання батьків виправними роботами не допомагало. Виною всьому була суцільна бідність. У листопаді 1922 року Рахнівський волвиконком зареєстрував колективне звернення жителів с. Теклівки такого змісту: «...громада відмовляється від школи, мотивуючи загальними злиднями: немає одежі та чобіт» [4, арк. 107].

Для забезпечення навчального процесу в умовах тотального дефіциту потрібні були зошити, олівці, ручки та інше канцелярське приладдя, яке батьки не в змозі придбати. Керівництво шкіл масово зверталось до влади з проханням допомогти купити найнеобхідніше. Школам Рахнівської волості на 1921/1922 н.р. потрібно було майже все від олівців до паперу.

Шкільні робітники, а їх в ті роки влада називала «шкрабами» оформляли у волосних правліннях заявки. Так, Воробіївській школі потрібні були: ручки – 50, олівців – 300, чорнил – 4 пляшки, пер – 5 коробок, а ще також папір для письма та арифметики. Блищанівська школа терміново потребувала для забезпечення навчання учнів: 55 ручок, 4 коробки пер, 4 пляшки чорнил, 55 квадратів та 6 стосів паперу. В Голозубинецькій школі на 52 учні виписано: 100 ручок, 50 олівців, 6 пляшок чорнил, 80 пер, 6 стосів паперу. Також

школа потребувала 2 сокири, одну ручну пилу, 2 відра та 2 лопати. У Кривчицькій єдиній трудовій школі працівник Андрієвський залишив заявку на наступні канцелярські приладдя: 10 дюжин олівців, 50 ручок, 5 коробок пер, 4 пляшки чорнил та 3 стоси паперу в косу лінію, в широку та клітинку. Шкраб Рахнівської двокомплектної єдиної трудової школи О. Юзефович у заявці від 15 квітня 1921 року виписав: 200 олівців, 100 ручок, 3 тис. пер, 50 квадратів, 6 пляшок чорнил та 5 тис. аркушів паперу. Завідувач Чанківської єдиної трудової школи Марія Турчак у заяві на адресу волосного Рахнівського відділу народної освіти просила для забезпечення навчального процесу (150 учнів) надати: 150 ручок, 400 пер, 50 дюжин олівців, 30 чорнильниць, 3 пляшки червоних чорнил, а також господарський інвентар: 1 сокиру, 2 бочки на воду, 2 відра та 2 лопати [5, арк. 25].

Частина шкіл волості діяла лише на папері. Волосний відділ освіти звертав увагу керівництва волвиконкому на ситуацію з приміщенням Слобідорахнівської школи, яка його не мала, і не зрозуміло коли могла отримати «... Відділ народної освіти просить повідомити, – зазначалося у заяві, – коли фактично буде відпущено помешкання під школу, і чи необхідний ремонт» [6, арк. 62].

Староста Гуто-Блищанівської сільської ради з розпачем писав у доповідній записці на ім'я голови Рахнівського волвиконкому: «Сільська рада просить Вас звернути особливу увагу на шкільний будинок Блищанівської школи, тому що він дуже розвалений. Рада просить Вас поклопотатися перед повітом, щоб він надав кошти на ремонт приміщень» [7, арк. 87]. На стабільний навчальний процес впливало також забезпечення шкіл паливом, яке в ті часи було також розкішшю. Для шкіл Рахнівської волості в 1921 році було відпущено 2625 пудів дров, що в перерахунку на складометри склало 7,5 м. Це означає, що кожна школа в місяць буде одержувати 30 пудів дров, нехватка складатиме декілька пудів. Відділ освіти просив

повітову владу замінити ордер та видати ту кількість дров, яку просила волость.

Масова бідність населення, перебої з опаленням та розташування шкіл в пристосованих, а в деяких випадках аварійних приміщеннях накладало відбиток на навчальний процес. В архівних документах залишилися дані про школи волості майже сторічної давності. Візьмемо для прикладу декілька записів. У містечку Кривчик (проживало 1577 осіб) було дві школи.

Перша – земська школа, що діяла під керівництвом учителя Андрія Йосиповича Андрієвського. Він закінчив вищу початкову школу та мав стаж роботи в освіті 7 років. До школи ходило 30 учнів. Поступово кількість учнів знизилася до 18. Школа мала бібліотеку та укомплектована підручниками. Вона розміщувалася у власному будинку, що потребував капітального ремонту. Школа мала також власну земельну ділянку і садочок.

Інша школа – колишня церковнопарафіяльна. Вчителювала в ній Олена Тимофіївна Боднар, яка закінчила міське училище. Вчительського звання не мала. У школі навчалося 28 учнів, але через деякий час кількість учнів зменшилася до 18. Школі потрібні були навчальні підручники та капітальний ремонт будівлі.

У с. Рахнівка в ті часи було також дві школи. Одна – колишня земська, де вчителював Олександр Павлович Юзефович. Він закінчив Полтавське учительське училище та курси Кам'янець-Подільського державного українського університету. Навчання в даній школі розпочалося 20 жовтня 1921 року. За парти сіло 20 учнів, поступово кількість учнів зменшилася до 10. Школа мала в користуванні земельну ділянку і садок.

Інша школа – колишня церковнопарафіяльна. Нею завідувала двадцятип'ятирічна Зоя Омелянівна, яка закінчила учительську гімназію. В школі навчалися в дві зміни

15 учнів. Приміщення школи потребувало капітального ремонту [8, арк. 7].

У 1921/22 н. р. у школах волості вчителювали такі вчителі: [9, арк. 27 зв.].

№ з/п	Населений пункт	Прізвище вчителя	З якого часу працює в школі
1.	с. Блищанівка	Цекенюк Микола Цекенюк Серафім	з 1 жовтня 1917 року з 1 жовтня 1917 року
2.	с. Воробіївка	Вдодович Антоніна	з 1 вересня 1917 року
3.	с. Голозубинці	Степанів Петро Яроцький Михайло	з 1 вересня 1920 року з 1 вересня 1920 року
4.	с. Гута Блищанівська	Архимюк Іван	–
5.	с. Рачинці	Мельник Олексій	з 1 вересня 1920 року
6.	м. Кривчик	Андрієвський Андрій Бондар Олена	з 1 січня 1921 року –
7.	с. Михайлівка	Морозюк Остап	з 1 вересня 1921 року
8.	с. Рахнівка	Юзефович Олександр Омельянова Зоя	з 1 вересня 1920 року з 1 вересня 1921 року
9.	с. Станіславівка	Баранецький Пилип	–
10.	с. Супруньківці	Козловський Йосип	з 1 вересня 1918 року
11.	с. Теклівка	Гуцал Семен	з 1 лютого 1921 року
12.	с. Чаньків	Турчак Марія Горбатюк Євген Левицький Іван	з 1 вересня 1915 року з 1 вересня 1920 року з 1 вересня 1920 року

Отже, на початку 20-х років ХХ століття на території Рахнівської волості діяло дванадцять навчальних закладів. Школи потребували майже всього – від шкільного і канцелярського приладдя до капітального ремонту приміщень шкіл та підручників. З допомогою держави, батьків, учнів, педагогів і громад загальноосвітнім навчальним закладам вдалося відремонтувати будівлі та розпочати навчання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області, ф. Р-1135, оп.1, спр. 25, арк.29.
2. Там само, спр. 25, арк. 29.
3. Там само, спр. 32, арк. 73.
4. Там само, арк. 107.
5. Там само, арк. 25.
6. Там само, арк. 62.
7. Там само, арк. 87.
8. Там само, спр. 25, арк. 7.
9. Там само, арк. 27 зв.

В. О. Парандій,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Хмельницький)

**ДИПЛОМАТИЧНИЙ ДІАЛОГ ПОЛЬСЬКИХ
ТА УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ
ЩОДО ВИМУШЕНОГО ПЕРЕБУВАННЯ В ЕКЗИЛІ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР**

До питання про діяльність української військової еміграції вже зверталися дослідники в Україні та діаспорі. Об'єктом висвітлення в їхніх працях ставало перебування військових у таборах для інтернованих вояків, діяльність громадських організацій, створених в еміграції, діяльність спецслужб ДЦ УНР, УВО, ОУН та ін. А от досліджень про стосунки між владою та військовими емігрантами, характер цих стосунків, співпрацю між ними, досить мало.

Вивчення цієї сторінки історії варто розглядати не лише з позиції певного внеску у заповнення існуючої прогалини, але й з точки зору необхідності створення цілісної концепції бачення та

дослідження історичного шляху українського війська в усі періоди його існування.

Важливість та актуальність даного дослідження пояснюється ще й тим, що як позитивний, так і негативний досвід діяльності національного війська, аналіз його діяльності на різних історичних етапах можуть стати в пригоді й сьогодні – у нових умовах існування незалежної держави.

Слід підкреслити, що національна військова тематика аж до початку 90-х рр. була об'єктом дослідження українських істориків лише в еміграції. Ще в 20–30 рр. були організовані спеціальні наукові установи, які працювали над її розробкою, видавали окремі монографічні роботи, статті, збірники документів, спеціальні військово-історичні журнали. Найбільша заслуга в розробці проблем української військової історії належить Українському військово-історичному товариству, навколо якого гуртувалася значна кількість ветеранів колишньої Армії УНР. Їх стараннями в Каліші (Польща) з 1925 по 1939 рр. виходив збірник «За державність. Матеріали до історії Війська Українського». На його сторінках друкувалися документи, наукові розвідки і мемуарна література [1].

У міжвоєнний час побачило світ чимало й інших військово-літературних журналів. Їх видавали інтерновані вояки колишньої Армії УНР, ветерани визвольних змагань. Вони публікували переважно літературні праці військової тематики та мемуари [2].

Для відтворення правдивої картини процесів українського державотворення в ХХ ст. необхідно було видати нові праці з історії України, відшукати й оприлюднити документи часів Української Центральної ради, Гетьманату, Директорії УНР, ЗУНР, повстанської і підпільної боротьби від двадцятих до п'ятдесятих років [3].

В останній час в Україні прослідковується позитивна тенденція опублікування мемуарних творів та історичних праць учасників національно-визвольних змагань, що дає можливість дослідникам створити об'єктивну картину подій тих часів,

зокрема, перебування українського війська на теренах Польщі [4].

Окремо слід згадати науковий доробок польських вчених-істориків З. Карпуся, В. Резмера, Я.-Я. Бруського [5], О. Вішки, А. Пеплонського [6] та інших, які досліджують діяльність унерівської еміграції на теринах Польщі під час перебування в таборах інтернованих та у міжвоєнний період.

Характер джерельної бази – брак узагальнюючих документів, інших звичних для дослідника матеріалів (регламентуючих, нормативних документів і т. д.) і відтак переважання в ній особистих листів діячів українського війська та керівників екзильного уряду – відповідним чином вплинули на дослідження. Оповідь про відношення польської влади до військової еліти, а також аналіз конкретної діяльності військових емігрантів у Польщі можна вести здебільшого мовою уривків з листів осіб, причетних до тих подій.

У грудні 1920 р. склалися найважчі умови для України за весь час національно-визвольної боротьби. Відродження самостійної України відбулося в час, коли Західна Європа й цілий світ не були до цього готові, тому що з оголошенням самостійної України потрібно було переробити політичну карту Європи, внести багато змін: особливо до економічної політики великих держав, до нових політично-державних угруповань і союзів. А це тягнуло за собою зміну сфер політичних і економічних впливів.

Загальна політична ситуація в Європі в цей час була дуже несприятлива для української дипломатії. Український уряд фактично залишився без території, хоч мав за собою симпатію народу, повстанців і маленьке ядро армії. А тому першочерговим завданням було нав'язати добрі стосунки з найближчими сусідами – Польщею та Румунією.

Для налагодження добросусідських стосунків з Польщею 5 грудня 1919 р. до Варшави виїхав Головний отаман С. Петлюра. З цього часу хід переговорів набув більш актуальних форм. Маршал Пілсудський розумів, що майбутня

доля Польщі буде пов'язана лише з існуванням незалежної української держави. 22 квітня 1920 р. між польським та українським урядами було підписано політичний договір, а згодом і військову конвенцію [7].

Пізніше було підписано перемир'я між Польщею і радянською Росією, що припинило військовий конфлікт між ними, але розв'язало проблеми спільного кордону. Свої життєві проблеми Польща розв'язала, але якою ціною? Для свого союзника у війні – УНР – цей односторонній акт означав зраду українсько-польської угоди від 22 квітня і військової конвенції від 24 квітня 1920 р.

Підписуючи перемир'я, Польща виступила проти УНР, оскільки другий пункт договору з Москвою говорив, що Польща не підтримуватиме на своїй території чужих військових формувань, спрямованих проти другої сторони.

У підписаному польсько-російському перемир'ї нічого не говорилося про УНР. С. Петлюра та генеральний штаб армії трактували це як повну волю своєї діяльності і планували кілька варіантів подальших дій.

Через важку ситуацію, що склалася на фронті, 21 листопада військові формування під прикриттям кінноти почали переходити за Збруч. У цей же день на територію, контрольовану поляками, перебралося близько 27 тис. українських вояків [8].

Видатний український історик, громадський і політичний діяч В. Липинський так описав у 1926 р. становище українського народу після поразки визвольних змагань: «Трьох синів рідних має сьогодні наша мати... – Україна: хлібороб-гетьманця і неомонархіста, більш або менш соціалістичного інтелігента-демократа й республіканця, і пролетаря-більшовика та інтернаціоналіста. Мати наша тяжко хвора. Всі сини її порізані, кволі, слабосилій сильної, об'єднуючої їх всіх національної ідеї вони досі для громади своєї сотворити були не в силі. Тільки один інстинкт любові сина-громадянина до матері-громади може продиктувати нашому розумові те, що до

врятування України, для зорганізування нашої громади в акцію потрібно. Наша власна... будуччина покаже, чи був взагалі за наших часів на Україні отой український національний громадський інстинкт і зокрема – у кого з синів України любов до матері – у кого з нас національна ідея українська – була найглибша і найсильніша» [9].

Згідно з умовами польсько-українського договору, українська армія, що опинилася на території Польщі, мусила здати зброю, коней та все військове майно. Роззброєння проводила 12-та польська дивізія, а все військове майно приймала польсько-українська комісія.

Українське командування розраховувало, що період інтернування буде використано для організації та підготовки армії для повернення в Україну. З цією метою Головний отаман С. Петлюра надіслав урядові Польщі послання, в якому висловлювалася думка щодо збереження боєздатності армії УНР, її командного складу та структурної організації. Зверталася увага на те, щоб поселяти українських вояків окремо в таборах від більшовицьких полонених, надавати допомогу та добре харчування, а інтернованим офіцерам надати право вільного пересування.

Період інтернування планувалося також використати на культурно-освітню та виховну роботу. Проте польський уряд повністю проігнорував послання С. Петлюри, а становище інтернованих погіршувалося. Все менше шансів залишалося на сподівання зберегти боєздатність армії.

Інтернуванню армії України передував від'їзд уряду УНР в еміграцію на територію Польщі. Еміграційний уряд УНР перебував у м.Тарнові, в готелі «Брістоль».

Державний Центр УНР почав діяти 12 листопада 1920 р. Діячі ДЦ дискутували щодо проблеми організаційної структури «визвольного центру на чужині». Серед пропозицій розглядалися такі: чи зберегти уряд, хоч він може існувати лише в еміграції; чи створити натомість якийсь комітет або раду, яка б скеровувала українську політичну діяльність за кордоном.

«Перемогла ідея збереження екзильного уряду, як доказ того, що український народ не капітулював й продовжить свою боротьбу не як якась опозиція проти існуючої в Україні влади, але і маючи за кордоном легітимних речників та домагаючись не лише полегшень для українського населення, але й відновлення цілковитої суверенності української держави. Таким чином було втримано Державний Центр, що складався з екзильного голови держави (Голови Директорії Головного Отамана С. Петлюри) і уряду (Ради Міністрів)» [10].

ДЦ УНР включав еміграційний уряд республіки з відповідними міністерствами, в тому числі військових, внутрішніх та зовнішніх справ. Кожна з цих інституцій мала хоч і невеликий, але усталений штат. За розпорядженням С. Петлюри був вироблений певний план перебування ДЦ і Армії УНР у Польщі. Передусім унормовано правове становище українських військ, котре регулювалося інструкцією Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р., за якою Армія УНР трактувалася як дружня та союзна, однак такий стан речей тривав недовго. Події розгорталися не найкращим для ДЦ чином, і він був змушений поступово згорнути свою роботу.

Значення сподівань, які покладало на польський уряд керівництво ДЦ, в цей важкий період його існування, можна зрозуміти зі слів генерал-хорунжого Генерального штабу В. Сальського: «Найбільш свідомі елементи польського суспільства од самого початку відновлення своєї державності зрозуміли наші національні стремління...

Далекозорий в оцінці перспектив майбутнього, тогочасний Начальник Польської Держави, Маршал Йосип Пілсудський подав нам руку помочи в боротьбі з Москвою за визволення і пішло військо польське разом з армією нашою визволяти братній нарід український.

Нам на цей раз не судилося здійснити національні прагнення – ворог змусив вас залишити свою Вітчину і ми

зновже знайшли допомогу від Народу Польського в неволі своїй, знайшли гостину на його землі.

...Ми хочемо сподіватися, що Нарід Польський, вогнем і мечем виборовший собі право незалежності, не пройде мимо наших визвольних змагань, не лишиться байдужим під час майбутньої боротьби нашої за своє право незалежності» [11].

30 грудня 1920 р. Головний отаман скликав засідання, на якому було прийнято рішення створити Раду Республіки. До її складу ввійшло 42 депутати з основних українських партій.

До найважливіших рішень Ради слід віднести створення уряду УНР на чолі з прем'єр-міністром В. Прокоповичем – схвалення звернення до українців і народів світу; ряд рішень у військових, культурно-освітніх справах; підготовку групи інтернованих вояків до походу в Україну для підтримки діючих повстанських відділів.

Рада Республіки особливу увагу звертала на збереження та реорганізацію армії. Рада міністрів УНР призначила головою Вищої військової ради Генштабу генерал-поручника М. Юнакова. Членами Ради стали: генерал-поручники С. Дельвіг, М. Омелянович-Павленко, В. Сінклер та генерал-хорунжий В. Сальський. Від Дієвої армії обрано О. Удовиченка та Ю. Тютюнника [12].

Відколи Армія УНР була інтернована польською владою, діяльність військових у так званій «таборовий період» спрямовувалась переважно на збереження армії. Тривала робота по військовому вишколу, а також у культурно-просвітницькому напрямку. Урядові установи здебільшого зосереджувалися у Тарнові й частково в Ченстохові на території Польщі. Але діяльність цих органів та уряду УНР в екзилі офіційно тривала лише до підписання Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. Після підписання договору були ліквідовані всі державні структури УНР – Рада Республіки, Рада міністрів, Вища військова рада, Дипломатична місія у Варшаві. Мали право існувати тільки цивільні добровільні організації. Заборонялося

перебування С. Петлюри на території Польщі. Почався період неофіційної діяльності цих державних структур.

До кінця 1922 р. Уряд УНР ще жив мріями і думками про швидке повернення в Україну й спрямовував всі зусилля у цьому напрямку. Саме тому колишні вояки не намагалися швидко інтегруватися у місцеві соціальні структури і перебували у невизначеному стані.

За визнанням чільних уенерівських діячів, 1922–1925 рр. були найкритичнішими для Уряду УНР в екзилі, який переживав внутрішню кризу, гоїв свої рани. Невдачі в минулому, невідоме майбуття та пошук шляхів для ефективної діяльності цієї інституції викликали нарікання й критику Уряду, провокували взаємні обвинувачення та сварки поміж окремими групами української політичної еміграції. Таку ситуацію, що склалася коментував у своєму листі до полковника військ УНР М. Деркача генерал О. Удовиченко: «... Ви пишете що у всіх націй так було і що у нас навіть ліпше на еміграції. Ні дорогий, гірше як у нас не може бути і не було. Раби стали панами, раби мали владу на деякий час, залишаючись рабами вони хочуть робити державну роботу. Лишній раз соромно буває перед чужинцями за свою націю, за наш визвольний рух та шкода тої крові і жертв чесних українських патріотів що віддали все що мали – життя в цій боротьбі...» [13].

Інтерновані воїни армії УНР були розміщені у двадцяти таборах по всій території Польщі [14]. Міністерство внутрішніх справ Польщі, якому були підпорядковані табори інтернованих, почало вживати заходів до їх ліквідації. Зрозуміло, що саме Міністерство не могло діяти самочинно, а виконувало настанову свого уряду. Причин такого ставлення польських чиновників до знедолених вояків України в таборах можна навести декілька. По-перше, це було широке розгортання суспільно-політичної, освітньої, культурної та виховної роботи в таборах, що вело до піднесення національної свідомості інтернованих, до зростання бажань боротися за незалежність своєї держави. А це не завжди подобалося полякам.

По-друге, з піднесенням національної свідомості в таборах проходив постійний процес виїзду вояків на навчання у чотирьох українських вищих школах Чехословаччини та інших країн.

По-третє, виїзд багатьох вояків на роботу до західних країн Європи та в Україну.

По-четверте, невирішена проблема приналежності до Польщі Східної Галичини та вихід з уряду Польщі маршала Ю. Пілсудського.

По-п'яте, вимога Росії ліквідувати табори та повернути інтернованих в Україну.

Для виконання розпоряджень польської влади 21 квітня 1921 р. створено ініціативний комітет, який розробив статут Українського Центрального Комітету (УЦК). До складу ініціативного комітету ввійшли А. Лукашевич, П. Пилипчук та А. Ніковський. Статут подано польській адміністрації для реєстрації та затвердження.

У серпні 1923 р. відбувся 1-й з'їзд УЦК, на якому обрано Управу УЦК у складі В. Прокоповича, М. Юнаківа, І. Золотницького, В. Сальського, О. Саліковського, М. Ковальського, М. Шаповала. В. Приходька та П. Зайцева. Коли стало відомо про рішення польських властей про розпуск таборів, на засіданні Управи УЦК утворено спеціалізовані секції – організаційну, інтернованих, фінансово-господарську та культурно-освітню.

Розпочалася велика організаційна робота УЦК з надання допомоги інтернованим з влаштування їх на роботу в Польщі та виїзді для працевлаштування за кордон. З цією метою Управа залучала на допомогу широкі маси громадськості і в першу чергу – українців-послів Сейму, обраних восени 1922 р. За наполяганням посла В. Дмитріюка Сейм виділив 30 тис. злотих на допомогу українському вояцтву [15].

Там, де були скупчення українського інтернованого вояцтва, УЦК створив свої відділи для надання допомоги в працевлаштуванні, покращенні житлових умов, організації

бібліотек та навчання дітей у школах, тобто тих питань, з якими самі політичні емігранти (так стали в Польщі називати інтернованих) справитися не могли. Дітей влаштовували в школах Каліша, Перемишля, Рівного, Луцька і Володимира-Волинського. Налагоджено допомогу для виїзду на навчання у вищих школах Чехословаччини, де на цей час працювали Український вільний університет (УВУ), Вищий педагогічний інститут, Українська господарська академія в Подебрадах [16].

Велика допомога надавалася бажаючим виїхати на роботу у Францію, Канаду, Бразилію та інші країни. Близько тисячі офіцерів направлено на роботу вчителями у школи, викладачами в гімназії та інші навчальні заклади. Але не завжди складалося так добре, іноді українські військові емігранти відчували себе ошуканими. Про таке становище говорив генерал О. Удовиченко, який змушений був переїхати з Польщі до Франції: «...а тут ще У.Ц. Ком. В Варшаві, зробив нам сюрприз а саме, нас повідомили, що контракт підписано на $\frac{1}{2}$ року але ж коли посідали на пароплав то примусили підписати на 1 рік і тут не обійшлося без шахрайства з боку цих добродіїв. Таким чином за 1 рік можна зробитися тупим, сірим робітником...» [17].

Після закінчення терміну перебування українських вояків у таборах для інтернованих в Польщі, Чехо-Словаччині й Румунії, переміщення емігрантів (через різні причини) з одних країн в інші, завершення в основному процесу репатріації становище української політичної еміграції в Європі у другій половині 20-х років певним чином стабілізувалося. Вже визначилася внутрішня організація української спільноти на чужині, налагоджувалося політичне, громадське і культурне життя. Разом із тим, перспективи повернення на Батьківщину все більше і більше віддалялися.

Друга половина 20-х років ознаменована новим періодом у функціонуванні ДЦ УНР в екзилі. Особливо пожвавилася політичне життя в Польщі після повернення до влади Ю. Пілсудського. Але здійснити всі накреслені плани Головному отаману С. Петлюрі не вдалося. 25 травня 1926 р.

більшовицький агент у Парижі вбив С. Петлюру. Вбивство Головного отамана 25 травня 1926 р. – стало переломним моментом. Ця сумна звістка потрясла всі демократичні сили світу, докорінно змінила статус української військової еміграції. Червона Москва викрила себе остаточно перед усім світом. У багатьох країнах пройшли траурні панахиди. Багатолюдною була панахида у Варшаві, на якій побували маршал Ю. Пілсудський, міністр Ульріх, послы Сейму, 16 генералів Війська Польського, велика група працівників міністерства закордонних справ Польщі, численна делегація інтернованих вояків армії УНР, які приїхали з різних країн світу та куточків Польщі. Траурні панахиди відбулися в багатьох місцях Польщі. Смерть С. Петлюри стала великою втратою для народу України, сприяла консолідації інтернованих за кордоном, а саме ім'я отамана поставлено на п'єдестал національного героя в боротьбі з більшовиками за волю України [18].

Для одних політиків очевидною та нагальною стала потреба подальшої консолідації, для інших зникли останні перепони на шляху згортання своєї діяльності в Державному Центрі. Його структурна реорганізація викликала пожвавлення роботи у нових важливих напрямках. ДЦ УНР в екзилі зосередився на підтриманні зв'язків між політичними діячами та колишніми військовиками УНР, подальшій праці над основними політичними, економічними засадами небільшовицької України, навчанні колишнього старшинського складу Армії УНР, підтриманні постійних зв'язків з антибільшовицьким підпіллям в УСРР, інформаційній діяльності на міжнародній арені та культурно-освітній роботі серед української еміграції. Пост Головного Отамана посів А. Лівіцький, головою екзильного уряду УНР став В. Прокопович, а його заступником і міністром внутрішніх справ О. Лотоцький. Останнього на цих посадах пізніше змінив А. Яковлів. Міністром закордонних справ до 1936 р. був О. Шульгін. Після його відставки через розходження з А. Лівіцьким керівництво закордонними справами зосередив у своїх руках голова уряду В. Прокопович. Військовим

міністерством до 1940 р. керував генерал В. Сальський та двоє його заступників – генерали М. Безручко та О. Удовиченко. Уряд УНР мав свої установи в трьох європейських столицях – Варшаві, Парижі й Празі [19]. Ось що говорить про ефективність діяльності такого центру у Парижі генерал О. Удовиченко: «...Сьогодні у Франції вже нема людини, яка б не знала що таке Україна. Сьогодні ми примусили пізнати і Українську Армію. Так крок за кроком ми пробиваємо собі шлях в політичній дорозі. Так, крок за кроком, ми тут робимо своє діло...» [20].

В умовах радянсько-німецького зближення та зміцнення більшовицької тоталітарної системи, польська влада змушена була шукати союзників, навіть з боку екзильного уряду УНР.

Використовуючи сприятливий час, Головний отаман А. Лівницький та військовий міністр ген. В. Сальський подали Ю. Пілсудському меморандум про відновлення Варшавського договору від 24 квітня 1920 р. Крім того, в документах наведено дані щодо можливості швидкої мобілізації та відродження української армії.

Польський уряд з розумінням поставився до цих пропозицій, і 11 лютого 1927 р. відбулася зустріч чиновників Генштабу Війська Польського та Міністерства України. Результатом цієї наради стало створення штабу військового міністра УНР як штабу держави, що перебуває на території Польщі, користується матеріальною та технічною допомогою Генерального штабу Війська Польського.

При штабі працювали три секції: I – організаційно-мобілізаційна, II – розвідки та контррозвідки і III – пропаганди.

Завданням 1-ої секції штабу була організаційна та мобілізаційна робота серед військової еміграції, проведення вишколу, виготовлення допоміжних матеріалів для офіцерських груп, статей для військових часописів, проведення курсів підвищення кваліфікації офіцерів та ін. Уже в середині 1927 р складено списки та відновлено особові справи близько

1000 генералів та офіцерів колишньої армії УНР, які проживали на території Польщі.

II секція тісно співпрацювала з відповідними польськими розвідувальними службами, займалася зв'язками з Україною відправляла багато літератури, протидіяла проникненню в еміграційні українські структури чужих агентурних служб. Одним із основних завдань секції було забезпечити охорону президента УНР в Польщі.

У III секції працювали в основному цивільні особи, які займалися пропагандою серед еміграції та проводили відповідну роботу на терені Радянської України [21].

Але реорганізація армії УНР в екзилі – це лише одне з надзвичайно важливих завдань, яке необхідно було провести українському уряду в екзилі.

Західний світ, на підтримку якого розраховував екзильний уряд, окрім окремих його представників, в цілому українською справою не цікавився. Франція, Велика Британія і США залишились байдужими до долі УНР. Та що казати про них, коли навіть для своєї української різноколірної еміграції Державний Центр не був загальновизнаним.

У Польщі, Чехо-Словаччині, Румунії, Франції, Туреччині, Болгарії, Югославії, інших країнах, де знайшла притулок уенерівська еміграція, уряди по-різному ставилися до українців, які змушені були пристосовуватись до нового оточення і нових умов життя.

Інтегрування українців в європейський західний світ відбувалося важко, непросто і болісно. Проте слід відзначити, що процес натуралізації, тобто набуття українськими емігрантами громадянства тих держав, де вони осіли, під кінець 20-х років став інтенсивнішим [22]. Це відбувалося тому, що більшість із них усвідомила реалії свого становища, зрозуміла необхідність облаштовуватися за місцем проживання, шукати серйозну роботу, отримувати освіту, бо ж повернення додому вже не здавалося таким швидким. Саме тоді багато уенерівських

емігрантів почало шукати шляхи до вступу у вищі військові та цивільні навчальні заклади Польщі, Румунії.

Спільним для всієї української еміграції досліджуваного періоду був низький матеріальний рівень життя. Люди, яких поразка у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. змусила залишити рідні домівки, опинились на нових землях здебільшого без жодних засобів до існування.

За твердженням польського вченого О. Вішки, до 50% уенерівських емігрантів у Польщі наприкінці 20-х років були безробітними. Вони жили за рахунок тимчасових підробітків, допомоги із благодійних фондів (польських та українських) тощо. У цій країні працювало «Бюро по працевлаштуванню» для допомоги українським емігрантам у пошуку роботи [23]. Більш-менш сталим на загальному фоні було матеріальне забезпечення частини колишніх вояків Армії УНР, які за контрактом або на постійній основі служили в арміях країн перебування. Регулярне субсидування від поляків (принаймні у 1926–1936 рр.) отримував екзильний уряд, зокрема і його Військове міністерство. За даними, які наводить польський учений В. Резмер, у польських збройних силах українців служило: у квітні 1922 р. – 14 894 (7,91% особового складу Польського Війська), 1924 р. – 20 024 (11,12%), 1930 р. – 31 636 (10,47%), 1937 р. – 24 319 (11,86%). Серед офіцерів українців було не так вже й багато – за даними на 1930 р. нараховувалося 44 офіцери постійної служби, а контрактних старшин-українців у 1934 р. – 33 [24].

Проте варто визнати, що більшість пересічних емігрантів-українців, принаймні у середині та наприкінці 20-х років, перебувала на теренах Європи у скрутному матеріальному становищі.

Але часто це було не найтяжчим випробуванням у їхньому новому житті. Відомо багато прикладів, коли буремні події перетворювали ще вчора щасливе особисте життя на справжню трагедію. Тисячі родин були роз'єднані глибокою прірвою кордонів не між державами, а між системами.

Як переконуємося, ситуація була справді вкрай складною та важкою, не на користь української політичної еміграції, і переважна її більшість це усвідомлювала. Зважаючи на реалії життя й свій стан, певна кількість колишніх вояків Армії УНР, «опустивши руки», відійшла від активної боротьби. Але далеко не всі занепали духом і втратили сподівання на досягнення мети.

Підґрунтям таких сподівань була насамперед надія на пробудження свідомості українського народу, а отже – протидію політиці існуючої в УСРР влади. Не виключали оптимісти та мрійники унерівського табору такого методу досягнення своєї мети, як інтервенція інших держав проти СРСР (за їх підтримки, якщо «інтервент буде толерантним»).

У 20-х роках екзильним урядом УНР був ініційований міжнародний Прометеївськими рух (Прометеїзм), головним напрямом діяльності якого було «об'єднання і координація політичної еміграції з країн СРСР на міжнародній арені для боротьби з колоніальним становищем їхніх народів в Радянському Союзі» та «...створення своїх незалежних держав» [25]. Міністерство закордонних справ та Генеральний штаб Військового міністерства Польщі надавали фінансову підтримку Прометеївському руху та його керівникам у своїй країні. Протягом десяти років (з 1928 до 1938) спостерігалася тенденція до скорочення його субсидування. Так, у 1931–1932 рр. воно становило 1 263 709 зл., а вже у 1937–1938 рр. зменшилося до 803 110 зл.

М. Лівіцький, звертаючись до подій того часу, завдань, які стояли перед Урядом ДЦ, та прогнозів українських політиків щодо розвитку подій у різних варіантах, наголошував: «...упадок Советського Союзу, а значить і визволення України, може прийти або в наслідок революції в Україні (підтриманої такими ж революціями серед інших неросійських народів), що було зовсім не виключене і не неможливе в тодішніх умовах; або ж упадок... прийде в наслідок війни з тими чи іншими європейськими державами. Могло бути і сполучення обох цих

чинників: зовнішня війна і внутрішня революція. На внутрішню революцію покладалися більші надії і вважалося, що це було б корисніше під багатьма поглядами для української визвольної справи» [26].

Ці плани, за визнанням М. Лівіцького, були складені ще за життя С. Петлюри, але спроби їх здійснення розпочалися здебільшого вже після 1926 р, що зумовлювалося різними зовнішніми та внутрішніми обставинами.

Вимушене інтегрування українських політичних емігрантів в суспільне середовище країн осідку спричинило виникнення нових проблем із тамтешніми правоохоронними органами, для яких українські емігранти та їх політичні нелегальні угруповання стали об'єктом постійної уваги. Існувало багато інших питань, що їх подекуди доводилося вирішувати «у закулісному режимі» саме працівникам ДЦ.

Таке, навіть досить побіжне, оглядове ознайомлення зі станом української еміграції в Польщі й передумовами її перебування там свідчить про те, що перебування українського війська на території Польщі було не випадковим чи спонтанним, а цілком закономірним та зумовленим об'єктивними реаліями тогочасного буття. Політичні завдання та орієнтири Державного Центру УНР вимагали відповідної співпраці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 30-31.
2. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – С.9-11.
3. Білокінь С. масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.; Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.; Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. –

К., 1998. – 81 с.; Його ж. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – 200 с.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1923 рр.). – Київ-Філадельфія, 1997. – 188 с.; Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – 767 с.

4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – 608 с.; Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. – 459 с.; Петлюра С. Статті. – К., 1993., Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002. – 640 с.; Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. – К., 2004. – 628 с.; Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919-20 рр. – Львів, 2004. – 192 с.; Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К., 1995.

5. Bruski Jan Jacek. Petlurowcy Centrum Panstwowe Ukrainskiej Respubliki Ludowej na wychodźstwie. – Krakow, 2000. – 600 с.

6. Peplonski Andzey. Wywiad polski na ZSRR. 1921 – 1939. – Warszawa, 1996. – 393 с.

7. Доценко О. Літопис Української революції. Т. II, кн.5. – С. 270-271.

8. Шандрук П. Українська армія в боротьбі з Московщиною // За державність. – Каліш, 1934. – Зб.4. – С.206.

9. Липинський В. Листи до братів хліборобів. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 62.

10. Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен-Філадельфія, 1984. – С. 19 – 20.

11. Сальський В. 11.XI.1918 – 11.XI.1928 (3 нагоди 10-ої річниці незалежності Речипосполитої Польської) // Табор, 1928. – №9. – С.16-17.

12. Срібняк І. Названа праця. – С. 35-37.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Особистий фонд

полковника військ УНР М.О. Деркача, ф.3904, оп.1, спр.15. – арк. 61 зв.

14. Куц В. Слід пам'ятати. // Табор, 1928. – № 7. – С. 32.
15. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі. 1920-1939. – Львів, 2000. – С. 25.
16. Наше слово. – № 40. – 1998. – 10 квіт.
17. ЦДАГО України, ф. 3904, оп.1, спр.15, арк. 7.
18. Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра і Армія УНР. // Табор, 1927. – № 3. – С. 5-13.
19. Там само. – С. 20
20. ЦДАГО України, ф. 3904, оп.1, спр.15, арк. 60.
21. Сідак В., Вронська Т. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. – К., 2003. – С. 22.
22. Трошинський В. Названа праця. – С. 56-60.
23. Литвин С. Вбивство С. Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми // 3 архівів ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2/4. – С. 404-405.
24. Резмер В. Українці у Польському війську (1921–1939) // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Тези наукових доповідей. – К., 2001. – С. 14-15.
25. Сідак В., Вронська Т. Названа пр. – С. 26.
26. Лівницький М. Названа пр. – С. 21 – 22.

УДК 9.8

Л. Г. Рева,
кандидат філологічних наук
(м. Київ)

МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ: СПРОБА ОБ'ЄКТИВНОГО ПОРТРЕТУ

У статті зосереджується увага не лише на незаперечних здобутках вченого, фундаментальних багатотомних «Історії України-Руси» та «Історії української літератури», його історичних, публіцистичних, літературознавчих працях, а й на політичній діяльності. Зокрема, розглядається його участь у політичних процесах в Україні 1920-х років. Подано архівний документ-застереження М. Грушевському щодо повернення його з еміграції.

Ключові слова: історик, публіцист, літературознавець, редактор, академік, державотворець.

17 вересня 2016 р. минуло 150 років від дня народження видатного класика української історіографії історика, етнографа, публіциста, літературознавця, соціолога, талановитого професора-педагога, письменника, перекладача, громадсько-політичного і державного діяча Михайла Сергійовича Грушевського (псевд.: М. Заволока, Михайло Заволока, М. Сергієнко) (29 (17).09. 1866 – 24. 11. 1934), однак в Україні досі ще не зроблено аналітичних спроб діяльності вченого у повній мірі, його послідовних кроків до побудови нашої Незалежності. Спробуємо розібратися, посилаючись на архівні пошуки, що ж стало причиною неповернення України до самостійних звершень? Що завадило, і що спрогресувало до поразок, які коштували нам століття бездержавності?

Як писав учений у своїй автобіографії, – походив він із бідної родини Грушів, що мешкала на Чигиринщині – були це

переважно дяки і паламарі. Батько М. Грушевського здобув вищу освіту. А народився М. Грушевський у м. Холм (нині – м. Хелм, Польща), де батько працював учителем гімназій, інспектором Холмських російських педагогічних курсів. Дитинство М. Грушевського минуло на Кавказі, куди батько переїхав за станом здоров'я. Закінчив він Тифліську класичну гімназію. Бажання стати з часом українським літератором й істориком привело його 1886 р. до Київського університету. 1894 р. він захистив магістерську дисертацію. В університеті був учнем славетного історика В. Антоновича – обдарованої, енергійної й широко освіченої людини, який вивчав минуле України не як складової Російської імперії. За рекомендацією свого наставника після закінчення університету М. Грушевський був призначений на посаду професора новозаснованої у Львівському університеті кафедри історії Східної Європи зі спеціальною увагою на історію України (з українською мовою викладання). Він «стає свідком посилення боротьби студентів, громадськості Львова за перетворення Львівського університету в центр української національної освіти, науки, культури й активно підтримує її» [8, Т. 1, с. 14].

З приїздом М. Грушевського до Львова «в українській науці відкрилася нова ера» [22, с. 286]. Він «майже без усякої сторонньої допомоги... реорганізовує Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка у справжню академію наук» [22, с. 286], яке незабаром об'єднало майже усіх провідних східно- і західноукраїнських, а також багатьох славетних європейських учених.

У Львові М. Грушевський очолює Наукове Товариство ім. Шевченка як його голова і як редактор «Записок» (1898–1907). За короткий час учений зробив «з наукового Товариства дійсно головне огнище науки українознавства на всю Україну» [6, с. 185]. Шістнадцять років (1897–1913) М. Грушевський стояв на чолі НТШ, і за цей період Товариством було видруковано сотні томів «Записок» Наукового Товариства під редакцією вченого, збудовано бібліотеку і музей. Ця установа, заснована

на пожертви Наддніпрянської України, розвинулася під керівництвом М. Грушевського у важливий дослідницький інформаційний центр, що повністю позбавив галичан від провінційної залежності від іноземного поневолення, забезпечивши всеукраїнською ідеологією та демократичною культурою. Починається інтенсивний і широкий розвиток наукової роботи, зосередженої в самому Товаристві й побіля нього. М. Грушевський присєднав до співпраці видатних учених – Івана Франка, етнографа Володимира Гнатюка та багатьох інших. До М. Грушевського ніхто в Східній Галичині спеціально не займався підготовкою наукових кадрів. Особисто М. Грушевський виховав плеяду учених, які пізніше стали флагманами української науки: І. Крип'якевич, О. Томашівський, Ом. Терлецький, М. Кордуба, В. Герасимчук, І. Джиджора, І. Кривецький та ін.

Разом із І. Франком він тісно співпрацює у «Літературно-науковому вістнику» («*Літературно-науковий вістник*» – перший всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-політичний щомісячник, заснований 1898 р. НТШ замість часопису «Зоря» – з нагоди 100-літнього ювілею нової української літератури. З 1906 р. – видання «Українсько-руської видавничої спілки». 1898–1906 р. – виходив у Львові. 1907–1914, 1917–1919 – видавався у Києві (до 1910 р. мав дві редакції: київську очолював М. Грушевський, у львівській – редактором був В. Гнатюк). 1914 р. журнал закритися царськими властями, відновлений лише 1917 р. у жовтні. До 1912 р. редактором був М. Грушевський, 1913–1914 – Л. Старицька-Черняхівська. 1922–1939 – журнал знову відновлений у Львові (з 1933 мав назву «Вістник», редактор – Д. Донцов), заснованому у 1898 р. – органі, що об'єднував кращі сили Галицької та Наддніпрянської України.

Бібліографічний показник змісту журналу, над яким працював протягом життя американський бібліограф українського походження Б. Ясінський, було видано у 2000 р. [23, с. 542].

Своє провідне місце в українському світі Галичина завдячувала широкій науковій і культурній діяльності, яку провадив у Львові Михайло Грушевський. Співпраця з І. Франком, «цих двох найвизначніших учених та ідеологів стала основою всеукраїнського єднання» [9, с. 323].

Тут, у Львові, він підготував курси з історії України, які лягли в основу фундаментальної багатотомної праці «Історія України-Руси» (т. 1-10, в 13 кн. – 1898–1936), в якій він обґрунтував ідею української державності. Її девіз: «Пізнайте правду (істину), і вона возвеличить вас». Значення цієї праці для політичної думки «міститься передусім у тому, що він довів тяглість українського історичного процесу від Київської Русі аж до сучасності...» [10, с. 186]. І «...можна сказати, що тільки в висліді епохальної праці М. Грушевського й його школи українство почуло себе знову зв'язаним із своїми староруськими предками» [10, с. 24].

Йому належить кілька курсів історії України для широкого кола читачів, серед яких особливою популярністю користувалася «Ілюстрована історія України», видана у Львові й Києві російською та українською мовами 1911 р. Книга стала настільною «кожного патріотично настроєного інтелігента, селянина, робітника» [4, с. 18].

Період, що охоплює чверть століття перед 1-ою Світовою війною, був важливим ступенем у розвитку української національної свідомості та політичної думки. «Мабуть, найбільш репрезентативною постаттю епохи був Михайло Грушевський, великий учений і організатор наукових дослідів, визначний політик і публіцист» [10, с. 184].

Коли після першої революції в Росії пожвавлюється культурно-національна робота в Наддніпрянській Україні, «не тільки інтелігенція, весь народ повстав тоді проти жорстоких утисків української культури. Не обмежився академічним спогляданням і М. Грушевський» [8, Т. 1, с. 14].

Лише від заснування Українського Наукового Товариства у Києві 1906 р. почав формуватися новий тип наддніпрянського

українського вченого, що ставив бар'єр між собою та російською наукою.

Наразі «в політичній сфері зазначеному періодові властива кристалізація національної свідомості; на практиці це – здобуття соборності, встановлення консенсусу й координація зусиль між українцями, які живуть під пануванням Росії і Австро-Угорщини» [1, с. 237].

Піднесення національної самосвідомості, визначення своєї ідентичності спричинилися до того, що 1907 р. «Літературно-науковий вістник» зі Львова було перенесено до Києва. «Українська справа не є більше власністю обмеженого кола інтелектуалів, об'єктом секти, а зростаючим національним рухом» [1, с. 237]. Українською мовою друкуються праці О. Левицького, М. Василенка, І. Огієнка, а також видатних російських вчених – О. Шахматова, Ф. Корша, шведа А. Єнсена у львівських та київських «Записках». Відбувається протистояння думками з російськими вченими, визначаючи належність статей до національної історіографії. Почалися відзначення ювілеїв видатних діячів України.

В 1913 р. М. Грушевський залишає фактичну діяльність у Львівському Науковому Товаристві ім. Шевченка і зосереджує свою роботу в Українському Науковому Товаристві в Києві, стає його головою, сприяє виданню «Записок» Товариства, а від 1914 р. організовує видання квартальника «Україна» («Україна» – історичний-етнографічний і літературно-публіцистичний місячник, виходив у Києві 1907 як продовження «Киевской старины» (ред. В. Науменко), ліквідований у зв'язку з появою «Записок» НТШ; виходив у Києві в 1914 – 30 рр. (з перервами 1915 – 16, 1919 – 23), за ред. М. Грушевського у 2 вид.: 1914 – 18 як орган Укр. Наукового Товариства в Києві, 1924 – 30 – орган Іст. секції Укр. Академії наук. Усього вийшло 43 ч. (10 у 1914 – 18, 33 у 1924 – 30); тримісячник у 1914 – 24 і двомісячник з 1925. На поч. 1930-х років припинив своє існування, і лише в 1941 році відновлений).

М. С. Грушевський – автор «Історії України-Руси» – був одночасно і видатним дослідником історії української літератури. За життя він видав 5 томів «Історії української літератури», шостий зберігся в рукописах. Уже поява першого тому була схвально зустрінута громадськістю. Відомий вчений В. Перетц написав рецензію, яку ми, доповнивши вступною статтею, примітками та коментарями, передрукували в наш час [17, с. 67-73]. Заспівом до «Історії української літератури» М. Грушевський зробив посвяту: «Українському народові показати себе таким же сильним в ділі, яким показав у слові» [3, с. 37].

Для М. Грушевського історія української літератури – «не так сума творів чи явищ, художніх епох, як художня система, що має не тільки етапи розвитку, зовнішні (часом – наносні, не зовсім характерні) риси, а – головним чином – власну самодостатню генетичну основу й структуру, і в силу цього – не лише постійно оновлювану, динамічно еволюційну, а й незмінну сутність, що навіть під наймогутнішими впливами світової літератури не тільки не змінює національної виразності, а ще вияскравлює її» [8, Т. 1, с. 24]. В своєму дослідженні вчений розглядає літературу як ключ до пізнання соціального життя суспільства і як важливе культурно-історичне явище.

М. Грушевський – автор ряду художніх творів. Його літературні спроби підтримав І. Нечуй-Левицький, за допомогою якого було надруковано перше оповідання «Бех-аль-Джугур» (газета «Діло», 1885). Він – автор збірок оповідань: «Оповідання» (1904), «Проти неба», «З старих карток» (1918), «Під зорями» (1928), драматичних творів «Хмельницький в Переяславі», «Ярослав Осмомисл» (1917), кіносценарію «Запорожці» (1924).

Значна роль М. Грушевського в державотворенні як публіциста. Його статті, при всій різноманітності заторкнутих ним тем, окреслено представляють М. Грушевського як будівничого нації, закликають до виховання «масового» українця, свідомого своїх завдань і готового до культурного

відвойовування української етнографічної території на підставі своїх історико-орієнтаційних цінностей, формування нового типу еліти, що працювала б лише на українські інтереси. Для нього важливим було досягнення соборності не лише на рівні еліт, а й широкого прошарку людності. Важливим було й вироблення української політики, здатної відповідати на виклики міжнародної кон'юнктури на легальному рівні. «Своїми статтями на теми дня він виявляє завдання українства та шляхи, якими воно мусить до тих завдань іти, коли знов же не хоче опинитись позаду життя й вийти покаліченим з світової боротьби» [7, с. 537].

Період Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр. – найвищий злет М. Грушевського, час його активної суспільно-політичної, громадської і державної діяльності. Він пройшов шлях від вимог обмеженої національно-територіальної автономії до становлення самостійної України. Був Головою Української Центральної Ради, першим Президентом УНР.

29 квітня 1918 р. в Києві відбувся державний переворот, внаслідок якого від влади була усунута Українська Центральна Рада і проголошена Українська Держава, на чолі з Гетьманом П. Скоропадським. «...Умови для творчої праці за часів Гетьманського режиму (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) були досить сприятливими. Відбувалося небувале доти піднесення українського культурного життя» [16, Т. 5, с. 129-132]. Вершиною діяльності Гетьманату стало заснування 14 листопада 1918 р. Української Академії наук, яку очолив В. І. Вернадський. Ініціаторами й організаторами створення Академії виступили відомий громадський і культурно-освітній діяч М.П. Василенко, який зайняв посаду міністра освіти в Гетьманському уряді, та видатний вчений В. І. Вернадський.

Глибоке розуміння ідеї організації Академії виявив Гетьман П. Скоропадський. Фундатор Академії В. І. Вернадський хотів залучити до її створення видатних вчених з усіх міст і регіонів України. Для нього, зокрема, було

дуже важливо запросити до цієї справи і першого президента УНР М.С. Грушевського, який перебував в опалі, але був активним ініціатором у створенні Академії. Про це ми довідуємося зі спогадів одного із міністрів Гетьманського уряду Д. Дорошенка, який писав: «Кола, що ближче були заняті справою організації Академії наук, дуже хотіли бачити першим її президентом проф. М. Грушевського. На це була повна згода з боку Гетьмана. Але проф. Грушевський категорично зрікся, не бажаючи дістати призначення з рук Гетьмана» [5, с. 360].

Значною подією в суспільно-політичному житті українського народу було створення бібліотеки Академії наук України [14, с. 140-142], [21, с. 22-26], [18, Т. 1, с. 90-92].

З перших днів існування ВУАН великого значення надавалося створенню джерелознавчої бази як фундамента для подальшого розвитку науки. З цією метою 1919 р. були створені численні комісії Історико-філологічного відділу ВУАН, зокрема, археографічна комісія, першим головою якої став Д.І. Багалій, а після 1924 р. комісію очолив М.С. Грушевський, комісія давнього українського письменства В. Перетца та ін. [13, Вип. 21, ч. 2, с. 309-326], [15, Т. 4, с. 116-117], [20, с. 32-37], [19, Т. 2, с. 280-284].

У роки визвольної революції, а також у 1920-х роках і в пізніші роки молодь із захопленням брала діяльну участь в культурно-освітніх заходах, в гуртках українознавства, співочих та драматичних осередках, в «Просвітах», різноманітних спілках тощо. «Найбільшою популярністю користувалися Михайло Грушевський, Володимир Винниченко і Симон Петлюра. Гімназисти писали на партах, а часто й вирізували імена цих національних і державних діячів України», – пише П. Одарченко [11, с. 144].

Після Гетьманського перевороту вчений відійшов від політичних справ. У 1919–1924 рр. він – в еміграції, живе у Празі, Берліні, Відні, Женеві, а з 1922 р. – у Бадені, де займається публіцистичною та науковою діяльністю.

19 липня 1920 р. вчений звернувся до ЦК КП(б)У з листом, в якому висловив прохання дозволити йому повернутися в Україну. Лист викликав негативну реакцію з боку соціалістів-революціонерів. Копію листа, що зберігається у *рукописних фондах* Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ми пропонуємо в «Додатку 1».

2 листопада 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло ухвалу про дозвіл М. Грушевському повернутися з еміграції. 2 березня 1924 р. родина Грушевських виїхала з Відня, а 7 березня прибула до Києва, де він відразу ж поринув у наукову й громадську роботу.

В Україну вчений повернувся всесвітньо визнаним лідером в історичній науці. У 1924 р. його обирають академіком Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Він очолює науково-дослідну кафедру історії України, кілька комісій, секцій у ВУАН.

1926 р. став роком незнаного доти в Україні тріумфу видатної людини. Його 60-річний ювілей вітала наукова громадськість колишнього СРСР і світу. Вітали М. Грушевського не лише як історика, а й як дослідника словесності.

В «Автобіографії» у 1926 р. вчений писав: «Вибраний з кінця 1923 року членом Української Академії, одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 року повернувся на Радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах...» [2, с. 31].

12 січня 1929 р. Загальні збори АН СРСР обрали М. Грушевського академіком. А з осені 1929 р. розпочався погром історичних установ, створених вченим. Атмосфера репресій 1930-х рр. не оминула і М. Грушевського. Більшість його співробітників і учнів було заарештовано і заслано, що змусило вченого переїхати до Москви. Тут його заарештовують, але з часом звільняють. У жовтні 1934 р. він із підірваним здоров'ям, фактично втративши зір, виїхав на лікування до Кисловодська, де, після нескладної операції, раптово помер.

За рішенням уряду України похований М. Грушевський у Києві, на Байковому цвинтарі.

М. Грушевський – автор близько 2-х тисяч праць у галузі української і світової історії, історіографії, літератури, соціології, етнографії, археології, що збагатили світову і українську науку [12, с. 75-77].

Список використаних джерел та літератури:

1. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К., 1997. – С. 237.
2. Грушевський М.С. Автобіографія. – К., 1926. – С. 31.
3. Грушевський М.С. Історія української літератури : в 6 т.: 9 кн. – Т. 1. – Київ, 1993. – С. 37.
4. Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1992. – С. 18.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле: 1914–1920. – Мюнхен. 1969. – С. 360.
6. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – Київ, 1996. – С. 185.
7. Єфремов С. Історія українського письменства. – Київ, 1995. – С. 537.
8. Кононенко П.П. «Історія української літератури» Михайла Грушевського – етап у розвитку наукового літературознавства // Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т.: 9 кн. – Т. 1. – К., 1993. – С. 14.
9. Крип'якевич І. Історія України. – Вид. 2-ге. – Львів, 1992. – С. 323.
10. Лисяк-Рудницький І. Західна історіографія України : Вип. 1 // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе Т. 1. – Київ, 1994. – С. 186.
11. Одарченко П. Українська література : Зб. вибр. ст. / Ред. О. Зінкевич; авт. перед. В. Іванисенко. – Київ, 1995. – С. 144.

12. Рева Л. Видання М. С. Грушевського з фондів НБУВ: у колекції рідкісних видань // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 75-77.

13. Рева Л. Давня українська література в дослідженнях членів комісій Історико-філологічного відділу ВУАН (20–30-ті рр. XX століття) // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. пр. / редкол.: А. В. Козлов (відп. ред.) [та ін.] ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т філології. – Київ, 2005. – Вип. 21, ч. 2. – С. 309-326.

14. Рева Л. Діяльність ВБУ в умовах державного відродження України: 1917–1921 рр. // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.) : зб. наук. пр. / Голов. архів. упр. при Кабінеті Міністрів України, Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознав., Нац. парлам. б-ка України. – Київ, 1998. – С. 140-142.

15. Рева Л. Комісія давнього українського письменства при ВУАН: напрями діяльності // Студії з архівної справи та документознавства / Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознав. – Київ, 1999. – Т. 4. – С. 116-117.

16. Рева Л. Культурно-освітні процеси в Українській державі // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 1999. – Т. 5 / Матер. II Міжнар. наук. конф. «Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року». – С. 129-132.

17. Рева Л. Перетц В. М. Рецензія на монографію М. С. Грушевського «Історія української літератури». – Т. 1 / вступ. ст. та комент. Реви Л. // Слово і час. – 2004. – № 7. – С. 67-73.

18. Рева Л. Развитие книговедения, библиотековедения и библиографии в 20-е годы XX века в Украине // Книга и мировая цивилизация : Матер. XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения (Москва, 20–21 апр., 2004 г.) : в 4 т. / сост.: В. И. Васильев, М. А. Ермолаева, А. Ю. Самарин ; отв. ред.: В. И. Васильев, Б. В. Ленский). – М., 2004. – Т. 1. – С. 90-92.

19. Рева Л. Роль комиссий Всеукраинской Академии наук в создании документальных источников научной информации (начало XX века) // Книга и мировая цивилизация : материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения (Москва, 20–21 апр., 2004 г.) : в 4 т. / сост.: В. И. Васильев, М. А. Ермолаева, А. Ю. Самарин ; отв. ред.: В. И. Васильев, Б. В. Ленский. – М., 2004. – Т. 2. – С. 280-284.

20. Рева Л. Українське давнє письменство в дослідженнях 20–30-х років двадцятого століття // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 11. – С. 32-37.

21. Рева Л. Фонди стародрукованої книги в умовах 1917–1921 рр. : до 80-річчя НБУ ім. В. І. Вернадського // Слово і час. – 1998. – № 9/10. – С. 22-26.

22. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. Шевчука; Вст. ст. С. Кульчицького. – К., 1991. – С. 286.

23. Ясінський Б. Літературно-науковий вістник: Показчик змісту. Т. 1-109 (1898–1932). – Київ; Нью-Йорк: Смолоскип, 2000. – 542 с.

Додаток 1

ІР. НБУВ. Ф. 357. – № 42.

Перевод с украинского.

*Председателю Украинской Центральной Рады пану
Михайлу Грушевскому.*

(Копія. Блідий синій відбиток).

Нижеподписавишиеся прочитали в «Деле» от 2 декабря с.г. N.190/Ваше письмо в редакцию, в котором Вы заявляете, что никогда на Украину не просились, а вместе с тем извещаете, что подали 23-го ноября «заявление» о возвращении на Украину и ждете «необходимые документы», чтобы возвратиться на Украину. Документы должны одержать от власти Союза Советских Социалистических Республик, или, яснее говоря, от военно-оккупантской власти России на Украине. Подобные случаи не новость: еще раньше: МОРКОТУН, ПОРШ, а вот недавно ТЮТЮННИК сделали то

же самое. Однако мы не обратили на это внимания потому, что вышеупомянутые лица /есть еще и упомянутые – мелкие индивиды /принадлежат сами себе, а потому и распоряжаются сами собою, как своей «частной собственностью».

Не то с Вами. Мы не можем Вас ставить в один уровень с МОРКОТУНАМИ и ТЮТЮННИКАМИ и т.п.

Мы, социалисты-революционеры, которым украинский народ свое время выявил, свое наибольшее доверие, пославши нас, как большинство в Украинскую Центральную Раду, где своими голосами избрали Вас Председателем Украинской Центральной Рады и, таким образом, вручили Вам главное руководство в борьбе украинского народа за его освобождение. Прослышавши о Вашем «заявлении» с желанием возвратиться на Украину, в то время, как она находится под чужой оккупацией, не можем молча пройти мимо этого и считаем своим долгом обратиться к Вам со словом вопроса и предостережения по поводу заявления и выявленных в нем стремлений, ибо заслуга или вина избранием Вас Председателем Украинской Центральной Рады в первую очередь падает на нас. Мы считаем, что Вам принадлежит только Ваше брнное существование и научная слава, а Ваш Титул Председателя Украинской Центральной Рады, в который Украина вложила все содержание своей крупнейшей освободительной идеи и идеи своих суверенных государственных прав, принадлежит украинскому народу. Это является тем, что теперешнее поколение должно передать, как незапятнанное, честно добытое добро в наследство следующим поколениям, т. е., нашей истории.

Представители Украинского народа, среди которых в большинстве были мы, социалисты-революционеры, передавая Вам главное знамя Украинской освободительной борьбы, думали, что доверяют его первому гр-ну Украинской Республики, ее честному солдату, который будет его верно хранить, пока будет жив, героически вынесет его из несчастливого боя и будет беречь на груди до того времени, когда

можно будет его развернуть снова, высоко поднять вверх и победно вынести его в освобожденную, обетованную родную землю.

Доверием представителей Украинского народа это знамя суверенной государственности Украины было вверено Вам. И когда знамя было выбито из Ваших рук весной 1918 года, то ни одного слова укора из нас никто не сказал Вам, – носителю Титула первого главы Украинской суверенной государственности. И так и по сей час полномочные представители народа знали, что делали; какие бы ни были политические и личные расхождения Ваши с кем бы то ни было, они верили, что Вы будете охранять свой титул–символ суверенных прав Украины и передадите его тому, кому он принадлежит незапятнанным, что истории осталось неизмеримая ценность, настоящая украинская святыня.

И вот теперь опубликовано Ваше письмо. Уже давно ходили слухи, что Вы хотели изменить своему положению. Иногда даже казалось, что уже это совершили, особенно, когда выехали на Украину Ваши ближайшие сотрудники. Однако выясилось, что Вы стояли на стороне доверенного Вам достояния, и хотя субъективно Вы были охвачены сомнениями и искушениями, которые сеяли вокруг Вас враги Украины, однако объективно Вы стояли на посту честно.

«Он уже не с нами, но он еще с Украиной», – говорили мы и этого было для нас достаточно. Однако теперь мы читаем, что Вы собираетесь ехать на Украину, поверженную в прах под ногами Московской оккупации. Под эти ноги кидаете Вы свой Титул – символ суверенной Украины, полученный через нас от украинского трудящегося люда.

На какую же Украину Вы едете и зачем? Быть может, Вы хотите ехать, как революционер, чтобы вступить в схватку с врагами, чтобы рискнуть своей жизнью, чтобы поднять народ своим примером на последнюю борьбу? Нет, Вы собираетесь ехать, обеспеченные «необходимыми документами» от врага, что насел на нашу страну и наглумился над свободой и правами

народа, что уничтожил его право на продукт его трудов, что издевается над его культурой и языком. Вы собираетесь ехать на Украину в то время, когда уже довершается ее распродажа империалистическому капиталу, когда оккупантская коммунистическая буржуазия проторговывает последнее достояние нашего народа, который не имеет основания для существования, не имеет школ, лишен книг и Науки, который одевается в рядно и веревочные сапоги, ограбленное всех человеческих прав и возможностей подрастающее поколение. Это все Вы можете прочитать «В крике села», перепечатанном из оккупантских «Вістей» в этом же самом номере «Дела», в котором Вы известили о своем намерении ехать на Украину.

Вы собираетесь ехать для «культурной работы» в самый тяжелый для украинского народа момент, когда народ уже раскрывает глаза, чтоб увидеть своих врагов в подлой их моральной наготе, чтобы увидеть, как он тяжело ошибся, как его цинично обманули.

Своим переездом на Украину Вы поставите под оккупантскую власть свой высокий Титул, данный Вам от народа и этим самым снова затуманите народную сознательность и понимание теперешних отношений.

Своим возвращением Вы подтвердите, будто на Украине хорошо. Оккупанты хлопнут в ладоши, скажут: первый Глава Украинского государства с нами (шепотом добавят): он узаконит нашу оккупацию Украины и отдаст в наши руки то, что с доверием дал ему украинский, народ.

Но что скажет украинский народ и все честные борцы за волю Украины, которых Вы же сзывали на борьбу? Они скажут печальное и страшное слово о могилах, которыми усеяна вся Украина, о десятках и сотнях тысяч жертв, полягших в борьбе с коммунистической Московщиной. О сотнях тысяч вдов и сирот, которые остались от той борьбы, на которую позвал и которую начал Михаил ГРУШЕВСКИЙ. Народ укажет на миллионы умерших с голоду в ограбленной и изнасилованной Москвою Украине, на уничтоженное хозяйство, на пустые поля, на

выдохшую корову, на разваленные школы и покажет себя в ряднах и веревочных лаптях, – истощенного, заплеванного и изнасилованного, принужденного к немилосердной работе для Московского крепостничества. А представители украинского народа, живые еще свидетели, нелицемерно и под присягой покажут и всенародно засвидетельствуют, что первый Глава Украинского государства был ответственным инициатором и руководителем тех, которые начали борьбу с Московским большевизмом, вели ее, народ на нее звали и противников этой войны называли и карали.

И когда Московский большевизм шел на Украину с освободительными лозунгами социализма, национального самоопределения, национального политического, общественного, хозяйственного освобождения, тогда Вы со своими единомышленниками объявили ему войну во имя суверенности Украинского государства, Главою и символом которого Вы были, а теперь, когда Московский большевизм превратил Украину в пустыню, ввел ее в состав России, когда продал добро и свободу, и труд, и землю хищному капиталу, и отдал Украину на растерзание старорежимникам и Европейским нэо-коммунистическим капиталистам, – теперь Вы собираетесь ехать на Украину.

Когда было на Украине другое социалистическое правительство (кабинет Чеховского), Вы были к нему в непримиримой оппозиции, а теперь собираетесь идти на сотрудничество к с оциально-реакционно буржуазно-большевистским и лютым чекизмом. Неужели Вы примирились с буржуазным большевизмом, объявляя войну даже коммунистическому большевизму? Вы ведь объявляли войну коммунизму не как сторонник буржуазии. Вы ведь пошли в украинскую социалистическую партию, чтоб изнутри гнать ее против революции трудового народа, а теперь своим примером способствовать примирению с новой реакционной большевистской буржуазией. Как это делали Московские сменовеховцы. Мы ведь не можем допустить мысли, что Вы

были среди украинских социалистов буржуазным Конрадом Валенродом.

Призывая украинский народ на борьбу с коммунистическим большевизмом, Вы игнорировали тогда голоса, которые спасли Украину от миллионов человеческих жертв, предлагали Вам уклониться от неравной и кровавой борьбы. Вы позвали украинский народ на войну с Московскими насильниками и санкционировали даже, как Председатель Центральной Рады, приход немцев, которых украинскому народу так кроваво, тяжело пришлось выгонять, и суверенную Республику свою восстанавливать. В этой последней работе Вы участие уже не приняли и ни на какой компромисс с украинскими социалистами, которые прогнали немецких насильников, не пошли.

А когда в борьбе Украины за свою суверенность были набросаны горы трупов, когда оккупация расстреляла и уничтожила сотни тысяч людей, когда осиротила Украину и наполовину уничтожила ее героев, когда военным сапогом придавила массы трудящихся и отдала их на разграбление своей новой буржуазии и на насилие своим открытым палачам, тогда Вы собираетесь ехать для сотрудничества с насильниками. Тогда, когда именно необходимо, чтобы по всему миру раздавался голос протеста, когда трудящимся Украины необходима свободная трибуна, когда необходима мировая демонстрация свободного знамени Украины, тогда Вы собираетесь идти на моральное и физическое подданство Московской оккупации, в свору зубастых насильников. Какой страшный позор, какая неслыханная была бы эта измена трудящемуся народу Украины и какое моральное самоубийство в истории освободительной борьбы!

Если б Вы сказали, что в лихое время для народа идете работать для него культурно-научно, то и это было бы удивительно, – тогда Вы имеете полную возможность так работать и то даже по кафедре истории. Однако, если бы даже такой *возможности* закордоном не было, то все-таки первый

Глава Украинской державы не сможет пойти на сотрудничество с оккупантами.

На Украине есть достаточно украинских профессоров и без Вас. Пусть работают. Но Председатель Украинской Центральной Рады – один. Обменять Председателя Украинской Центральной Рады на обыкновенного профессора может только тот человек, который либо не понимает своего веса этого титула и связанных с ним обязанностей перед народом, либо тот, который на дарованное доверие и честь смотрит как на способы удовлетворения своих личных нужд.

Мы этим не обсуждаем вопросы, должен ли кто при этих обстоятельствах идти для культурной работы на Украину, или нет. И совсем не осуждаем тех, которые там уже работают для народа. Бойцы за свободу Украины, которые там остались во время натиска врага, исполняют свой долг, и перед ихнею работою, страданиями, несчастиями мы благоговейно склоняем головы. Мы чувствуем, что служим с ними вместе общему делу, хотя и в разных рядах, как требует принцип разделения труда. Только трубодуры оккупанского режима, добровольные енычары вызывают в нас омерзение, а не мученики Всенародной повинности. И когда эмиграции приходилось творить доброе дело для Украины, либо переносить ее нещастье, – мы все должны были придать глубочайшее содержание нашему труду и заслужить для нас всенародное признание.

У каждого народа во времена лихолетия была и будет эмиграция, а трудящиеся – поработочены. Народ даже должен ее иметь для своей пользы. И честные подвижники социализма даже добровольно ехали в эмиграции, чтобы звонить в колокол освобождения и звать на борьбу всех, честных сердцем. И революционеры-эмигранты: и Герцен, и Бакунин, и Лавров, и Маркс, и Мадзини, и Кошут, и Драгоманов, и Подолинский, и много иных, – все они не боялись тягостей эмигрантской жизни, дав высокие образцы, терпение, выдержанности и высокого понимания своего долга.

И разве недостойный подражания пример дал миру Глава революционного Венгерского государства Кошут, который верно служил знамени, которое было дано ему в 1848 г.? 45 лет пробыл он на эмиграции, где и умер, не желая опозорить свой принцип самостоятельности. Он не вернулся для «культурной работы» в Венгрию, которая была почти самостоятельной, которая его знала. Его звали ближайшие друзья, которые покорились Габсбургам. Служа принципам самостоятельности, первый Глава Венгерского самостоятельного государства пробыл 45 лет в эмиграции, не умея склониться перед принципом самостоятельности. Но в какую Украину Вы возвращаетесь? Там самостоятельна и суверенна только оккупация, а Украина там превращена не в Державу, а в еле Украину.

Много выдающихся деятелей революции 1709 года поддались сапогу оккупации с тем, чтобы исчерпнуть и использовать для своего имени. И чтобы вернуться к новому времени не Главу Украинского государства, а только посланца Киевского Общества Михаила ДРАГОМАНОВА для своего времени не титулованного, а только носителя украинской идейной суверенности. Он, пренебрегший выгодами, выехал добровольно на эмиграцию (а ведь тогда сил для украинской культурной работы на Украине было меньше, чем теперь), и стал тем набатом украинского народа, протерпев 20 лет и пойдя в могилу на чужой земле. Не как Киевский профессор, а только как самоотверженный эмигрант ДРАГОМАНОВ сделал незабываемую для Украины работу. А что, если бы он вернулся на Украину, (как Лев ТИХОМИРОВ), каким бы достойным сожаления и мелким предстал бы он перед глазами украинского народа? А теперь, когда миллионы крестьян и рабочих, основа нашего народа, уже прозрели, какими глазами они посмотрят на Вас, вознесенного ими в первый день их наивного детского прозрения, на Вас, (вознесенного ими), который вернулся бы теперь, прозревшим: окончательно, в муках рабства, к их врагам?

Первый Глава крестьянско-рабочего украинского государства бросает свой Титул под ноги свирепой и кровожадной Московской оккупации. Представьте себе выражение украинских измученных глаз, когда они взглянут на Вас, заглядевшегося на «необходимые документы от оккупанской Московской власти».

И мы, и тысячи наших единомышленников, вынуждены будем сказать тогда открыто украинскому народу, кого мы избрали первым Главою Украинского суверенного государства и это будут уже последние слова к Вам и о Вас. В особенности нас, социалистов-революционеров, имя которых Вы носили, и достоинство которых Вы меняете на кафедру истории от Московской власти на Украине, причинив вред нашей партии, посеявши среди нея раздор, втянув ее в борьбу с Московскими коммунистами, проливши ее кровь своим возвращением в настоящее время, Вы причинили ей последний позор, насмехаясь над сотнями тысяч жертв, ведомого ею трудового крестьянства.

Пусть останется при Вас вся Ваша собственность, но Вы не имеете права самовольно распоряжаться собственностью украинского народа, которому принадлежит данный Вам титул Главы Государства, который Вы уже не можете морально возратить назад. Если не дорожите, как человек, своей репутацией, то не топчите Всеукраинское достояние, как украинец.

Не вызывайте духа черной злобы украинского народа из пропасти отчаянья и скорби. Таковы наши слова предостережения, которые мы говорим в безмерной искренности, с великой жалостью. Наше поколение содрогнется великой болью, когда увидит Вас, носящего Титул Первого Главы Украинского Свободного Государства, по пути к тем границам, из-за которых нет возврата. Мы считем своим долгом оперировать к Вашей совести, как украинца: Всеукраинскую, а не Вашу собственность, Вы не имеете права отнимать от украинского народа и бросать под ноги его врагу, ибо

украинский народ никогда не простит Вам того, что этот народ Вы могли сделать преступником против себя самого: разве народ и его представители могли сознательно сотворить преступление, избирая Вас Головою Государства?

Если б Вы не жалели других людей, то пожалейте несчастную историю Украины и не вписывайте на ее страницы поступок, который покроет на все времена позором Ваше имя. Мы хотим верить, что Вы остановитесь над пропастью и повернетесь назад. Неужели Вас прельщает слава САМОЙЛОВИЧА и ГЛАДКОВА? Разве Вы не знаете судьбы ДОРОШЕНКО? Припомните, что Вы писали на протяжении своей жизни, куда и к чему призывали украинский народ. Представьте себе, что бы Вы написали в своей истории за Мазепу, если б он из Бендер возвратился на милость Петра? Вспомните те строчки своих трудов, какими Вы навеки заклеили своих предшественников за поступки, подобные тем, которые Вы собираетесь сделать. Подумайте над тем, что Вы делаете. Вы можете успокоить себя. Вы можете успокоить свою собственную совесть, но Вы никогда не заставите украинский народ думать так, как Вам хочется, чтобы он думал о Вас. Он будет думать, как Вы заслужили своими поступками. Он будет думать о Вас так, как Вы научили его думать о тех, кто покидал его в тяжелые времена лихолетия. Вы ведь отвечаете не только перед собою, и не только перед нами, а перед всей, будущей украинской вечностью. Желаете Вы того или нет, но Вы уже сами себе не принадлежите. Вас будет судить не только Ваша совесть, но и все потомки тех миллионов украинского трудового народа, который в сердечной искренности вложил в Ваши руки доверие и руководство в борьбе за его национальное и социальное освобождение, за независимую Республику свободно-украинского трудового народа.

Основание: Доклад Юрид. Уполномоченного 1 гр.

Ф. Эмонтора.

(Сині чорнила, скоротис:

От Зак[лючения] Ком[иссии] УССР.

Письмо это Грушевский получил еще в январе в Вене и дал тогда им ответ. Сейчас это письмо посылается в Киев не для вручения Грушевскому, а, очевидно, для распространения в украинском обществе с целью компромитации Грушевского. Сообщите наши сведения о Грушевском. Е.К. 19/04).

МИХАИЛ СЕРГЕЕВИЧ ГРУШЕВСКИЙ: ПОПЫТКА ОБЪЕКТИВНОГО ПОРТРЕТА

В статье сосредотачивается внимание не только на неоспоримых наработках ученого, фундаментальных многотомных «Історії України-Руси» и «Історії української літератури», его исторических, публицистических, литературоведческих трудах, но и на политической деятельности. В частности, рассматривается его участие в политических процессах в Украине 1920-х годов. Подано архивный документ-предостережение М. Грушевскому в связи с возвращением его из эмиграции.

Ключевые слова: историк, публицист, литературовед, редактор, академик, государственный деятель.

MUCHAJLO GRUSHEVSKY: ATTEMPT AT AN OBJECTIVE PORTRAIT

The article focuses not only on indisputable scientific achievements, fundamental multivolume «History of Ukraine-Rus» and «History of Ukrainian Literature», its historical, journalistic, literary works, but also in politics. In particular, regarded his participation in the political processes in Ukraine 1920. Posted archival document warning Grushevsky on his return from exile.

Key words: historian, essayist, literary critic, editor, academic, state.

Ю. С. Степанчук,
кандидат історичних наук, доцент, докторант
(м. Черкаси)
А. К. Лисий,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Вінниця)

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЯК ФУНДАТОРА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ СЕРЕДИНИ XVII СТ. У СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Найбільше військових епізодів Національно-визвольної війни середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького відбулося на території Східного Поділля. За час незалежності України цим подіям присвячено десятки наукових праць. Характерною особливістю опублікованих матеріалів є те, що в більшості з них фігурує постать Б. Хмельницького, рішення та вчинки якого спричинили низку подій української історії середини XVII ст.

На Східному Поділлі, до якого належить територія сучасної Вінницької області, відбулося чимало збройних конфліктів між козацькими та польськими військами. Найвідоміші з-поміж них – бій під Махнівкою влітку 1648 р., оборона Стіни, бій під Красним та Липовцем, оборона Вінниці в 1651 р., битва під Батогом 1652 р., героїчна оборона Буші 1654 р. Загальновідомо, що у політичному відношенні гетьман за умовами Зборівського миру зумів приєднати Східне Поділля до Української козацької держави. На звільнених територіях Б. Хмельницький створив два територіальні полки: Кальницький (згодом перейменований у Вінницький) та Брацлавський.

Історіографічним центром з вивчення подій, пов'язаних із Національно-визвольною війною та діяльністю Б. Хмельницького на Східному Поділлі, є Вінниця. Значну

роботу у цьому напрямі здійснили науковці Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського [1].

На нашу думку, опубліковані результати історико-краєзнавчих досліджень з цієї теми можна поділити на декілька груп. Першу групу становлять спеціальні праці, які вирізняються кропітким співставленням першоджерел, розкривають стратегічні плани Б. Хмельницького в контексті Національно-визвольної війни, аргументують історичну роль гетьмана для формування української державності. Друга – краєзнавчі дослідження, присвячені локальним військовим подіям на Східному Поділлі чи видатним землякам періоду Національно-визвольної війни. Проте, це не применшує значення зазначених публікацій. Воно незаперечне, адже краєзнавці поширюють історичні знання, пропагуючи патріотизм до своєї землі, виховуючи й зміцнюючи державницьку самосвідомість серед населення. Тому з-поміж дослідників не лише професійні науковці, а й педагоги, студенти, працівники бібліотек, журналісти, члени культурно-просвітницьких, громадських, політичних об'єднань, керівники селищних та районних рад, пересічні громадяни, які цікавляться історією рідного краю, пишуться нею.

Метою цієї статті є узагальнення рис образу Б. Хмельницького, окреслених в історико-краєзнавчих дослідженнях Східного Поділля.

Окремі краєзнавчі публікації ілюструють значення, яке надавав Б. Хмельницький Східному Поділлю у боротьбі за створення Української держави. Так, І. Заєць акцентує на хронології перебування Б. Хмельницького на території Вінниччини. Зокрема, в середині червня 1649 року Б. Хмельницький з військами пройшов Пиків та Хмільник, а в листопаді, повертаючись з-під Зборова, гетьман перебував у Вінниці. 22 серпня та 22 вересня 1650 року під час походу на Молдову гетьман побував у Ямполі. 20-25 вересня 1650 року Б. Хмельницький знаходився у Брацлаві. Знову гетьман відвідав

Брацлавщину в 1652 року, коли українська армія під його командуванням у битві під Батогом вщент розбила польські війська. У травні 1653 року гетьман розташував свою резиденцію у м. Бар. 7 жовтня 1653 року у с. Степанівка Б. Хмельницький довідався про смерть сина Тимоша. З 20 жовтня по 10 листопада 1653 року гетьман знову перебував у Барі, потім – у Літині, а у грудні – вдруге у Вінниці. Востаннє Б. Хмельницький побував на Брацлавщині та Барі в липні 1655 року [2, с. 18].

Детальну географію місць перебування Б.Хмельницького на території Поділля з 1648 по 1657 роки подають О. І. Роговий, М. М. Іванюк, В. Х. Шпак-Мельник. Автори вперше систематизували походи Б. Хмельницького через Поділля, оформили відповідну таблицю, подали детальну картографію населених пунктів на Чорному та Кучманському шляхах [3, с. 79].

Про тісний зв'язок Б. Хмельницького зі Східним Поділлям пише О. Ю. Дан у монографії «Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність 1648-1676 рр.». Дослідник вказує, що гетьман послав оточеним вінничанам військову допомогу у березні 1651 року, що спричинило відступ від Вінниці польського війська [4, с. 96]. Це підтверджує й О. І. Роговий, що перемога козацьких військ, яких послав Б. Хмельницький на допомогу вінничанам під Липовцем, змусила польського гетьмана М. Калиновського зняти облогу Вінниці і відступити. На думку дослідника, саме у Липовці стався перелом всієї зимово-весняної кампанії 1651 року [5, с. 56].

Г. П. Волощук детально перелічив головні події Національно-визвольної війни на теренах Східного Поділля. Красзнавець виокремив роль визначних козацько-селянських ватажків: М. Кривоноса, Д. Нечая, І. Богуна. Зазначено, що завдяки Б. Хмельницькому народ України здобув національну незалежність і створив власну державу [6, с. 47].

Л. В. Баженов підрахував, що Б. Хмельницький сукупно перебував у Південно-Східній Волині, Брацлавщині й Поділлі понад шість місяців. Це давало йому змогу не лише здійснювати переможні битви, але й добре пізнати край, його людей, залишити добру згадку про себе в мешканців тих міст і сіл, де він перебував [7, с. 149]. Л. В. Баженов зробив історіографічне узагальнення та визначив чотири основні історіографічні етапи подій Української Національно-визвольної війни на Поділлі [8, с. 58].

О. В. Воловик та В. П. Воловик констатують, що переважна більшість документів з Національно-визвольної війни на території Східного Поділля зберігаються у Центральному державному архіві давніх актів Росії (ЦДАДА Росії). Зокрема, у фонді «Посольського приказу» йдеться про те, що у листопаді 1649 року Б. Хмельницький побував у Вінниці, яку він вважав «порубіжним» містом [2, с. 23].

Про перебування Б. Хмельницького на теренах подільського краю, зокрема у Вінниці, пише С. Л. Калитко. Історик зазначає, що землі Східного Поділля були одним із центрів Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Вчений змальовує Хмельницького як рішучого військового та державного діяча, який бореться за терени Східного Поділля як невід'ємної частини Української козацької держави [9, с. 11]. С. Л. Калитко на початку 1990-х рр. вперше провів комплексний історіографічний аналіз наукових публікацій, присвячених подіям на Східному Поділлі середини XVII ст. Особливо важливою є історіографічна характеристика вченим монографії В. Смоля та В. Степанкова «Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет». Історик майстерно виокремив постать Б. Хмельницького в контексті військових, політичних та соціальних подій на території Східного Поділля [10, с. 20]. С. Л. Калитко є автором методологічних порад при вивченні курсу «Історія рідного краю» під назвою «Події Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького на

Східному Поділлі». Ця наукова розробка якісно вирізнялася тим, що методологічні рекомендації базуються на найновішій на тоді історичній літературі на досліджувану тематику [11]. Зв'язки українського гетьмана із Вінниччиною С. Л. Калитко описує в статті «Богдан Хмельницький і наш край» [12].

Вагомий внесок у дослідження подій Національної революції середини XVII ст. на території Вінниччини здійснив М. М. Кравець, який написав дві методичні розробки – «Місця бойової слави на Поділлі (1648–1654 рр.): Методичні поради лектору й екскурсоводу» та «П'ять великих битв (Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька, Зборівська, Батозька)». Описуючи ці битви, історик висвітлює великий стратегічний талант Б. Хмельницького, характеризує його як обережного та розсудливого полководця [13, с. 219]. Перу історика належить фундаментальна праця «Роль Запорозької Січі у Визвольній війні українського народу», де Б. Хмельницький показаний як обережний та розсудливий воєначальник [14, с. 141]. Проте, певний дисонанс у непримиренному до поляків образі гетьмана виникає тоді, коли М. М. Кравець, описуючи військові події під Львовом та Замостям, обґрунтовує причини, якими керувався Б. Хмельницький, відмовившись від подальшої боротьби проти Речі Посполитої: гетьман не хотів, щоб татари грабували Львів, зважав на глибоку осінь, втому війська, епідемію чуми та повністю довірився обіцянкам новообраного короля Яна Казимира задовольнити вимоги козаків [14, с. 143].

Аналогічною є думка Т. В. Рудзік стосовно того, що результати Пилявецької битви 1648 року привели козацьке військо до стін Львова, Замостя, Дубно та фактично відкрили війську Б. Хмельницького шлях на Варшаву. Проте, попри вимоги радикально налаштованих полковників, гетьман відмовився вести своє військо на Краків та Варшаву. Деякі історики стверджують, що він побоювався того, що в разі наступу на польські столиці папа римський оголосить хрестовий похід проти повстанців. Інші дослідники вважають, що гетьман

плекав надію знайти спільну мову з новим польським королем Яном Казимиром [15, с. 57].

Негативними є оцінки М. М. Кравця щодо вчинків Б. Хмельницького під Берестечком. Науковець критикує гетьмана за надмірну довіру кримському ханові та за те, що обрана ним позиція бою була невдалою. Б. Хмельницький зупинив своє військо вздовж річки Пляшівки, з обох боків якої було непрохідне болото [14, с. 149]. Унаслідок цього українське військо зазнало першої поразки від поляків, а самого гетьмана захопили у полон татари. Проте, на думку науковця, найбільшою помилкою Хмельницького, що він припустився у своїй дипломатичній діяльності, було об'єднання України з Росією, унаслідок якого Україна повністю втратила свою державність [14, с. 156].

О. О. Коваль пов'язує постать Б. Хмельницького з ідеєю українського монархізму, мотивуючи це тим, що з початку 1649 року спостерігається неухильне зміцнення прерогатив гетьманської влади, монархічних устремлінь Б. Хмельницького. Відхилено практику зібрання «чорних» та загальновійськових рад, функції яких щодо обговорення важливих державних питань прийняла старшинська рада, проте вирішальне слово гетьман залишав за собою. Б. Хмельницький прямо чи опосередковано почав висловлювати думки про свою роль володаря держави. Він привласнив право призначати генеральних старшин, які раніше обиралися, внаслідок чого їхня залежність від гетьмана зросла. Б. Хмельницький самостійно розпоряджався державною скарбницею, державними землями. Нарешті, гетьман здобув право передання посади гетьмана своєму синові Юрію за спадком, хоч ще в 1649 році на цю посаду він рекомендував свого старшого сина Тимоша, що засвідчено в козацькому реєстрі [16, с. 80]. О. О. Коваль вказує на очевидні елементи зростання монархізму, зокрема в застосуванні нових титулів, з якими зверталися до Б. Хмельницького. Його називали по-різному: «Гетьман з Божої милости», «Государ», «Зверхній властитель», «нашої землі

Начальник і Повелитель». У 1655 році Б. Хмельницький запевнив польського посла: «Я став уже паном всієї Руси і не віддам її нікому» [16, с. 81].

На прикладі геополітичних планів Б. Хмельницького, В. М. Муханов продемонстрував поступовий перехід від ідеї українсько-козацького автономізму до побудови суверенної національної держави монархічного типу на етнічних українських територіях. Науковець зазначає, що для виведення роду Хмельницьких на рівень монархічних родів Європи Б. Хмельницький активно розробляє молдавський проект. Зокрема, укладання шлюбу між сином гетьмана Тимофієм та донькою молдавського господаря Розандою уможливило виведення роду Хмельницьких на монархічний рівень рівноправних гравців європейської політики [17, с. 122].

Одним із образів гетьмана, відтвореним у історико-краєзнавчих публікаціях Східного Поділля, є портрет непримиренного борця з католицизмом. На думку С. С. Богатчук, головною метою Б. Хмельницького, який очолив усенародне повстання 1648 року, був захист православної віри та ліквідація унії. Б. Хмельницький постає оборонцем Православної Церкви, людиною, яка не втручалася у її внутрішні справи, але ставилася до неї з пошаною [18, с. 14].

М. М. Кравець також звернув увагу на рішучу безкомпромісність Хмельницького, який після втечі на Запорозьку Січ у різний спосіб закликав народ до збройного повстання. Ілюструючи високий рівень внутрішньої готовності полководця до радикальної боротьби, історик подає витяги з універсалів початку 1648 року, у яких, окрім розгніваних гасел проти польських панів, міститься присяга Хмельницького, у якій він обіцяв «не жаліти ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпечності, все віддам, аби лише для загальної свободи і спокою» [14, с. 128].

Кмітливим та обережним політиком, який хотів скористатися внутрішньою кризою в Польщі та заручитися підтримкою сусідніх держав, постає Б. Хмельницький у

публікаціях Є. С. Горб. Автор доводить, як тільки Б. Хмельницький отримав звістку про смерть короля Владислава IV, то одразу ж звернувся до московського царя Олексія Михайловича, заохочуючи його до кандидатури на престол і обіцяючи військову допомогу. Є. С. Горб переконаний, що це було нещире бажання гетьмана: очевидно, він хотів втягнути царя у війну з Польщею [19, с. 66]. Б. Хмельницький пильно стежив за ходом виборчої боротьби в Речі Посполитій. Дослідник показує гетьмана симпатиком слабкого, вихованого за кордоном, але чужого шляхетським звичаям Яна Казимира, якому Б. Хмельницький відправив листа, де обіцяв у разі потреби підтримати його кандидатуру зброєю. Також Б. Хмельницький вислав листа до мешканців обложеного Замостя, у якому висловлювалися думки щодо швидшого вибору короля, яким, на переконання гетьмана, мав стати Ян Казимир. Проте ці листи, впевнений Є. С. Горб, не можна вважати щирою підтримкою від гетьмана Війська Запорізького. Той знав устрій Речі Посполитої і мав добре розуміти, що король не може вирішувати важливі справи без сейму та сенату [19, с. 67].

Важливим дипломатичним заходом Б. Хмельницького, вважають деякі вінницькі науковці, було укладання союзу з Кримським ханством. Учені пояснюють прагнення гетьмана зберегти союз з татарами, на пограбування яких скаржилося населення, його розумінням того, що за інших обставин вони одразу перейдуть на бік короля [20, с. 10]. Хоч грабежі татар викликали в козаків невдоволення діями гетьмана, Б. Хмельницькому довелося докласти чимало зусиль, щоб заспокоїти козаків. Зрештою, після чергової зради татар Б. Хмельницький змушений був шукати допомогу в Московській державі [21, с. 56].

Багато історико-краєзнавчих публікацій присвячені битві під Батогом 1652 року, що відбулася на території Вінниччини. У 2002 та 2012 роках на державному рівні були прийняті розпорядження «Про відзначення 350-річчя Батозької битви» та

«Про відзначення 360-річчя Батозької битви». У 2012 році на базі ВДПУ ім. М. Коцюбинського була проведена XXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 360-річчю битви під Батогом, видано збірник наукових праць. Автори з пістетом називають цю битву найяскравішою сторінкою воєнного мистецтва Б. Хмельницького, вершиною його полководської майстерності, показують гетьмана як обережного та розсудливого воєначальника, який якнайкраще використав арсенал стратегічних і тактичних засобів Запорозької Січі та розвинув їх далі. Воєнний талант Хмельницького в битві під Батогом порівнюють з перемогою Ганнібала над римською армією під Каннами [9, с. 10]. У битві під Батогом історіографічний образ Б. Хмельницького як воєначальника позбавлений контрверсійності та є позитивно однозначним. Український гетьман постає непримиренним ворогом Польщі, талановитим воєначальником, майстерним організатором козацько-селянських мас.

Військовий талант та досвід українського гетьмана, на думку М. П. Йолтуховського, виявився при штурмі Бару – «воріт до Східного Поділля», де Б. Хмельницький скористався з досвіду козацько-селянських повстань. Адже, на думку дослідника, в містах-фортецях завжди зосереджувалися військові сили здатні відіграти важливу роль у придушенні повсталих [22, с. 23].

Проте в окремих дослідженнях після укладання союзу з Московою, гетьман постає політично безпорадним та розгубленим. Відчуваючи свою військово-політичну зверхність над Україною, Московський уряд диктував Б. Хмельницькому свої умови. Зокрема, після 1654 року було уточнено назву збройних сил України, які почали називатися «Войско его царського величества Запорожское». У квітні 1654 року уряд Росії відмовився сплачувати козакам платню, обґрунтувавши це рішення тим, що цар воює за визволення України. Крім того, царські урядовці вже в «Березневих статтях» нагадали

Б. Хмельницькому про його минулі обіцянки не просити жалування в царя. Відмова виплатити рядовим козакам 42 тис. золотих рублів призвела до скорочення українського війська [16, с. 80]. Утім, зазначає М. М. Кравець, навіть після підписання союзу з Москвою, Б. Хмельницький до самої своєї смерті вважав Україну суверенною державою. Зокрема, він став діяти проти Польщі разом зі Швецією та Трансильванією. М. М. Кравець погоджується з І. І. Крип'якевичем, що Хмельницький хотів із новими союзниками розбити останні сили Речі Посполитої, приєднати західноукраїнські землі й надовго убезпечити Україну від агресії [14, с. 157]. Смерть Хмельницького не дала змоги реалізуватися цим політичним планам.

Окремі історико-краєзнавчі дослідження ілюструють особливості важкої вдачі Б. Хмельницького. Зокрема, після Батозької битви гетьман з притаманною йому прямою і різкістю вимагає від Василя Лупу міцного союзу, погрожуючи в разі відмови військовим походом. Літописець Григорій Граб'янка згадує, що Б. Хмельницький ставив молдавському господарю ультиматум: або негайний союз і закріплення його весіллям, або «...сто тисяч війська до нього прийдуть у гості» [17, с. 123]. І. С. Кушко зазначає, що після закінчення Батозької битви Б. Хмельницький викупив у татар за 50 тисяч талерів усіх полонених поляків і наказав їх стратити, пояснюючи такий вчинок помстою за Берестечко [20, с. 22]. А довідавшись про поразку свого союзника Д'єрдя II Ракоці під Меджибожем, Б. Хмельницький надзвичайно розлютився і вимагав страти полковника А. Ждановича [21, с. 55]. В. О. Парандій описує особливості важкої вдачі гетьмана, акцентуючи на його скептичності, несхильності до розважливих суджень, гарячковості. На думку дослідника, потрапляти під руку Б. Хмельницького у хвилини гніву було небезпечно для життя. Якось у 1653 році, коли старшина поставила під сумнів доцільність походу на Молдавію, гетьман спересердя рубонув

шаблею черкаського полковника Яська Пархоменка по руці. На щастя, рана виявилася не надто глибокою [23, с. 155].

Натомість В. А. Нарусевич наголошує на інших, позитивних, рисах характеру Б. Хмельницького – благородстві, доброті, співчутливості – й описує те, як після битви під Пилявцями гетьман наказав знатних поляків поховати з військовими почестями при Польському костелі, а одинадцять офіцерів-найманців відпустив під чесне слово і підписку не воювати з козаками [24, с. 40]. Проте В. Є. Рудюк повідомляє, що відпущені Б. Хмельницьким полонені Косаковський, Червінський та Осолінський дали слово честі, що доставлять відповідь на його подання до короля й неодмінно через два тижні самі з'являться і перекажуть почуту від уряду відповідь. Однак ніхто так і не з'явився [25, с. 37].

А. П. Антонишин звертає увагу на ненависть поляків до постаті Б. Хмельницького. Розлючені невдачею захопити Стінянську фортецю, п'ятнадцятитисячне польське військо кинулося грабувати Ямпіль. Їх привабила звістка, що саме у цьому містечку Б. Хмельницький вів приготування до весілля сина Тимоша [26, с. 36].

Рішучим та деспотичним ставав гетьман, коли хтось посягав на його владу. М. М. Кравець описує повстання січовиків, які засудили Зборівський мир, протестували проти повернення польської шляхти на Україну. У лютому 1650 року на Запоріжжі козаки обрали гетьманом Худолія й підняли повстання проти Б. Хмельницького. Останній послав на Запоріжжя військо, Худолія було схоплено й страчено [14, с. 147].

Деякі дослідники пишуть про наявність опозиції до гетьмана, спричиненої незадоволенням умовами Зборівського та Білоцерківського миру. А ухвала старшинської ради покарати на смерть низку полковників і сотників свідчило про можливе існування змови проти українського гетьмана [9, с. 11]. Цікавою є думка О. Ю. Федоришина про те, що полковник Данило Нечай був єдиним, хто наслідував суперечити волі

Б. Хмельницького. З огляду на це, в народному фольклорі Д. Нечай потрапляє в руки поляків, бо під час битви «спотикнувся на хмелину». Така прихована алегорія наштотує на певні думки стосовно ролі Б. Хмельницького в смерті полковника [28, с. 84]. С. Л. Калитко звернув увагу на невдоволення козаків і старшини Брацлавського полку рішеннями Переяславської ради, а отже, і вчинками гетьмана. Адже з 428 міст і сіл Брацлавського воєводства присягу російському царю склали мешканці лише 128 населених центри [10, с. 20].

Н. М. Кирнична доводить, що після поразки під Берестечком сталися важкі моральні зрушення у настроях народних мас. Зокрема, серед населення поширювались чутки про нездатність і невміння козацької старшини і, насамперед, Б. Хмельницького вирішувати долю України. Але перемога у Батозькій битві дала змогу Б. Хмельницькому утвердити свою владу як гетьмана [29, с. 27].

Вагомий внесок у формуванні історіографічного образу Б. Хмельницького, також і для краєзнавчих досліджень, зробив О. К. Струкевич. Його фундаментальна праця «Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання)» побудована виключно на аналізі, часто контрверсійної, політичної поведінки гетьмана Б. Хмельницького [30].

Отже, науковці та краєзнавці Східного Поділля створили потужний історичний та історіографічний осередок щодо вивчення постаті Б. Хмельницького та подій Національно-визвольної війни середини XVII ст. на Поділлі та Вінниччині зокрема. Історико-краєзнавчі дослідження усебічно висвітлюють образ Б. Хмельницького як історичної особи, видатного полководця, державного діяча і як людини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Степанчук Ю. С. Богдан Хмельницький у історико-краєзнавчих публікаціях викладачів факультету історії,

етнології і права ВДПУ ім. М. Коцюбинського / Ю. С. Степанчук // Вінниччина: минуле та сьогодення : Матер. XXVII Вінницької наук. іст.-краєзн. конф. 7-8 жовтня 2016. – Вінниця, ФОП Корзун Д. Ю., 2016. – 510 с.

2. Заєць І. І. Про деякі особливості Національно-визвольної війни на Вінниччині. Історія національно-державного будівництва в Україні (До 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького) / І. І. Заєць // Матер. наук. конф. викладачів та студентів історичного факультету 16 листопада 1995 р. – Вінниця. – 1995. – С. 18-20.

3. Роговий О. І. Подільськими шляхами Богдана Хмельницького / О. І. Роговий, М. М. Іванюк, В. Х. Шпак-Мельник. – Вінниця, ПП Балюк., 2012. – 120 с.

4. Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність 1648–1676 рр. / О. Ю. Дан. – Київ : Вид. дім «Стилос», 2004. – 288 с.

5. Роговий О. І. Битва під Липовцем 1651 р. Маловідомий епізод Визвольної війни / О. І. Роговий // Історичні витоки козацького роду в Україні : Матер. Всеукр. наук.-практ. конф.: У 8 ч. / За наук. ред. канд. іст. наук О. К. Струкевича; Вінниця ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2004. – Ч.2: Роль козацтва у визвольній боротьбі українського народу. – 34 с.

6. Волощук Г. П. Основні історичні події визвольного руху на Поділлі та Шаргородщині зокрема / Г. П. Волощук // Історичні витоки козацького роду в Україні : Матер. Всеукр. наук.-практ. конф.: У 8 ч. / За наук. ред. канд. іст. наук О. К. Струкевича; Вінниця ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2004. – Ч.2: Роль козацтва у визвольній боротьбі українського народу. – 34 с.

7. Баженов Л. В. Поділля і Південно-Східна Волинь у планах, реляціях і діях Богдана Хмельницького / Л. В. Баженов // Пилявецька битва 1648 р. в історії України : Матер. наук.-практ. конф. «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 138-147.

8. Баженов Л. В. Події Української національної революції 1648–1657 рр. на Поділлі та Південно-Східній Волині в історико-краєзнавчих дослідженнях другої половини ХХ ст. / Л. В. Баженов // Краєзнавство. – 1999. – № 1. – С. 58-61.

9. Калитко С. Л. Батозька битва в історико-краєзнавчих публікаціях 60-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. / С. Л. Калитко, О. М. Кравчук // 36. матер. XXIV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». – Вінниця, 2012. – С. 8-12.

10. Калитко С. Л. Східне Поділля у середині XVII ст. в сучасній українській історіографії / С. Л. Калитко, І. В. Мазило // Тези доповідей п'ятнадцятої Вінницької обласної іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1995. – 99 с.

11. Калитко С. Л. Події Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького на Східному Поділлі / С. Л. Калитко. – Вінниця, 1997. – 21 с.

12. Калитко С. Л. Богдан Хмельницький і наш край / С. Л. Калитко // Вінниччина. – 1995. – 25, 28 листоп.; 1 груд.

13. Кравець М. М. Методичні поради студентам з вивчення Жовтоводської, Корсунської, Пилявецької, Зборівської й Батозької битв (Методична розробка, підготовлена професором М. М. Кравцем у 1981 р.) / М. М. Кравець // 36. матер. XXIV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». – Вінниця, 2012. – С. 215-227.

14. Кравець М. М. Роль Запорозької Січі у Визвольній війні українського народу / М. М. Кравець. – Друкарня ВДМУ ім. М. І. Пирогова. – Вінниця, 1999. – 244 с.

15. Рудзік Т. В. Пилявецька битва на шляху створення Української незалежної держави / Т. В. Рудзік // Пилявецька битва 1648 р. в історії України: Матер. наук.-практ. конф. «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 53-62.

16. Коваль О. О. Українська козацька держава до і після Переяславської ради 1654 р. / О. О. Коваль // 36. матер. XXIV

Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». – Вінниця, 2012. – С. 79-82.

17. Муханов В. М. Молдавський проект гетьмана Богдана Хмельницького в контексті розбудови української суверенної національної держави в 50-х рр. XVII ст. / В. М. Муханов // 36. матер. XXIV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». – Вінниця, 2012. – С. 122-124.

18. Богатчук С. С. Боротьба козацтва за православну віру / С. С. Богатчук // 36. матер. XXIV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». – Вінниця, 2012. – С. 12-16.

19. Горб Є. С. Козацький чинник в елекційній боротьбі в Речі Посполитій 1648 р. / Є. С. Горб // 36. матер. XXIV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». – Вінниця, 2012. – С. 65-67.

20. Кушко І. С. Батозька битва і її значення для Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. / І. С. Кушко // 36. матер. XXIV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». – Вінниця, 2012. – С. 18-22.

21. Григоренко О. П. Визвольна війна 1648–1657 рр. в історії Хмельницької області: події та пам'ятки / О. П. Григоренко, С. М. Єсюнін // 36. матер. XXIV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». – Вінниця, 2012. – С. 53-58.

22. Йолтуховський М. П. Події визвольних змагань у Барському старостві // М. П. Йолтуховський // Історичні витоки козацького роду в Україні : Матер. Всеукр. наук.-практ. конф.: У 8 ч. / За наук. ред. канд. іст. наук О. К. Струкевича; Вінниця ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2004. – Ч.2: Роль козацтва у визвольній боротьбі українського народу. – 34 с.

23. Парандій В. О. Гетьман Богдан Хмельницький – людина, що створила епоху / В. О. Парандій // Пилявецька битва 1648 р. в історії України : Матер. наук.-практ. конф.

«Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 152-158.

24. Нарусевич В. А. Пилявецька битва – вияв полководницького таланту Богдана Хмельницького / В. А. Нарусевич // Пилявецька битва 1648 р. в історії України : Матер. наук.-практ. конф. «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 38-40.

25. Рудюк В. Є. Пилявецька битва в історії України / В. Є. Рудюк // Пилявецька битва 1648 р. в історії України : Матер. наук.-практ. конф. «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 32-38.

26. Антонишин А. П. Не забути тую славу / А. П. Антонишин // Історичні витоки козацького роду в Україні : Матер. Всеукр. наук.-практ. конф.: У 8 ч. / За наук. ред. канд. іст. наук О. К. Струкевича; Вінниця ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2004. – Ч.2: Роль козацтва у визвольній боротьбі українського народу. – 34 с.

27. Степанчук Ю. С. Образ Богдана Хмельницького в монографії професора ВДПУ ім. М. Коцюбинського Миколи Кравця – «Роль Запорозької Січі у Визвольній війні українського народу» / Ю. С. Степанчук // Матер. Першої Мурованокуріловецької наук.-красн. конф., 21-22 жовтня 2016., смт Муровані Курилівці – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2016. – 468 с.

28. Федоришен О. Ю. Факти і міфи оборони Вінниці 1651 р. / О. Ю. Федоришен // 36. матер. XXIV Всеукр. наук. іст.-красн. конф. «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». – Вінниця, 2012. – С. 82-89.

29. Кирнична Н. М. Батозька битва: вплив на формування свідомості суспільства / Н. М. Кирнична // Історичні витоки козацького роду в Україні : Матер. Всеукр. наук.-практ. конф.: У 8 ч. / За наук. ред. канд. іст. наук О. К. Струкевича; Вінниця

ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2004. – Ч.2: Роль козацтва у визвольній боротьбі українського народу. – 34 с.

30. Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання) / О. К. Струкевич. – Київ : Ін-т історії України, 2002. – 533 с.

А. М. Трембіцький,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
(м. Хмельницький)

ПРОТОПРЕСВІТЕР ВОЛОДИМИР ЛЕВИЦЬКИЙ ПРО ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ В 1919–1920 РР.

У сучасній українській історичній науці посилився інтерес до вивчення доби Української революції 1917–1921 років, коли у вогні збройної боротьби український народ відроджував і відстоював свою державність. Досить цінним джерелом дослідження маловідомих сторінок вітчизняної історії є мемуарна література, адже для історії «будь-якої країни, народу чи спільноти ... дуже важливим джерелом, попри документи, є спогади осіб, які ту історію творили або були її свідками» [2].

До таких надзвичайно цінних наративних джерел відносяться «спогади відомих діячів про себе і сучасників, із детальними характеристиками їхніх особистих якостей та словесними портретами». Спогади, – це той «дуже важливий вид джерел, що висвітлюють життя і діяльність даної особи», адже автор писав їх для публікації і «вивчення громадськістю та нащадками». Але сучасним дослідникам все ж необхідно вважати, що вони, – це все таки «тенденційніше джерело порівняно зі щоденником» [10, с. 204]. Однак варто

враховувати, що автор спогадів й безпосередній учасник подій «часто намагається прикрасити описувані у спогадах події» і тому на «правдивість спогадів впливає соціальний стан їх автора, його політичні переконання, час написання їх та його віддалення від того періоду та подій, які описуються, а також справжня роль автора у цих подіях». Хоча в цілому не виключається право автора на художній вимисел, чим значно ускладнюється процес дослідження мемуарів як історичних джерел [10, с. 205].

Для зображення історичної епохи з суб'єктивної точки зору спогади безпосередніх учасників українського просвітницько-політичного і національно-громадського руху 1917–1921 років мають свою значну актуальність і займають сьогодні «одне з найповажніших місць», адже «справжнє життя завжди цікавіше, ніж вигадане». український етнограф, письменник і фольклорист Олекса Воропай пише, що мемуарист у спогадах «передає новому поколінню свій власний життєвий досвід в ділянці літературній, політичній, чи громадській» й при цьому він щирий «своїм прагненням до точного зображення дійсності» [8, с. 374]. Мемуарні джерела (*автобіографії, записки, листи, спогади, щоденникитощо*) завжди допомагають науковцям краще відтворити досліджувані ними історичні події, глибше відчувати мрії, настрої та сподівання багатьох тогочасних історичних осіб та персоналій. Спомини дають дослідникам можливість «дивитись на описані події з певної перспективи, охопити більший відрізок часу та аналізувати події з точки зору його ідейної концепції», що «значно підвищує якість і актуальність кожного твору». Праці відомих військово-громадських діячів, це «цінні скарби», що розповідають «новим поколінням про те, як жили і боролись старші за визволення нашої батьківщини – України» [8, с. 375].

Відомий український громадсько-політичний і державний діяч, подолянин Віктор Приходько пише, що ці праці, – це «наша боротьба, наша історія, наші змагання і наші глибокі переживання» [17], адже вони «зображують події особистого

життя на полі сучасної дійсності», в них є «можливості для відбору, відсіву подій» [8, с. 375]. Мемуарист, – зауважує О. Воропай, – подаючи «реальну правдивість» подій, розкриває національну свідомість і соціальну приналежність, які «визначають тематику спогадів», обумовлюють його відношення «до описаних подій, та й вибір самих фактів» [8, с. 376].

Важливо враховувати, що спомини, – як пише Віктор Поліщук, – «є одним із джерел історії», адже автори мемуарів «розповідають про своє життя, громадські і політичні події, про зустрічі з видатними людьми тощо. Спогади є одним з джерел історії». І, на його думку, саме «на підставі спогадів, в результаті порівняння описаних різними авторами подій, майбутні історики встановлятимуть правду про життя, діяльність і розвиток народів, про їхні досягнення, часом поразки. Того, що пережили учасники згаданих подій, не опише офіційна історіографія» [15].

Із-поміж великої кількості спогадів, присвячених подіям Визвольних змагань в Україні 1917–1921 років, які головним чином вийшли за межами України, особливу цінність для сучасних науковців і краєзнавців, що цікавляться перебігом історичних подій національно-визвольних змагань 1919–1920 рр. на теренах Поділля, складають маловідомі «Воєнні спомини : УГА – ЧУГА – Армія УНР» безпосереднього учасника Визвольних змагань 1917–1921 рр., протопресвітера Володимира Левицького, які складаються з двох частин: «Останній акт трагедії Української Галицької Армії (УГА)» і «В рядах армії Української Народної Республіки (УНР)» (1932–1933, перевидані 2017) [13]. Їхнє значення для сучасних досліджень частково розкрито в доповідях на Другій Мурованоктуриловецькій науково-краєзнавчій конференції (22–23 вересня 2017) [19], на Першій Чернівецькій науковій історично-краєзнавчій конференції, присвяченій 100-річчю Української революції 1917–1921 рр. (6 жовтня 2017) [21] та на

Шостий Могилів-Подільській науково-красознавчій конференції (27-28 жовтня 2017) [20].

Цінними в його спогадах є те, що автор розкриває не тільки перебіг бойових дій УГА, ЧУГА та Армії УНР, а також описує майже кожне місто, містечко чи село Поділля, в яких йому прийшлося бувати. Зокрема, В. Левицький пише, що «місто Винниця повітове, доволі просторе та, як на теперішній час, чисте. Широкі вулиці, обсажені рядами великих дерев, роблять його кращим. Не вважаючи на різні переходи після революції, є мало слідів знищення. ... Ріка Буг з кількома мостами майже довкруги нього обходить. Літом Буг благодійний для стомленої міської людності. Ще й тепер видніють на ріці човни та мало хто ними їздить, бо зима зближається» [13, с. 48]; «Могилів має гарний вигляд, бо лежить між горбами в китлині Дністра. Літом пригріває тут сильніше сонце, окружаючи горби здержують холодні вітри, тож овочеві сади багаті в різнорідні овочі. На другому боці Дністра бессарабське місто Атаки; тепер там господарять по своїйому румуни» [13, с.49].

Про подільські містечка він пише: містечко Білилівка «досить чисте і має симпатичний вигляд»; «Ружин, невеличке, але доволі чисте»; кругом міста Погребища «гарні та чисті хати наших міщан... є цукрівня (*цукровий завод – А. Т.*) ... мішана 6-класова українська приватна гімназія, що має досить учеників та учениць» [13, с. 40]; Марківка «жидівське – брудне» містечко; у містечку Томашпіль «є велика цукрівня» [13, с. 60]; в містечку Чернівці «є пам'ятник героям японської війни і гарна криничка свіжої води»; «Чернівці, це мале жидівське містечко... Є тут доволі латинників, з яких деякі визнають себе поляками, хоч польськи ні слова не розуміють» [13, с. 83]; Миньківці «мале жидівське містечко наповнене нашими частинами й обозами» [13, с. 114]; містечко Смотрич «нехарне (*неприбране, захаращене – А. Т.*) жидівське, але в гарному положенні між скалами річки тої самої назви» [13, с. 117]; Шатава «маленьке жидівське містечко» [13, с. 142], Сатанів «брудне, жидівське

містечко, осередок жидівської контрабанди з України в Галичину й навпаки» [13, с. 143].

Про станцію Затишшя (нині – станція Одеської дирекції Одеської залізниці, розташована на дільниці Роздільна–Подільськ) відзначає, що вона «має гарний вигляд, хоч вона на полі, бо маленький садок-парк оточує її; та тепер в більшості знищений він революційною братією. Із пам'ятника царя-освободителя Олександра II остався тільки підклад, бо погруддя збито після революції» [13, с. 79-80].

Подавши описи сіл, В. Левицький пише, що в селі Сестренівка «є велика й гарна школа» [13, с. 39]; село Погребище «причепилося, як це звичайно на Україні буває, до місточка, однак само село дуже бідне й опущене»; в селі Плисків «над рікою на узбіччю є велика цукрівня»; Андрусів – «це велике село. Ціле в густих овочевих садах. Має воно гарний вид серед густих овочевих дерев» [13, с. 41]; в селі Мервин «на двірським полі за селом знаходиться стовп з польським написом, датованим 1733 р. Біля нього дуб, тепер великий, засаджений колись дідичем цього села»; «Кантоліно – це велике і багате село» [13, с. 42]; село Яструбинці «доволі велике та вбоге» [13, с. 44]; село Антопіль «гарне та велике» [31а, с. 60]; у селі Чорномінці «є велика цукрівня» [13, с. 61]; село Борівка «дуже велике та просторе»; у селі Серби «є спалений колись великий млин. Знищили його червоні, мовляв, це «боржуйське іменіє». Народ нарікає, бо остався без млина» [13, с. 83]; у Верхньому Ольчадаєві «є велика цукрівня в долині, а до неї веде залізниця з Віндичан»; перед селом Татариськи «є гарна громадська лічниця» [13, с. 84]; село Кривохижинців «положене в ярі ... Через село пливе річка Жван, на якій є кілька млинів...» [13, с. 87]; у Женижківцях «є гарна українська школа...» [13, с. 92]; у селі Дерло «селяни мають добре уряджений власний млин»; «Березівка – це велике село, що має гарну школу й почту» [13, с. 102]; у великому селі Моївка «є дуже гарно збудована велика цукрівня, довкола якої простягається гарний сад-парк» [13, с. 103]; в Обухові «є гарні вишневі сади»; Володіївці – «це

велике, просторе й чисте село» [13, с. 112]; село Чорна «кам'яне підложе подільської площини, яке тут виступає невисокими уломами на верх, що опісля знижуються в напрямі Дністра» [13, с. 117].

Варто відзначити, що автор подаючи описи сіл і містечок, звертає увагу на побут і стиль життя українських міщан і селян та «московських мужиків». Так, у містечку Погребище «гарні та чисті хати наших міщан. Зате в осередку, замешканім жидами, осоружна нечистота і бруд; через це миле вражіння, якого сподіваєшся дізнати, дивлячися здалека, стає відражаючим, коли увійдеш в середину містечка» [13, с. 40]; село Погребище «причепилося, як це звичайно на Україні буває, до місточка; однак само село дуже бідне й опущене. Причиною цього є виріб селянами самогонки на велику скалю зі збіжжя і картоплі, якою розпиваються до нестями. Це має у собі від'ємні наслідки: часті бійки до крови (вчора порізали одного), неморальне життя та крайня матеріальна нужда. Це останнє видно особливо по внутрішнім уладженні хат, що крайно занедбані та брудні» [13, с. 41]; село Антонівка Тираспільського повіту «це колонія московських мужиків з Тульської губернії, що їх спровадив бувший царський уряд на наш український чорнозем. Розміщуючи хлопців по квартирах, бачу великий бруд, що панує по хатах московських кольтоністів. Мимоволі насувається тобі велика різниця, між чистою українською хатою й московською «светелкою». Коли я спитав одного кольтоніста, як можна жити в такій нечистоті, то він відповів: «Какаяразница? Єрунда; всьоравно: памрьош» [13, 62-63]; у селі Шкуля «народ дуже брудний та лінивий. Видко це по внутрішньому уладженні хат та по одінню селян. Зате не забули розібрати фільварок, якого деревом поділилися їй поскладали на своїх подвір'ях, де воно не накрите гние» [13, с. 102].

Автор також подає в споминах короткі відомості про церкви, костели, цвинтарі, млини, і навіть, про обряди богослужіння. Він звертає увагу на «стиль будови давніх наших церков», зауважуючи, що всі «нові – московського зразку»

тощо. Так, у містечку Білилівка «особливо звертає та приковує увагу гарна православна церква, якої верх покритий в кутики жовто-блакитними бляшками» [13, с. 39]; в містечку Погребище є «латинський костел, дві православні церкви» [13, с. 40]; в місті Винниця «особливо гарний є православний собор» [13, с. 48]; в містечку Марківка «є бувша уніатська церква, тепер православна, не вживана, бо застара. Часть уніятів після переслідування їх московським урядом прийняла римокатолицтво і тепер називають і себе поляками, бо так їх польські ксьондзи вивчили» [13, с. 82]; в містечку Чернівці «є дві церкви та великий латинський костел. Є тут доволі латинників, з яких деякі визнають себе поляками, хоч по-польськи ні слова не розуміють»; в містечку Озаринці стоять «є дві церкви і латинський костел. Латинників небагато... є також дуже старенька поуніатська церква, що має біля 400 років. Тепер вона замкнена і в ній не відправляється, бо є нові. Стиль будови давніх наших церков, зате нові – московського зразку [13, с. 83]; на краю села Кривохижинці «під горбом знаходиться монастир, який, кажуть, збудувала місцева дідичка Француженка 1760 р. Наша церква побудована наче латинський костел в готицьком стилі. Це перший раз таке стрічаю. Побудувала її, як кажуть на приказ дідички одна місцева селянка-кріпачка, що після одного сну знайшла велику суму закопаних грошей у землі, мабуть перед турецькими набігами. Сам дідич, як місцеві повідають, за симпатії до Наполеона 1812 р. втратив своє майно та став кріпаком. Монастир винаймали були жиди на магазин збіжжя. Щойно перед війною заходами одного монаха викуплено монастир від жидів, а околичні люди його багато прикрасили» [13, с. 87].

Володимир Левицький, описуючи фільварки та бібліотеки в них, зауважує, що в містечку Погребищі є «останки колись розкішної та тепер зруйнованої палати гр. Ржевуського (Ревухи). Її оточував колись гарний парк та тепер тільки пні свідчать про колишню красу цього саду, вирубаного після революції», але «місцева «босота» розібрала пречудну палату

гр. Ржевуського, вичистивши внутрішнє її уладження та все рухоме майно фільварку» [13, с. 40]; в селі Мервин «є розбитий великий фільварок. На двірським полі за селом знаходиться стовп з польським написом, датованим 1733 р. Біля нього дуб, тепер великий, засаджений колись дідичем цього села» [13, с. 42]; в селі Рижавка «місцевий фільварок розібраний зовсім місцевими дядьками» [13, с. 56]; у селі Антопіль є «просторі панські фільварки, які місцеві селяни не розібрали, ані не дали нікому знищити» [13, с. 60]; у селі Чорномінці є «гарні двірські палати на горі» [13, с. 61]; в містечку Марківка «заховалась на бувшому фільварку дуже гарна бібліотека, яку місцеві стережуть і рідко кому визичають книжки з неї» [13, 82]; село Верхівку і село Промошаниці «ділить великий став», оподалік якого «знаходиться прегарна палата адмірала Чихачева (*адмірал російського імператорського флоту, генерал-ад'ютант, начальник головного морського штабу і керуючий морським міністерством Микола Чихачев – А. Т.*), доволі добре удержана, а звідсіля йдуть бувші його мастки, які тягнуться непереривно від Дністра по залізничу лінію Жмеринка-Могилів» [13, с. 88]; у селі Женижківці була «ще донедавна гарна бібліотека, але нові союзники, перешукуючи за небезпечними книжками, доволі її знищили» [13, с.92]; у селі Дерло селяни розібрали «фільварок, якого деревом поділилися їй поскладали на своїх подвір'ях, де воно не накрите гниє» [13, с. 102]; у селі Грячківціє мури «розбитого фільварку» [13, с. 104], «в Берлинцях видніють ще останки колись гарної дідичівської палати у великому, розкішному парку» [13, с. 112].

Крім того автор споминів звертає увагу й на те, що «останки» давніх турецьких фортець знаходяться в містечку Марківка [13, с. 60-61] і стоять на горбку біля містечка Озаринці [13, с. 83].

Значну увагу в своїх споминах автор звертає на відношення місцевого населення до вояків УГА, ЧУГА та Армії УНР. «Місцевий народ до нас ввічливий та досита гостить святочним», – пише автор. Далі він описує Свят вечір 6 січня

1920 р.: «Свят Вечір святкуємо в домі православного священика. Приявні всі старшини куріня з комендантом. Старенький, священик благословить нашу скромну вечеру та бажає швидко вернутись домів вільними громадянами. Сот. Станімір дякує щиро за теплі слова та, нав'язуючи до минулого Святого Вечера, який обходили ми в крузі своїх рідних під Львовом, бажає слідує святкувати на вільній ближчій батьківщині. Традиційні коляди всіх зібраних у родинному крузі місцевого священика закінчили цей Святий Вечір» [13, с. 59].

Автор добрим словом згадує і селян села Андрусів, «родючі сливові сади» якого «дають населенню значний дохід. Хоч яка пізня осінь, бо ж початок жовтня, по садах є ще доволі овочів, яких нам не жаліють місцеві, симпатично до нас настроєні селяни. Зі сливок виробляють вони овочеві наливки, що ними доволі нас наливають, а також дали на дорогу до пляшок»; в селі Медівка Липовецького повіту «народ назагал добрий та до нас привітний, хоч не надто заможний. Свідомість по деяких селах більша, однак загал мало визнається в освітніх справах. Краще представляються околиці Погребища, що має свою гімназію. До неї ходять також селянські діти. Самі селяни бачать зміну на краще, мовляв, досі тільки «благородні» могли бути учнями гімназії, а селян будь-то не допускали, будь-то не ставало їх на дорогу науку. В цих околицях задержалися давні гарні весільні звичаї-хороводи. Ми саме трапили на пору весіль, що зачалися в Медівці. Весільні обряди тут давні, традиційні, заховалися ще вповні, не вважаючи на воєнну хуртовину та її наслідки. Весілля відбувається п'ять днів; у бідніших бідніше, у багатих гучне та багате. Мені вдалося зібрати докладний опис цілого весільного обряду» [13, с. 41]; «село Підвисоке – свідоме українське село та дуже симпатично настроєне до галицьких частин» [13, с. 46]; у селі Женижківців «народ тут свідомий та прихильно настроєний до Петлюри» [13, 92]; «Березівка – це велике село», жителі якого «доволі розвинені та симпатично до нас настроєні» [13, с. 102]; в селі Обухові – «виходять проти нас

селяни й питають за своїми синами, що служать тепер в українській армії» [13, с. 110].

При цьому В. Левицький звертає увагу й на те, як мешканці подільського села Юрківка (*нині – село Тульчинського р-ну Вінницької обл. – А. Т.*), в «якому донедавна учителювала Оксана Бучманюк з Отинійщини (*Отинія, стародавнє поселення на Покутті, нині – містечко Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. – А. Т.*)», з повагою і вдячністю відносяться до вихідців із Західної України. «Місцеві селяни хвалять собі «галічанскувчительницю», бо ця ідейна дівчина при відвороті українських військ з Галичини зуміла по мужеськи поставитися збройно проти нових наїзників, які грабили українські склади» [13, с. 58-59].

Однак, як зауважує автор, деякі ксьондзи-«патріоти» виступають із проповідями серед парафіян налаштовуючи їх проти українців. Так, у містечку Озаринці «латинників небагато, але латинський ксьондз-«патріот» цькує їх, приготував до приходу своїх» [13, с. 83].

Водночас, автор споминів наголошує, що в деяких селах місцеві жителі не тільки проявляли вороже ставлення до вояків Армії УНР, але й вступали в збройні сутички з ними. «Народ у селах, через які переходимо, не дуже до нас ввічливий. По деяких селах навіть займає ворожу поставу – от хоч би у Горишківці (*нині – село Томашпільського р-ну Вінницької обл. – А. Т.*). Тут хотіли місцеві дядьки роззброїти наших хлопців, які були вислані по підводи. Зібрана товпа місцевих з «утинанками», себто обрізаними крісами (*рушницями – А. Т.*), під кожухами хотіла розправитися самосудом з вістуном (*зв'язківець, посильний – А. Т.*) та з чотирма стрільцями. Умовлені стріли вгору та свисток вістуна залярмували (*підняли по тривозі – А. Т.*) нашу сотню, яка окружила дядьків та не допустила до кровавої розправи. Багацько з них повтікало, і тільки деяким попало по заслuzі» [13, с. 59]; населення села Кантоліно «ворожо настроєне до нашої републиканської влади та армії. Це тип людей багатіїв, що хочуть повороту царського

режиму. З неутаєною радістю надіються швидкого приходу денікінців, радіючи тим, що ближче чути гарматні відгуки. Це перше село, яке на нашому похідному шляху виразно заявилося за поворот старого режиму...» [13, с. 42]; село Ворошилівка (*нині – село Тиврівського р-ну Вінницької обл. – А.Т.*), це село «якого дядьки стріляли колись до українських частин. Це звикли робити вони зі всіми військами, які відступали і були ослаблені. Ворошилівка – це велике село, замешкане неспокійним елементом; після упадку царизму та демобілізації вже революційних російських військ, проголосила себе самостійною т. з. «Ворошелевская Республика», як це на їхній печатці стояло. Ця «Республіка» – не признавала нікого, як довго не було близько сильних військових частин. Населення має багацько зброї також із часів відвороту австро-німецьких відділів з України, які зазнали багацько гарячого і болючого, в цих околицях. Ще й сьогодні гордо згадують дядьки, як «германці та венгерці» втікали швидко без зброї та награвлених річей звідсіля» [13, с. 54-55]; у містечку Миньківці (*нині – село Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. – А. Т.*) «жидова тут зухвала й чекає приходу комуни. Тож кілька з них «облизали» нині по кілька нагаїв» [13, с. 114].

Зважаючи на прояви недружелюбного, навіть деколи ворожого ставлення до вояків Армії УНР, у т. ч. й до вояків Української Галицької Армії, Пресова Квартира УГА проводила культурно-освітню працю серед подільських селян. Одним із дієвих заходів, спрямованих на покращення ставлення подолян до галицького війська, стало «ходіння в народ», насамперед, проведення масових віч (*зібрань, сходів – А. Т.*), що часто супроводжувалися виступами стрілецького хору, який виконував народні, патріотичні пісні. Громадсько-культурний і військовий діяч, колишній начальник Пресової квартири Осип Левицький зазначав: «Населення, що перед вічем недовірливо «бокувало» від галичан та пускало на їхню адресу образливі вислови, після віча, триваючого іноді більше години, підходило до цих галичан, включаюся у співрозмову, запрошувало їх

приїхати в те чи інше село і провести подібне віче» [77, с. 69]. Найбільш яскравим прикладом пропагандистської та культурно-освітньої діяльності серед подолян може слугувати спомин Володимира Левицького про відзначення 9 березня 1920 р. дня народження визначного українського поета-пророка Тараса Григоровича Шевченка в придністровському селі Бергдорф: «Святкуємо сьогодні врочисто уродини Тараса Шевченка. Тільки нашої розради у тій турботі дня та невідомого завтра. Наші полеві духовники (*священники* – *А. Т.*) відправили полеву Службу Божу на місцевому цвинтарі, на яким були приявні всі наші частини полка. Після панахиди уставлено бюст Шевченка, а біля нього стала команда бригади і так відбутодефіляду (*урочистий парад, варта* – *А. Т.*), бо червоні є проти неї перед старшинами. Пополудні відбувся концерт в німецькому Народному Домі. Точки виповнили пісні мужеського хору, деклямації національного змісту та гарна промова – все це для підбадьорення стрільцтва та старшинства на душі. При кінці чуттєво до глибини душі подіلالа пісня «Ой та зажурились стрільці січовії», яку співала ціла саля. А була вона нині так могутньою, так дорогою, як може ще ніколи досі. Бо зміст її саме нині найбільше для нас зрозумілий серед цієї страшної дійсности, серед лячного оточення ворогами, в часі насилля над нашою національною душею» [13, с. 78].

В своїх споминах Володимир Левицький описує як польські наїзники господарювали на теренах Поділля після підписання 21 квітня 1920 р. політичної конвенції, більш званої як Варшавський договір, або Договір Пілсудський – Петлюра: «29/4. ... Виходимо далі через села Желехів, Яблонівку до містечка Деражні. В обох попередніх селах вернулися дідичі-поляки й зажадали від людей відбудувати фільварки та віддати забране колись збіжжє. На волость наложено 80.000 до 100.000 пудів збіжжя. Поміщики безпечні тепер під охороною «союзників», а народ обурений до крайности цим новим станом» [13, с. 92].

Досить цінними для сучасних дослідників є опис автором споминів про трагічні події щодо роззброєння вояків III галицького корпусу: «26/4. Раненько 6 сотня нашого куріння пішла на позицію до села Кузьминців, а наша 5, стоїть у поготівлі. ... Стоїмо на поготівлі та їмо обід; втім надлетів верховий з бригади та доносить, що прийшов наказ Начального Довудзтва (*Начальної Команди – А. Т.*) до 1 години зложити зброю. Позаду нас жде польська розстрільна (*загороджувальний загін із скорострілами – А. Т.*) на випадок нашої відмови. Сталося те, що було до передвидження (*передбачення – А. Т.*). Клянемо зі всіх сил ініціаторівцеї останньої орієнтації. Гірка була біда блукати по широких ланах України та зносити всі терпіння і страхіття часу, але ми вже звиклі з цим горем; воно нашим рідним зробилося, бо дорогий був нам наш ідеал, який мерехтів нам на шляху змагання до волі. А тепер приходиться остання хвилина нашого існування – холодний смертний піт огортає нас. Ми завидуємо нашим товаришам-героям, що лягли за волю України і не бачать цієї ганьби, яка нам нині в уділі припала. Помилування нам більше не ждати, бо ми добре розуміємо, з ким маємо до діла, як тяжко-важко клянемо всім і вся, що аж жах збирає, та жаль не має границь. ... Нам наказ звучить – вже самі не знаємо від кого, бо все зневірене, огірчене до крайности – відійти до села Пилипів Чемериських [13, с. 90]. А перед нами село Буцни горить, земля від гармат гудить, скоростріли грають, наче останній прощальний нам марш заводять. Так Україна своїх синів-героїв прощає... Ми вертаємось у сторону Галичини, але як?! За короткий час маємо зложити зброю. Це йде маса безобразна, це йдуть тільки людські постаті одна :за одною, схиливши голови вниз – без чуття і волі, хоч, і навчена горем та терпінням, готова була на все. Та тепер не від неї залежить ця днина упокорення. За вирвали їм із рук, чого не веліли вони зробити цим останнім героям галицької волости, що тут у год. 5 пополудні дня 26 квітня під місточком Ялтушковом (*нині – село Ялтушків Барського р-ну*) скоїлося. Під лісом за Пилипами Чемериськими

бачимо ми боеву лінію зі скорострілами й гарматами проти нас, яка ждала на наш евентуальний опір. Та і тут нема вже кому реагувати, і бо провід своїми частими орієнтаціями вирвав з душі галицького героя велич почуття гідности та оборони. Але чи й провід винен, коли політичні верхи оставили нас на власні сили, а невмолимі обставини кроваво значили наше існування? Там під лісом біля містка приказано нам зложити зброю. Не один щиро прощався зі своїм побратимом-крісом, якого здавав тепер, може й без замка та надломаний нарочно, бо серце рвалося з туги й болю за любим побратимом наших славних днів та нашого любого горя-недолі. А з боку з цинічною усмішкою стоять польські старшини та потішують нас, мовляв, тепер підемо додому на відпочинок... Тут біля містечка Ялтушкова перестав існувати III галицький корпус, що то своєю славою хоробрости був знаний по всіх українських землях. Тут зрадив галицький стрілець свого друга не по добрій волі, але силою накинених обставин. Хай історія судить тих, які привели нас до сьогоднішнього соромного дня. Хай інші скажуть, чому з нами зроблено цей крок, який став останній віддихом нашої самостійности. Роззброєну товпу бувших вояків У.Г.А. запровадили до містечка Ялтушкова та умістили на оболонню біля ставу. На горбах, поза нами поставлено стійки, що пильно стежать наші рухи. А в полі біля ватри снує важкі думи бувший стрілець Галицької Армії. Штаб нищить безпотрібноріжні записки та акти й до мене прибігає один застрашений штабовець та кричить знищити записки, бо знав, що я їх роблю. Та я обернувся, не слухаючи його. В ночі вчинився рух: це чужі кіннотчики вибирають собі коней без дозволу. На що здалися протести власників, коли ми безсилі? На рано й інше майно від нас забирають, мовляв, воно нам не потрібне, бо ми додому підемо на відпочинок. 27/4. Польські офіцери крутаються від рана між нами і потішають, що все буде добре, однак ми мало віримо тому. А наші верхівці стають один за другим власністю ворогів [13, с. 91]. В полудне відлучили всіх старшин і, давши підводи на річі, казали виїхати з цього

обозу. Тут розлучився галицький старшина від свого дорогого друга долі й недолі – галицького стрільця. Тільки сльози та сумно-тужні погляди проводжають таких колись щирих друзів спільного минулого – разом пережитого. Хлопці лишилися самі й роздали майже все майно, як цукор тощо, місцевим людям, які носять це міхами домів. Цю ніч ночуємо на майдані під голим небом та вже під охороною смертоносних дул скорострілів. Щойно завтра маємо відходити далі... 28/4. Хлопці осталися без провіантів, тож грозить їм голодівка. Щойно тепер стало зрозумілим, що без проводу все гине. Пополудні зроблено збірку старшин цілої бригади. ... Перед вечером виходимо через село Ходаки і їх хутір Слобідку до села Женижківців, де ночуємо в саді діди́ча, якого вже стережуть польські стійки та не допускають нас брати нам соломи до спання, грозючи стрілами. 29/4. ... В Деражні випровадили нас за місто на майдан, де окружень нас стійками. Всіх старшин вище сотника кликали в штаб своєї дивізії на якісь допити. В ночі строга ревізія по возах та приватних клунках; забрано решту цукру та похідні палатки. Після нього повели нас на двірець та завагонували. Їдемо цілу ніч до міста Проскурова» [13, с. 92].

В місті Проскурові (*нині – місто Хмельницький*), – зауважує В.Левицький, – вояків колишнього III галицького корпусу помістили в табірні бараки для військовополонених. Він також подає спомин про своє десятиденне перебування в таборі та про свою втечу з двома побратимами з нього за сприяння членів Проскурівської «Просвіти». Так, автор згадує: «30/4. Сплю цілу ніч, їдучи у вагоні й не встаючи. Над раном протираю очі і їм не вірю, бо читаю «стація Плоськіруф». Пояснюють мені, що це «союзне» місто, яке давніше Проскуровом звалося. Всюди повівають тільки союзні прапори, а – «твоїх, батьку Петлюро, не видно ніде, може ще не готові». Нас вивагонувано швидко, а один сержант з кількома рядовиками запровадили нас до бараків за залізничним шляхом. Замкнено за нами високу браму, а густа колючо-дротяна огорожа каже нам думати, що не легко звідсіля дістатися.

1/5. Розглядаємося по таборах, яке положення на всякий випадок. 2/5. Сьогодні вдалося нам кільком під доглядом одного «могільона» (так зовемо їхніх рядовиків) піти до міста. Воно ціле в союзних прапорах, і всі написи в польській мові. Українська задержалася ще на «Просвіті» [13, с. 92]. Непомітно скочив я до середини, а пізнавши урядовця, довідуюся, що в Проскуріві є українське евіденційне військове бюро, яке вербує до петлюрівських частин. З урядуючим старшиною можна буде щойно завтра бачитися. Оповідає мені урядовець, що союзники видали наказ замінити українську таблицю товариства на польську, однак голова, спротивився, за що грозять йому карою. 3/5. Я знов у місті, бо купив в «могільона» за 5 марок. «Просвіта» урядує. Зголошуюсь у військовим бюро, де, по знакомству урядовця, зареєстровують мене як старшину Армії У.Н.Р. родом із м. Ставища Таращанського повіту. «Просвіта» помагає нам у цьому, а також в постачанні харчів до табору, однак ціна за них дуже висока. Поляки зрівняли нашу гривню зі своєю маркою у висоті 14 гривень за одну марку. Скількиж треба гривень, щоби сяк-так прожити?! Евіденційне бюро вербує старшин і стрільців до групи ген. Удовиченка у Могилеві та до відділів, які формуються в Кам'янці. Остання мусить мати апробату союзної дефензиви. Та про це дбають уже місцеві Українці, бо нам небезпечно туди являтися. Хоч ми щойно третій день у таборі, однак багацько вже втікло з нього. На місті пізнаю залізничного урядника Н. Н. з Кам'янецької вулиці, який докладно інформує мене про тутешні відносини, та як найкраще забратися з табору. 4-5/5. В таборі переводять реєстрацію старшин: кажуть виповняти евіденційні картки. Говорять, що після цього кожний старшина може зголоситися до петлюрівської армії. Та я не пхаю здорової голови під євангеліє і не виповнюю евіденційної картки, хоч деякі сміються з мене. 6/5. Мій здогад справдився. Сьогодні зібрали всі вчора виповнені евіденційні списки та відправляють перший транспорт старшин, але до табору. Загострено сторожу та подвоєно стійки. Сторожа – це молоді рекрути, які нарікають,

що їм зле, бо підofiцири з ними погано поводяться, а також терплять голод, тож просять у нас хліба, якого ми й самі не маємо. Сьогодні не пускають нікого на місто, бо ген. Івашкевич бачив наших на місті та звернувся в тій справі з гострою заборонаю до «Довудзтва обозу». 7/5. Деяким моїм товаришам вдалося піти до міста, але мене не пустили, бо пізнають, що я часто ходжу. Думаю над способом, якби свої річі передати до знакового в місто. Однак годі щонебудь продумати самому, бо обходив довкруги всіх дротів, які добре, загороджені. З допомогою мені прийшов товариш з кінного полку, чет. Щербанюк. Якось зробив він знакомство з одним дядьком, що переходив попри дроти, і, хоч це було небезпечно, бо ми перший раз і цього дядька бачили, то однак рішили його використати. Річі знесли ми на одно місце під барак; дядько крутився під дротами від цвинтаря, ніби там чого шукав; я заговорював та гостив папіросами «могільона», а Щербанюк в одну мить поперекидував річидядькови через дроти та казав занести на помешкання могого знайомого [13, с. 93]. «Могільон» скрутився та кричить за дядьком, але цей уже на цвинтарі; тоді за мною, але я вже в бараку. Штука вдалась, а за годину чесний дядько приніс посвідку від знакового, за що одержав умовлену нагороду, а Щербанюк ще таки пополудні зник з табору, а я жду ранку, сам не знаю чому. Сьогодні делегація, зложена з сотн. Станіміра, от. Льобковіца, от. Шльоссера й інших старшин, ходила на стацію до переїжджаючого Петлюри. Цей приняв їх доволі холодно, згадуючи про минуле. Обіцяв зробити все, що буде в його спроможності. Старшини прийшли розчаровані, маючи вражіння, що Петлюра мало що може, а ще менше хоче. Під вечір прийшов відділ львівської жандармерії та перевів докладну ревізію по всіх таборах. В чет. Рибюка з 11 полка знайшла цілий мішечок грошей різних сортів, які курсували на Україні, і все забрали. Також забрали багацько приватних речей, не військових. Після ревізії зробили наші старшини крик та пішли до офіцера цієї жандармерії, який зробив ревізію між жандармами. Багацько

речей повідбирав від них, деякі покидали зі страху під дроти та бараки, але багатько таки в них пропало. 8/5. Цілу ніч не сплю, бо ладнаюся до мандрівки. Звірююся з цього сотн. Станимірови, до якого відчуваю особливу пошану та любов. Він радить почекати – може буде б інакше, однак я таки рішився не ждати. В 4 годині рано, я вийшов із бараку оглянути, куди найкраще вийти з табору. Рішаюся в головну браму попри стійку. Нам було відомо, що між годиною 5 і 6 рано підофіцери сплять, а стоїть тільки стійка: двох молодих рекрутів. З одним вістуном беремо кухню та їдемо по воду. Стійка спинює, але кілька папіросів та 10 марок стають нам у допомогу: каже якнайшвидше нам вертатися. Від'їхали з кухнею над яр, що оподалік від табору, пустили її саму вділ «по воду» – там загуркотіло вдолі, але нам це байдуже, бо ми скорою ходою правцюємо (*їдемо* – *А. Т.*) до знайомих. Гостять нас ввічливо. Хоч щойно і від трьох днів знайомі, але спільні думки про наші справи єднають нас та роблять так скоро рідними. Знайомий пішов сам пополудні до «Просвіти» вибрати мої документи, потвердив їх в польській «дефензиві» та відпровадив нас на двірець. Шукаємо – поїзду на Могилів, однак він недавно відійшов. Знайомий прохає нас назад до себе переночувати. Однак я обережний, бо тайні агенти слідкують за кожним новим у місті. Думаю, краще на стації між союзниками, які питають нас, чи ми «здесьне», я потакуюча відповідь ломакою російщиною вдоволяє їх, бо переконані, що ми не Галичани. Ночую в порожнім вагоні на бічнім торі біля польської стійки, бо ми вже союзники. Також одіння, петлюрівський френч та шапка, які мені заміняв знайомий, вказують на те. 9/5. Встаємо рано – а було нас трох – та шукаємо поїзду на Жмеринку. Питаємось урядників ломаною російщиною, та один каже, що щойно в полудне буде поїзд. Досада збирає нас, бо й голодні вже доволі. Набираємо відваги та їдемо до союзницької військової кухні, де дістаємо каву, щоби погрітися після холодної ночі. Перед полуднем стягнули поїзд, що має їхати на Жмеринку. Довідуємося, що в однім із вагонів їде якась

державна установа до Могилева [13, с. 94]. Робимо знаомство та прохаємося до середини. Трапили на доброго чоловіка, тож не противиться нашому проханню. Щойно розмістились у вагоні, коли чуємо, що на пероні вчинився якийсь великий рух. Заглядаємо через двері, і в один мент холодний мороз пробігає наше тіло. Це новий транспорт наших старшин і однорічних стрільців з табору привели, окружених строгими стійками до вагонування на захід. Думаємо собі: яка невелика віддаль ділить нас від них, а які відмінні обставини. Добре, що рішився таки вчора покинути табір і хоч маємо всі потрібні документи, однак, коли би знали хто ми такі, напевно прилучили б до громади цих невільників. Ховаємося в куток вагонів, щоб не побачив який знайомий та, забувшись, поздоровив нас, а тоді б і документи не помогли. Втім загудів паровозний гудок і поїзд рушив у нову путь на нове невідоме дальшої боротьби за Україну вже в рядах Армії УНР. Наші шляхи, які були такий довгий час спільно верстований за спільні ідеали, розійшлися тепер. Останнє «здорові були товариші, спільної долі й недолі!» – виринається з наших вільних грудей. Ми, дальше їдемо на Могилів до дивізії ген. Удовиченка, а їх під багнетами повезли до таборів полонених у Тухолі на Поморь» [13, с. 95].

Спомини В. Левицького про роззброєння галицьких вояків у квітні 1920 р. поляками, підтверджує й колишній поручник УГА Д. Бречко в своїх споминах «До історії 9-ої Белзької Бригади УГА» (*Нью-Йорк*, 1962), де зауважує, що 23 квітня 1920 р. усі полки УГА одержали «наказ скласти зброю полякам» і «відійти в запілля, переорганізуватися і потім разом з Дієвою Армією УНР рушити на большевиків відбивати столицю України». Проте, «як звичайно, поляки не дотримали слова» і коли «УГА склала зброю, поляки інтернували її в таборах в Проскуріві і Фридрихівці (*нині – місто Волочиськ Хмельницької обл.*)», а потім 700 старшин і 500 вояків вивезли до польського військового табору інтернованих у Тухолі (*нині – адміністративний центр Тухольського повіту Куявсько-Поморського воєводства*). «В такий підступний спосіб поляки

зліквідували Українську Галицьку Армію» [1]. Згодом частина старшин утекла з табору і перейшла до Української бригади в Німецькому Яблонному (*нині – місто Яблонне-в-Под'єшtedі, Чехія*), частину їх звільнено, але невелика кількість полонених вояків продовжувала утримуватись в таборі аж до листопада 1922 р.

Володимир Левицький завершуючи свої спомини, пише, що має намір розповісти в «дальших споминах» про те «лихогоре, що його пережив український козак (хто остався в живих!) в «союзницьких» таборах інтернованих і полонених на Заході. Адже він до кінця випив «чашу горя народу із товаришами спільних переживань наших визвольних змагань» [13, с. 145]. Однак, досі не відомо чи він написав їх, чи вони десь публікувалися, чи так і залишилися в планах чи в рукописах.

Характеризуючи маловідомі й дуже цінні для вітчизняних дослідників спомини знаного громадського і церковного діяча, протопресвітера Володимира Олександровича Левицького, варто також розглянути життєві шляхи та діяльність автора споминів та членів його родини. Зокрема, Наталія Сербенюк, директор Музею історії Надвірнянщини, в своїй статті про рід Левицьких із Камінного, пише, що «Надвірнянська земля багата різноманітними героями, серед яких і цілі сподвижницькі родини, котрі усе своє життя віддали на благо українського народу, його культури, духовності та здійснення національних ідей» [18].

Так, дід автора споминів Лев Левицький (*1830/1831 – †1906) був парохом (*парафіяльним священиком, духовним батьком парафії, до якого зверталися – «отець» – А. Т.*). Про бабусю Людвіку Левицьку (*дів. Ціпановська*) відомо лише, що вона померла до 1890 р. Обоє поховані в с. Князівське (*нині – село Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.*), яке «було дочірньою парохією Янівки» (*з 1946 р. село Іванівка (розмовне Янівка) Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.*), «там жили парохі і там поховано сімох Левицьких із трьох поколінь» [5; 18]. Син та онуки отця-декана продовжили родинну

традицію і стали священиками, зокрема, син Олександра Левицького – Володимир. На превеликий жаль, через ранню і трагічну загибель правнука Ігоря – сина отця Володимира закінчилася священицька династія Левицьких [18].

Батько отець Олександр Левицький (*1858 – †1942?) походив зі священицького роду, в 1884-1887 рр. був співробітником деканату в с. Чортовець, Городенківського повіту (*нині – село Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.*), в 1887–1889 рр. – співробітником деканату в с. Балинці Коломийського повіту (*нині – село Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.*), в 1889–1921 рр. (за іншими даними до 1923 р. [18]) – парохом у с. Камінна (*нині – село Камінне Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.*) [5], де будучи активним громадським діячем, став співзасновником читальні «Просвіти» [18], в 1921–1942 рр. – парохом у с. Виноград Лісний Товмацького повіту (*нині – село Виноград Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.*) [5]. Подальша його доля невідома.

Про матір Людмилу Левицьку (дів. *Ступницька*) відомо лише, що вона померла до 1925 р.. У династії духовенства Левицьких, яка бере початок з 1600-х років, у старій від діда-прадіда греко-католицькій священицькій родині, що мешкала в с. Камінна Надвірнянського повіту на Гуцульщині (*нині – село Камінне*), народилося шестеро дітей: троє синів (Іван, Володимир, Олександр, Юрій) і дві доньки (Леонтія, Ольга). Хоча, як пише Н. Сербенюк, родина виховала «четверо дітей: Івана, Володимира, Ольгу та Олеся», але чомусь дослідниця подає дані ще про одного їхнього сина Олександра? [5; 18]:

- син Іван (*20.05.1894 – †28.12.1943), у 1914 р. закінчив 7 класів Коломийської української гімназії. Диплом про середню освіту здобув 21 жовтня 1915 р. (1916 р. [18]), закінчивши гімназію у Відні. Там же вступив на медичний факультет Віденського університету, але провчився лише 2 семестри і був покликаний «до австро-угорської армії», де служив у ній аж до Листопадового зриву 1918 р. «Юний патріот» ще в часи

навчання у Відні стає активістом Союзу визволення України, тому відразу після проголошення 19 жовтня 1918 р. «Проклямації Української Національної Ради» про утворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) стає вояком Української Галицької Армії, з якою відбув воєнні кампанії в 1918-1919 рр. у Галичині та на Великій Україні. Після воєнної катастрофи УГА на антибільшовицькому фронті в другій половині листопада 1919 р. він повернувся до батьків у містечко Виноград Лісний (нині – село *Виноград Коломийського р-ну*), де вони на той час мешкали [5; 18]. В 1923 р. вступив на лісовий відділ агрономічно-лісового факультету Української господарської академії (*Подєбради, Чехословаччина*) [18], яка згідно артикулу 1 статуту Академії була приватною Високо Школою, яка мала «своїм завданням підготовляти своїх слухачів (студентів) до самостійної господарської та технічної праці, дослідної, творчої, проектної, організаційної, виконавчої та адміністративної у всіх галузях агрономії, лісівництва, технології, межевої справи, гідротехніки, економіки, статистики та кооперації. Академія має підпирати науковими дослідями та мистецькою працею розвиток наук та умінь і дбати про технічний, сільськогосподарський та промисловий поступ українського народу та цілого людства» [22, с. 14]. Того ж року він «написав студентську роботу «Хиби в будові української роботи», в якій гостро висловлює свої державницькі погляди, аналізуючи причини поразок української визвольної боротьби» [18]. Диплом інженера-лісівника він захистив 4 липня 1927 р. [5; 18]. Однак не зміг знайти роботу й повернувся додому, але вже 15 жовтня 1928 р. подав заяву на агрономічний відділ агрономічно-лісового факультету Української господарської академії (*Подєбради*) в «надії здобути професію, на яку був попит на його Батьківщині». Захоплювався «бджільництвом і скромно фотографією, бо любив це робити». Приблизно у 1934 р. його заарештували поляки, але причини й досі невідомі. Вже на кінець 1930-их рр. він «згадується у публікаціях як інженер-агроном Сільського Господаря повіту Надвірна при

співпраці з районною молочарнею у Солотвині». В липні 1939 р. одружився з Олександрою Княгиницькою із с. Вербовець на Коломийщині (*нині – село Косівського р-ну Івано-Франківської обл.*), але дітей в родині не було. В роки Другої світової війни під час окупації Галичини він працював над лісничим у Надвірній, адже «саме тоді лісництва мали тісний зв'язок із українським підпіллям, а Іван Левицький як свідомий українець не стояв осторонь і допомагав визвольному руху». Він як великий патріот України віддав своє життя у вирі Другої світової війни [18]. За доносом «добрих сусідів» – поляків 25 листопада 1943 р. фашисти заарештовують Івана Левицького та інших надвірнянців. Невдовзі відбувся над заарештованими і гестапо відразу ж після суду пообіцяло зберегти життя і випустити на волю Івана Левицького, Василя Наливайка, Миколу Костика й Степана Дем'янчука, за умови, що в окрузі не буде нападів на гітлерівців у найближчі місяці. Однак через те, що 26 листопада в містечку Ворохта вбили німецького вояка, то вже 28 листопада (*за іншими даними 28 грудня* [5]) 1943 р., фашисти розстріляли на очах у місцевого населення 10 українців, разом із місцевим парохом [86] і відомим учасником українського національно-визвольного руху Євгеном Полотнюком (*псевдо Ойген*; *1906 – †1943), чоловік української письменниці Ірини Вільде (*Дарина Макогон*; *1907 – †1982) [5]. Серед розстріляних отець М. Куницький, котрий був на страті, впізнав інженера надлісничого Івана Левицького. Перед смертю, як стверджують присутні, патріоти викрикнули: «Прошу переказати нашим вдома, що ми загинули у Ворохті». Тіла розстріляних українських націоналістів було перевезено в урочище Лазорське під Татаровим (*нині – село Татарів Яремчанського р-ну Івано-Франківської обл.*) і там закопано. І лише «через 50 років завдяки старанням Надвірнянського районного товариства «Меморіал» і небайдужих людей» місце поховання 10 українських патріотів було віднайдено, проведено розкопки і 17 жовтня 1993 р. у Надвірній відбувся похорон-перепоховання. «Усіх їх поховано в могилі борцям за волю

України навпроти Собору Благовіщення Пресвятої Діви Марії» [18]. *(Такі перипетії долі: Володимира поляки вперше роззброїли та запроторили в табір військовополонених у місті Проскурові (нині – місто Хмельницький), де він перебував упродовж 30 квітня – 9 травня 1920 р.; вдруге роззброїли при виході за Збруч в екзилі 21 листопада 1920 р. та інтернували в табір військовополонених у Каліші (Польща), звідкіля він у 1921 р. утік до Львова; Івана розстріляли німці за доносом поляків у роки Другої світової війни);*

- син Олександр (*18.05.1899 – †після 1969), інженер [5; 18], який в 1918 р. закінчивши 6 класів Коломийської української гімназії, вступив на військову службу в австро-угорську армію, де прослужив 3 місяці, а після розпаду Австро-Угорської імперії вступив до Станіславської батареї Української Галицької Армії. Приймав участь у боях під Львовом (грудень 1918 – травень 1919). Далі Н. Сербенюк пише, що він «перебуваючи у польському полоні (1921 р.), захворів. Утік із табору, переховувався у лісі» й помер «після 13 липня 1923 р.» [18], але це, на нашу думку, не відповідає дійсності, адже його ім'я згадується в некролозі поданому часописом «Свобода» з приводу смерті отця Володимира від 2 жовтня 1969 р. [16];

- син Юрій (*після 1900 – †?), інженер [16];

- донька Леонтія (*в родині її називали Люню; в заміжжі Боднарук; *1910 – †?; колишня вчителька Стрийської гімназії*) [16];

- донька Ольга (*заміжня за інженером Северином Трояном з Ходорова; *після 1900; має доньку Любу*);

- син Володимир (*02.04.1898 – †30.09.1969), який закінчив Коломийську українську гімназію, навчався на факультеті філософії у Львівському університеті. Після розпаду Австро-Угорської імперії, коли розпочались Визвольні змагання, поринув у вир боротьби за волю України, вступивши в 1918 р. на військову службу до Легіону Українських січових стрільців [5; 6; 7; 11; 12; 18; 24]. Впродовж 1918-1920 рр. зі зброєю в руках, як старшина УСС; хорунжий – командант

П чети VI сотні 2 курія 8 Самбірської бригади III корпусу Української Галицької Армії (УГА); сотник – командант 5 сотні 2 курія II бригади 3-ої Галицько-української дивізії Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА); сотник – начальник зв'язку 15 курія, поручник – командир технічної сотні 3-ої Залізної дивізії Армії Української Народної Республіки, в огні збройної боротьби відроджував і відстоював українську державність. У своїх споминах він вказує, що в бою проти денікінців під с. Росоховата (*нині – село Іллінецького р-ну Вінницької обл.*) отримав 12 (*а не 10* [86]) жовтня 1919 р. важке поранення [5; 7; 12; 13, с. 45; 18]. Про своє поранення Володимир Левицький пише, що «з яру перестрілюють нашу розстрільну там заховані москалі. Кілька гранат змусило їх до мовчанки. Продвигнув чету кілька кроків і знова вперед та сам впав важко ранений в крижі. Було це біля 3 год. попол[удні]. Перше вражіння болю – це задеревіння ніг. Здавалося, що вони відбиті, бож й ворожа граната недалеко розірвалась. Дотикаюся – на щастя ні, – та піднятися годі. Кричу до підхорунжого, щоб перебрав, чету. Сам на силу зісуюся на животі в яр, бо встати годі, наче переломаний. В яру двоє стрільців виносять мене за фронт під горб, де санітет робить першу перев'язку. Комендант курія махнув значучо рукою, бо рана в околицях обох нирок. Занесли мене до якоїсь порожньої хати, що, під самим фронтом, без вікон, бо хазяїн їх поховав, а сам втік перед кулями. Лежу на постелі: рана пече вогнем. Денікінці б'ють гарматами кругом хати. Мій хлопець доносить, що вони завзято наступають на наш курінь. Холодна тривога обняла мене, бо хата біля самої дороги; думаю, що коли вороги впадуть сюди, тоді певно дібють безборонного, а нема більше жажливої смерті для жовніра, як згинутися без зброї в руці. Підводи годі знайти в селі, бо всі забрали рано втікаючі москалі. Щойно по двох годинах вдалося санітареві знайти «дядька» з волами, який везе мене до села Яструбинців. Тут змінюють підводу на кінну» і везуть до села Підвисокого (*нині – село Підвисоке Оратівського р-ну Вінницької обл.*) [13, с.46], де 13 жовтня в «годині 11 дня»

зробив йому перев'язку «санітетчет[ар] Літинський, лікар гарматної батареї». По полудні усіх ранених, яких доволі зібралось в Підвисоцькому вивозять до стації Фронтівки (*нині – село Оратівського р-ну Вінницької обл.*), де «заладували нас у товарові вагони, зимні, діраві, в яких ще чути свіжий кінський гній. На долівці настелено грубої житньої соломи, що розсувається під раненими». «14. Х. Поволеньки наче черепахи сунемося через стації Андрусів, Погребище, Ревуська Рось, Зарудинці, Растваця до Козятина ... 15. Х. На рано ми у місті Винниці. ... На стації велике безладдя: нема ніякої лікарської опіки. ... всі лічниці переповнені хорими і раненими». Місцевий візник за «кілька карбованців добавки» знайшов для нас «вільне місце» на «кримських казармах» у Запасній Лічниці № 1 [13, с.48]. Під час лікування пережив пошесть тифу і ледве вижив від нього, але після лікування повернувся до своїх вояків [5; 7; 12; 18].

Після роззброєння поляками 26 квітня 1920 р. під містечком Ялтушковом (*нині – село Ялтушків Барського р-ну*) 3-ої бригади Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА) [13, с.91;18] його вивезли в табір військовополонених у місті «Плоскіруф» (*Проскурів, нині – місто Хмельницький*), де він перебував упродовж 30 квітня – 9 травня 1920 р. [13, с.92-94]. Йому з двома побратимами вдалося втекти і вступити в 3-ю Залізну стрілецьку дивізію Армії УНР, у складі якої «брав участь у боях проти большевиків і за переможний бій під М'ясківкою (*нині – село Городківка Крижопільського р-ну Вінницької обл.*) у червні 1920 р. піднесений до ступеня поручника». 21 листопада 1920 р. він разом із залишками 3-ої Залізної стрілецької дивізії перейшов Збруч в екзил, де поляки інтернували його в табір військовополонених у Каліші (Польща), але йому в 1921 р. вдалося втекти до Львова від «доброго сусіда» – поляків [5; 7; 12; 18].

Після війни В. Левицький повернувся до навчання й отримав ступінь доктора богослов'я у Львівській духовній семінарії, закінчив богословські студії в м. Грац (*місто на*

Південному Сході Австрії), в 1932-1933 рр. навчався на теологічному факультеті Віденського університету, де в 1933 р. отримав науковий ступінь доктора теології [5; 6; 7; 12; 18; 24].

Під час навчання значну увагу він приділяє вивченню мов і швидко «стає вільно говорити на дев'яти мовах» [23]. У 1912 р., ще будучи семінаристом, стає членом Українського товариства «Відродження» (голова *Іван Раковський*) у Львові, метою якого була боротьба проти вживання алкоголю й нікотину [13, с. 138].

У 1930 р. Володимир Левицький прийняв священницьку хіротонію, тобто целебс (*обряд безшлюбності, обов'язкової для греко-католицького духовництва – А. Т.*) [7; 12; 18]. Висвячення д-ра Володимира Левицького в духовний сан поклало початок 10-му поколінню священнослужителів у родині Левицьких [23]. Із листопада 1935 р. до вересня 1939 р. служить священником на теренах Західного Поділля, зокрема, адміністратором парохії у с. Плавуча Велика Бережанського повіту (нині – село *Велика Плавуча Козівського р-ну Тернопільської обл.*) [5; 6; 18]. Водночас провадить широку громадсько-освітню діяльність, організовує молодь, засновує читальні «Просвіти» [7; 12; 18], виголошує «доповіді на релігійні та національно-культурні теми», провадить «збірки на національні потреби і на українських інвалідів», активно пропагує українську мову та культуру, «незважаючи на репресії з боку окупаційних сил» [5; 24], фактично стає «піонером запровадження української мови в богослужінні під час польської влади, метою якої була послідовна польонізація українського населення і перетворення західних земель України на «Малопольщу». В 1939 р., із початком Другої світової війни, о. Володимир Левицький, усвідомлюючи, яка «доля чекала б його, відданого українського патріота, коли б він потрапив до рук більшовиків, виїхав за Сян», на Лемківщину, де «відразу розпочав суспільно-освітню працю серед місцевого населення, виховуючи у нього почуття українського національного патріотизму» [7]. Стає організатором українського шкільництва та українського життя

на Холмщині, приймає «пост директора Лемківської регіональної шкільної системи, одночасно виконуючи обов'язки священника» [5; 12; 16; 18; 24].

В роки Другої світової війни вступає в українське підпілля і стає активним співучасником дій ОУН на рідних землях. Згодом отця Володимира Левицького покликали на посаду генерального секретаря Українського Національного Об'єднання в Західній Європі (*Берлін, Німеччина*). Водночас він стає заступником голови Українського допомогового комітету, активно «підтримуючи українців, які залишали розірвану війною Україну. Зокрема, «допомагає братам і сестрам із Східної України, вивезеним на примусові роботи до Німеччини», а після закінчення Другої світової війни рятує їх від жорстокого всевидячого ока советських репатріаційних комісій та СМЕРШу [5; 7; 16; 18; 23].

Після Другої світової війни розпочався американський шлях отця Володимира. В 1949 р. він емігрував до Філадельфії (*США*), де служить секретарем єпископа, а згодом митрополита Іоанна Теодоровича. Стає організатором і парохом (*душпастирем*) декількох українських православних парафій, зокрема, св. Андрія Первозванного (*Вашингтон*) [5; 7; 12; 16; 18; 23]. Служить у православній парафії Покрови (*Аллентаун, штат Пенсильванія*) [24].

Усвідомлюючи потребу національного й релігійного виховання молоді, о. В. Левицький наполегливо працює для розвитку парафіяльного шкільництва [7], будучи організатором українських шкіл і їх викладачем при парафіях в місцевостях свого перебування [24].

В 1956 р. переїхав у далекі краї Міннесоти, в Міннеаполіс, де протягом шести років був настоятелем (*парохом*) православної парафії св. Архистратига Михаїла (*штат Міннесота*) [5; 7; 12; 16; 24]. Він був щиро відданим пастирем своїх вірних [24] і праці в цій українській парафіяльній громаді «віддався з усім запалом», його «богослужбові відправи були натхненні», а «проповіді – глибоко повчальні», адже отець

Володимир «пов'язував у своїх проповідях основні релігійні теми з національними молитвами» [7]. Тут він стає одним з ініціаторів українського православного дня, вдихнувши нове життя в парафіяльну українську школу [24] і за короткий час православна парафія, яка значно поповнилася новими повоєнними емігрантами, високопатріотичною та чітко національно-свідомою когортою українців, стає центром духовного, релігійного та національно-культурного життя.

Протопресвітер Володимир наслідуючи свої попередників – парафіяльних священиків: протоієреїв Михайла Запаринюка, Корнилія Кірстюка та Павла Корсуновського, митрофорного протоієрей Андрія Кістя та протопресвітера Степана Біляка, значно активізує «суспільно-національне і релігійне життя громади, значно підсиливши її до рівня найактивнішого православного осередку в Міннесоті» [9]. Про це П. Шайда, зокрема, пише, що історично важливим «для усіх православних церков в штаті Міннесота, а зокрема для Українських Православних церков в Сейнт Полі, Міннеаполісі та в усьому штаті Міннесоти» став 1957 р. Адже 5 березня губернатор штату Міннесоти Орвіл Фріман підписав «Прокламацію Визнання Східніх Православних Церков», яку 25 лютого було затверджено легіслатурою Міннесоти. Орвіл Фріман, підписуючи «Прокламацію» сказав, що «він вперше в житті почув, що в штаті Міннесоти є українські православні церкви». Українські православні церкви штату Міннесота репрезентувала делегація, до складу якої входив парафіяльний священик православної церкви Святого Архистратига Михаїла в Міннеаполісі протопресвітер д-р Володимир Левицький [25, с. 8].

В парафіяльній громаді регулярно «відбувалися свята Державності, відзначалися роковини геройських Крут, щорічні громадські і шкільні свята Т. Шевченка і ін. Для дітей влаштовувалися свята Матері, свята Батька, релігійне свято св. Миколая». Великою популярністю серед дітей і молодих парафіян «користувалося новорічне свято Маланки, Запусти.

Значною фінансовою допомогою для парафії були щорічні пікніки, базари, продаж великодніх писанок». Наприкінці 1962 р. отець Володимир Левицький «виїхав з Міннесоти до іншої парафії, і Парафіяльна Управа лишилась сама, а ціла парафія без духовної обслуги», що стало «критичним моментом для управи» [25, с. 12].

Варто зауважити, що отець Володимир водночас був довголітнім адміністратором Українського Православного Деканату Західно-Північних штатів США [5; 16; 18; 24], «здобув великі успіхи, зорганізувавши все православне духовенство на цьому терені в спільний Clergy Ass'n». Як «ревний душпастир у соборницькому дусі» співпрацював із багатьма організаціями в США, служив духовним радником Української Православної Ліги [23] та секретарем консисторії Української Православної Церкви в США [11]. Він, не зважаючи, що 1960-ті роки були досить нелегкими для всієї Української Православної Церкви у США, Володимир Левицький мужньо виступає в обороні правопорядку в Церкві. Олександр Варавва-Воронін (*чоловік відомої балерини та балетмейстера, подолянки Оксани Миколаївни Вікул*) зауважує, що впродовж «усієї своєї священницької діяльності в Українській Православній Церкві о. В. Левицький завжди наголошував потребу церковної єдності усіх православних українців, створення єдиної Української Автокефальної Православної Церкви у всьому світі, бо був переконаний, що тільки тоді з нею рахувалися б, її визнавав би Вселенський патріарх та всі Православні Церкви, що належать до сім'ї Вселенського Православ'я. Цей ідеал він постійно пропагував, радів, коли доходили до спільних нарад Українських Православних Церков в діаспорі, що мали довести до створення єдиного духовного центру для всіх українців» [7]. Тому громада парафії св. Михаїла, як частина Української Православної Церкви в США, брала активну участь в розбудові православного центру в Баунд Бруці» (*штат Нью Джерсі*). Парафіянами «збиралась і висилалась допомога на збудування великого Культурного центру Церкви, допомога на заснування і

працю семінарії св. Софії, пам'ятника св. Ользі та ін.» [9]. Останні роки свого життя отець Володимир провів у Міннеаполісі, де «здобув собі загальну пошану як добрий пастир, проповідник, учитель. З особливою любов'ю він викладав історію України, наголошуючи на світлих сторінках її минулого і закликаючи молодь подбати, щоб таким світлим було майбутнє рідної землі» [7].

Характеризуючи його сімейне життя, варто зауважити, що отець Володимир вже будучи в православ'ї з дозволу єпископа одружився. У Володимира та його дружини Галини Левицької (div.?) народилося четверо дітей: сини Ігор та Олег, доньки Оксана та Люба [5; 16; 18]. Син Олег став інженером, син Ігор трагічно загинув у молоді роки [24].

Оселившись у Філадельфії в 1949 р. він, поряд із священницькою діяльністю, стає редактором органу Української Православної Церкви (УПЦ) в США – журналу «Дніпро» (*Філадельфія*) [7; 12; 18; 24], згодом україномовного церковно-народного часопису-газети «Український вісник» (*Нью-Йорк*) [24]. До речі, саме в часопису «Дніпро» опублікував свою працю «20-річчя творчості М. Ситника» (1957) талановитий український письменник, поет і публіцист української діаспори США, подолянин Василь Михайлович Дубина.

Як науковець із двома докторськими дипломами, отець Володимир Левицький використовує свої знання і дослідження, пише численні наукові розвідки, статті та спомини [5; 7; 12], які публікує в періодичній пресі [23], серед них такі, як: «Воєнні спомини» (1932–1933), «Церковні суди княжої доби» та ін. [11]. Його «пристрасні полемічні статті» з 1960-тих років були і досі є «цінним матеріалом для істориків українського православ'я в Америці» [7]. Враховуючи його наукові здобутки, він був обраний дійсним членом Української Вільної Академії Наук та Наукового Товариства ім. Шевченка в США [5; 7; 12; 16]. «Велика заслуга цієї благородної людини у тому, – стверджує Н. Сербенюк, – «що він зібрав, систематизував та зберіг для

своїєї родини і всієї України матеріали про багатьох видатних людей із родини Левицьких» [23].

Україномовний часопис української громади США «Свобода» подав некролог, де ділиться «найсумнішою вісткою, опечаленим серцем, ділимося з ріднею, ієрархами, духовенством, побратимами зброї, друзями, країнами та зі всім українським громадянством», що 30 вересня 1969 р. у м. Міннеаполіс (*штат Міннесота, США*) відійшов від нас з Божої Ласки у Вічність активний церковний і громадський діяч протопресвітер д-р Володимир Левицький. «Господь покликав визначного душпастиря до своїх вічних осель» [5; 7; 12; 16; 23]. Далі йдеться про те, що по довгій і важкій недужі, помер «відданий син України», «найдорожчий муж, батько, брат і вуйко», «старшина УСС-ів, Сотник УГА, сотник Армії УНР, член наукових товариств УВАН і НТШ, довголітній підпільник ОУН на Рідних Землях, генеральний секретар УНО в Західній Європі, організатор шкільництва в Лемківщині, заступник гол[ови] УДК і його організаційний референт на терені Холмщини». Він осиротив і в «безмежнім смутку і стражданні залишив» дружину – Галину, сина – мґра Олега з дружиною Іреною, доньок – Оксану і Любу (*в 1988 р. голова парафії Святого Архистратига Михаїла в Міннеаполісі* [25, с. 19]) та численну ближчу і дальшу родину в Америці й Україні: сестру – проф. Леонтію з чоловіком, знаним журналістом і письменником, проф. Іваном Лазаровичем Боднаруком; брата – інженера Олександра Левицького з дружиною Зонею; брата – інженера Юрія Левицького з родиною; племінників – інженерів Богдана та Ростислава Боднаруків із дружинами, племінницю – Любу Троян в Україні [16].

Похоронні відправи, за заповітом покійного отця Володимира, робив отець протоієрей В. Коваленко. Отця Володимира поховали 3 жовтня 1969 р. на Українському православному цвинтарі в Савт Бавнд Брук (*Нью-Джерсі, США*) [16], де спочивають славні сини і доньки України і, зокрема, Поділля. Серед яких такі відомі подоляни, як: Володимир

Січинський з дружиною Михайлиною Січинською (дів. *Орисик*), Віктор Приходько, Євген Приходько, Тетяна Приходько (дів. *Солуха*), Олена Чехівська (дів. *Сіцінська*), Олекса Повстенко та багато інших. Їхні могили нагадують нам, сучасним українцям, за що вони боролись, нашу славу спадщину, яку ми, їхні нащадки, повинні зберігати та гідно передавати нашим дітям. Вони є доказом живучості та невмирущості української духовності та ідеалів, якими жили і за які вмирали й досі, на жаль, вмирають найкращі сини та доньки України.

Пам'ять про отця Володимира залишається, його пам'ятають за непохитну відданість церкві і вірі, його глибоку любов до своєї української батьківщини і прибраної другої батьківщини – Америки, і, понад усе, за милу опіку яке він проявляв до своїх парафіян, і тих, з ким стикався. Його пам'ятають як чудового історика, оратора, педагога, письменника. Саме в пам'ять про відданість протопресвітера Володимира Богові та церкві та паніматки Галини Левицьких в Міннеаполісі в 1990 р. був заснований стипендіальний фонд ім. Левицького («Lewytzkyj Seminarian Scholarship Foundatijn»), який збирає кошти та надає фінансову підтримку – оплату навчання і стипендії студентам з обмеженими фінансовими можливостями з України, «у яких є бажання вступити до семінарії, служити Богові та підтримувати духовне зростання людей», готових до служіння Українській Православній Церкві в США та Україні. Цей стипендіальний фонд ім. Левицького став своєрідним 11 поколінням династії священиків Левицьких. Починаючи з 1990 р. студентам, які приїждять до США для навчання в Українській православній духовній семінарії Святої Софії у Сомерсеті (*штат Нью-Джерсі*), вже надано 650 стипендій. «Головною, хоча й не ексклюзивною, ціллю Св. Софії є допомога у формуванні та тренінгу справжніх православних пастирів, вчителів та керівників людей Бога». Вже 190 стипендіатів висвячені в духовний сан і нині вірно служать у парафіях в США та Україні на благо українських громад [24].

Перевиданів 2017 р., з нагоди 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. військово-історичні студії Володимира Левицького «Воєнні спомини : УГА – ЧУГА – Армія УНР», дають можливість вітчизняним науковцям використовувати їх у своїх дослідженнях і вшановує пам'ять цього доброго пастиря Христового, письменника-мемуариста та українського патріота, протопресвітера Володимира.

Володимир Левицький – значна постать, котра залишила яскравий слід в українській історії, тому нашим є «обов'язком перед своїм сумлінням пам'ятати тих, котрі допомагали зберегти нас як українців у лихоліттях минулого століття» [86]. Нехай пам'ять про славного сина українського народу живе серед його вдячних духовних дітей та всюди, в т. ч. й на теренах сучасного Поділля, де він служив Богові й українському народові.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бречка Д. До історії 9-ої Белзької Бригади УГА (Спогад) / Дмитро Бречка // Свобода (Нью-Йорк). – 1962. – Ч. 12. – 19 січ. – С. 2.
2. Верес Р. Спогади – важливе історичне джерело / Роман Верес // Свобода (Нью-Йорк). – 1966. – Ч. 228. – 9 груд. – С. 2.
3. Вишнівський О. До історії «Синіх» та «Залізних» // За Державність (Варшава). – 1937. – № 6. – С. 68-102.
4. Вишнівський О. Трагедія 3-ї дивізії Армії УНР. – Мюнхен, 1963. – 19 с.
5. Володимир Левицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%BF%D0%B8%D1%81>.
6. Володимир Левицький // Блажейовський Д. Історичний шематизм Львівської архієпархії (1832-1944). Т. 2. – К., 2004. – С. 263.
7. Воронін О. Незабутній о. д-р Володимир Левицький (*1898 – †1969) / Олександр Воронін, Люба Левицька // Свобода (Нью-Йорк). – 2009. – Ч. 44. – 30 жовтня. – С. 21.

8. Воропай О. Мемуарна література / Олекса Воропай // Визвольний шлях (Лондон). – 1983. – Кн. 3. – берез. – С. 374-377.

9. Історія нашої парафії почалася на початку минулого століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://stmstguoc.thishouse.us/linked/history_of_parish.html.

10. Колобов О. О. Значення фондів особового походження для історико-біографічних досліджень / О. О. Колобов // Українська біографістика. Зб. наук. пр. Вип. 2. – Київ : «РИО», 1999. – С. 201-212.

11. Левицький Володимир (*1899) // Енциклопедія Українознавства – II (далі – ЕУ-II). – Львів : НТШ, 1994. – Т. 4. – С. 1266.

12. Левицький Володимир (протопресвітер) // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Левицький_Володимир_протопресвітер.

13. Левицький В. Воєнні спомини : УГА – ЧУГА – Армія УНР / Володимир Левицький ; Упоряд., передм. та післям. А. М. Трембіцький. – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2017. – 170 с.

14. о. Протопресвітер д-р Володимир Левицький [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1969. – Ч. 181. – 2 жовт. – С. 3.

15. Поліщук В. Потреба писати спогади / Віктор Поліщук // Свобода (Нью-Йорк). – 1986. – Ч. 80. – 29 квіт. – С. 2.

16. Помер Впр. о. протопресвітер д-р Володимир Левицький // Свобода (Нью-Йорк). – 1969. – Ч. 181. – 2 жовт. – С. 1.

17. Приходько В. «Пабіско» (спогад) / Віктор Приходько // Свобода (Джерзі Сіті). – 1952. – Ч. 321. – 2 груд. – С. 2.

18. Сербенюк Н. Славна родина Левицьких із Камінного / Наталія Сербенюк // Народна воля : незалежна громадсько-політична газета (Надвірна). – 2016. – 6 травня [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://volya.if.ua/2016/05/slavna-rodyna-levytskyh-iz-kaminnoho>.

19. Трембіцький А. М. Муровані Курилівці в роки Визвольних змагань 1917–1921 рр. за спогадами Володимира Левицького: хроніка подій / А. М. Трембіцький // Друга Мурованокуріловецька наук.-краєзн. конф. / Мат.конф., 22-23 верес. 2017 р., смт Муровані Курилівці – Вінниця : ПП Балук І. Б., 2017. – С. 141-155.

20. Трембіцький А. М. Перебіг подій Визвольних змагань 1917–1921 рр. на Могилівщині за спогадами Володимира Левицького / А. М. Трембіцький // Шоста Могилів-Подільська наук.-краєзн. конф. / Матер. конф., 27-28 жовт. 2017 р., м. Могилів-Подільський – Вінниця : ПП Балук І. Б., 2017. – С. 127-144.

21. Трембіцький А. М. Чернівці в роки Визвольних змагань 1917-1921 рр. за спогадами Володимира Левицького: хроніка подій / А. М. Трембіцький // Перша Чернівецька наук. іст.-краєзн. конф., присвячена 100-річчю Української революції 1917-1921 рр. / Матер. конф., 6 жовт. 2017 р., смт Чернівці – Вінниця : ПП Балук І. Б., 2017. – С. 149-158.

22. Українська господарська академія в Ч.С.Р., 1922-1935. – Нью-Йорк : Вид. абсолювентами Укр. госп. акад. та Укр. техн.-госп. ін-ту, 1959. – 248 с. : іл., фотогр. – (Українська висока політехнічна школа на чужині; т. 1).

23. A GuidetoUkrainianAmericanNewspapersinMicroform / CompiledbyHalynaMyroniukandAlexanderLushnycky ; ImmigrationhistoryresearchcenteruniversityofMinnesota ; ShevchenkoScientificSociety. – NewYork - L'viv, 1998. – 40 s.

24. UkrainianOrthodoxChurchofthe USA – TheRev. LewytzkjSeminarianScholarshipFoundatijn [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uocofusa.org/rev_lewytzkj_scholarship.html.

25. ChurchhistoriesofSaintsVolodymyrandOlgaUkrainianorthodoxchurchandSaintKatherineUkrainianorthodoxchurch. Chapter II (Історії церков Української Православної Церкви Святих

Володимира і Ольги та Української Православної Церкви Святої Катерини. Розділ II). – Сент-Пол (Міннесота), 2000. – 60 с.

УДК 94(477)

А. Г. Філінюк

*доктор історичних наук, професор
(м. Кам'янець-Подільський)*

**ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-
ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.
У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУКОВІЙ І
КРАЄЗНАВЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ОСМИСЛЕННЯ ПЕРЕБІГУ
ПОДІЙ ТА УРОКІВ**

У розвідці охарактеризовано сучасну українську наукову та краєзнавчу літературу, присвячену висвітленню подій Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Зроблено передусім акцент на їх осмисленні в контексті утвердження національної парадигми Української революції.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, Українська революція, осмислення, події, уроки.

2017 і наступні три роки є нагодою для відзначення 100-річчя з часу Української національно-демократичної революції, в горнилі якої було відновлено Українську державу. Саме тому Президент України П. Порошенко своїм указом № 17/2016 від 22 січня 2016 р. «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» оголосив 2017 рік – Роком Української революції.

Рівно 100 років тому Українська революція продемонструвала можливість цивілізованого демократичного об'єднання територій в єдину суверенну державу, проголошено незалежність України. Вона стала вершиною національно-

визвольної боротьби, відродження української нації та одним із найскладніших періодів в історії Українського народу у XX ст. Кротка історична доба 1917–1921 рр. винагородила нашу батьківщину суверенітетом, військом, власним парламентом, державними символами, академією наук, національним банком та іншими здобутками, якими послуговуємося дотепер [7].

Знаменно, що влітку 1992 р. тодішній Президент України Леонід Кравчук прийняв від останнього президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка всі державні символи і цим самим засвідчив, що відроджена незалежна Україна наслідуює державні традиції Української Народної Республіки. На жаль, майже всі наступні роки ця історична подія залишалася непоміченою в політичному житті. Щоправда, в останні кілька років ситуація істотно змінилася на краще. В українському політикумі дедалі голосніше утверджується положення про те, що нинішня держава є правонаступницею державності, котра постала 100 років тому. На фоні поширеної в Російській Федерації тези, а по суті міфу, про прикру випадковість України як незалежної держави, наукові студії, вивчення та осмислення подій столітньої давнини набувають ще більшої актуальності і значення.

Слід підкреслити, що українська історична наука має доволі вагомі напрацювання в царині досліджень революційної доби. Ключовою темою наукового доробку закономірно стали державотворчі процеси того часу. Це дає підстави для проведення історіографічного аналізу, з'ясування того, в яких питаннях вдалося зробити істотні кроки і що потребує особливої уваги істориків і краєзнавців на ближчу і більш віддалену перспективу. Наголосимо, що в усіх монографіях і статтях практикується огляд історіографії проблеми. Тож сама її постановкане нова. Однак, у зв'язку зі сторіччям Української революції на часі таке узагальнення. При цьому зазначимо, що в одній зі статей В. Солдатенка [32] зроблено спробу проаналізувати новітні історичні публікації, в яких досліджується революційна доба 1917–1920 рр.. В ній виявлено

підходи й висновки, що стали домінуючими, окреслено коло дискусійних проблем, висловлено критичні міркування щодо тенденцій, які видаються негативними, означено перспективні напрямки історичних студій, акцентуючи увагу на ефективних методах вивчення досвіду переломних часів. Найбільш важливим є акцент автора на те, що для «правильного, всебічного і ґрунтовного розуміння революційної епохи, зумовленості процесів і подій, закономірностей їх розвитку, об'єктивної оцінки досягнутих неоднозначних результатів, думається, принципово важливо виходити з того, що революційні події в Україні розвивалися не в ізоляції від загальноросійських, у першу чергу соціальних, а взаємоперепліталися, то зливаючись із ними, то рухаючись паралельними курсами, а то, приходячи у суперечності, різновекторність, антагоністичну непримиренність. Тому, зважаючи на наявний прогрес у дослідженні національно-визвольної революції в Україні, яким значною мірою вже компенсовано колишній нігілізм до цього феномена, сьогодні можна і потрібно зробити спробу відтворення історичного процесу 1917–1920 рр. у всій його повноті, багатоплановості і різнобарвності».

Зрозуміло, що в рамках однієї статті таке масштабне завдання виконати неможливо. Тому метою цієї розвідки є історіографічний аналіз найбільш важливих праць з історії Української революції, окреслення помітних досягнень академічних і вишівських авторів на сучасній теоретико-методологічній і джерельній основі.

Передусім, наголосимо, що відзначення 100-річчя Української революції – видатного суспільного явища в новітній вітчизняній історії XX ст., має виразні особливості. Академік НАН України В. Смолій виділяє чотири з них. «По-перше, заходам із відзначення цих подій низкою найвищих розпорядчих актів надано особливої державної ваги й суспільного значення. 2017-й рік оголошено роком Української революції. По-друге, передбачені заходи не носять, як раніше,

одномоментного характеру, а розраховані на тривалу перспективу, а відтак – і на більш потужний інформаційний вплив. По-третє, є підстави сподіватися на поглиблення наукових досліджень проблеми, урізноманітнення тематичного спектру, появу нових напрямів вивчення цієї складної доби буття українського народу. І, нарешті, немає сумнівів, що Кремль використає століття «Великой российской революции 1917 года» у власних пропагандистських цілях. І це вимагатиме адекватної реакції українських науковців, засобів масової інформації, громадськості» [31, с. 4].

Столітня дата Української революції для дослідників і всіх пересічних співвітчизників, які виявляють зацікавлення й глибоко шанують національну історію, є доброю нагодою для підбиття проміжних підсумків власної роботи з її вивчення та наукової реконструкції. Адже за останнебільш чверть століття українські історики провели велику й копітку роботу з відновлення історії революції, створення її оригінальної концепції, звільнення її з-під ідеологічних нашарувань і міфів. Говорячи словами відомого історика В. Верстюка, історичною наукою пройдено «складний шлях, який вимагав від істориків насамперед світоглядних змін, пошуку принципово інших від комуністичних дослідницьких парадигм, нагромадження величезного нового наративного матеріалу, джерелознавчих, археографічних здобутків» [4, с. 8].³ 1991 р. зусиллями дослідників створено потужну наукову продукцію: монографії, брошури, препринти, статті, збірники наукових форумів тощо. Якщо на зорі незалежності в Україні не було жодної наукової праці з об'єктивним висвітленням революційних подій і процесів 1917–1921 рр., то нині їх кількість вимірюється не однією сотнею.

В цьому відношенні дослідникам довелось пройти кілька важливих етапів. На першому з них у наукову та навчальну літературу були зроблені певні вкраплення об'єктивного фактичного матеріалу, звісно, з перевагою радянського духу і змісту. Піонерами такої подвижницької роботи стали

В. Верстюк, К. Гломозда, О. Копиленко, О. Романчук, В. Устименко і Д. Яневський, завдяки яким побачили світ перші достовірні матеріали про Українську Центральну Раду, про ускладнення взаємин і загострення суперечностей між українцями та росіянами, про українську національну символіку, про селянський повстанський рух, про видатних діячів революції та ін.

Процес наукового осмислення революції відбувався поступово через об'єктивні та суб'єктивні причини, які зумовлювали відмову від старих підходів та одночасний пошук, того як і про що слід писати. Все впиралося в тематичну нерозробленість національної концепції революції, її сутності, структури, понятійного апарату та хронології. Між тим, крок за кроком у наукові та навчальні видання потрапляли цілі фрагменти про Українську революцію, зокрема про створення та процес легітимації Української Центральної Ради як національного органу революційної влади, про трансформацію її установок від автономізму і федералізації до незалежної держави.

У співпраці з істориками української діаспори та закордонними фахівцями кількість поступово стала переростати в якість. У цьому задавали тон як група вчених Інституту історії України, інших науковців академічних установ і вищих навчальних закладів, передусім такі з них, як Л. Винар, І. Лисяк-Рудницький, М. Литвин, В. Науменко, О. Субтельний, Ф. Турченко, І. Хімка, І. Хміль та багато інших. Відтак, з'явилась низка ґрунтовних публікацій, які фактично заклали надійний фундамент у розробку сучасної української парадигми Української революції.

Початком другого етапу з вивчення й осмислення революційних подій столітньої давності, очевидно, можна вважати середину 90-х рр. минулого століття. Найбільш помітний слід тоді зробити такі історики, як: І. Гирич, Я. Грицак, С. Кульчицький, М. Литвин, Т. Осташко, Р. Піріг, О. Реєнт, О. Рубльов, В. Сергійчук, В. Солдатенко. Цілком

закономірно, що кожен із них висвітлював революцію в контексті власних світоглядних позицій, пріоритетів і цінностей. Разом з тим, у дискусіях, нерідко гострій полеміці, а той в взаємозаперечних позиціях, народжувалася якісно нова історіографія з чітко вираженими національними рисами, де Українська революція розкривається як головна подія нашого народу в ХХ ст.

У вітчизняній історіографії революції за час державної незалежності України відбулись кардинальні зміни, «вона повністю декомунізувалася, набула виразно національного виміру, який дозволяє не лише академічно розповісти історію створення Центральної Ради, появи Української Народної Республіки, інших національних державних утворень, вивчати створені ними державні інститути, насамперед армію, яка мужньо боролася з російськими червоними й білими окупантами, простежити динамічний процес творення української нації та багато інших революційних процесів» [4, с. 23]. Не останню роль у цьому відіграло опублікування низки збірників документів, які проливають світло як на успіхи, так причини поразки революції.

На наше глибоке переконання, в ряду фундаментальних праць третього етапу розвитку української історіографії революції, який продовжується донині, одне з найбільш помітних місць посідають «Нариси історії української революції 1917–1921 років» у двох книгах, де відтворено її інтегрально як вузлову подію української історії ХХ ст. В першій книзі «Нарисів історії української революції 1917–1921 років» [20], створених за редакцією академіка В. Смолія групою вітчизняних істориків (В. Верстюк, В. Головненко, Р. Пиріг, Т. Осташко, В. Скальський, В. Солдатенко) ґрунтовно розкрито про особливий період у модерній історії України, в ході якого були реалізовані перші в ХХ ст. українські державотворчі проекти: Українська Народна Республіка, Українська Держава, Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка, зокрема відтворено

розвиток України в контексті світових тенденцій зламу XIX – XX ст., події Лютневої революції в Україні, соціальні, політичні та культурні аспекти революційного часу. Нариси узагальнюють великий історіографічний доробок сучасних українських істориків, які займаються вивченням Української революції. В другій книзі цього академічного видання [21], до написання якого було долучено кращі сили сучасної історичної науки України (крім уже зазначених, О. Бойко, Г. Єфіменко, С. Кульчицький, О. Лупандін, О. Михайлова, О. Павлишин, О. Рубльов), розповідається про періоди революції доби Директорії, Західноукраїнської Народної Республіки, більшовицької експансії в Україну та білого руху в Україні.

За браком місця немає можливості давати характеристики монографіям про Українську революції. Більше того, не вистачить місця в одній статті, щоб їх хоча б перелічити. Тому вважаємо за необхідне назвати імена авторів найбільш вагової частини таких досліджень, зокрема: Б. Андрусишина [1], С. Буравченкова [3], В. Верстюк [5; 21, 22, 43, 46], Л. Винар [6], П. Гай-Нижник [8-9], М. Держалюк [10], В. Іванис [11], А. Камінський [12], Р. Коваль [13], О. Копиленко [14], С. Корновенко [15], Г. Корольов [16], О. Кудлай [17], І. Куташев [18], В. Лозовий [19], Р. Пиріг [38-39], О. Реєнт [27], О. Рубльов [27], В. Савченко [28], В. Сергійчук [29], В. Сідак [30], В. Солдатенко [32-36].

Подіям революційної доби – 1917–1920-х рр. присвячений другий том шеститомної «Політичної історії: XX століття» [22]. На широкий документальній основі відтворено складні, суперечливі процеси здійснення соціальних і національно-визвольних революцій, що склали стрижень життя і розвитку нації, розкрито пошук теоретико-правових моделей національно-державної організації та результати спроб їх втілення у суспільну практику. На основі порівняльного аналізу головних напрямів державотворення, запровадження різних форм політичних систем з'ясовано домінантні орієнтації

українства, що виявились визначальними для всього його наступного історичного поступу.

Із сучасних позицій процес становлення вищих та місцевих органів державної влади в Україні за Української Народної Республіки (за часів Центральної Ради та Директорії) та Західноукраїнської Народної Республіки в контексті складного процесу національного державотворення П. Гай-Нижник висвітлюєв книзі «УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.)» [9]. Аналізуються успіхи та прорахунки державного будівництва, зокрема, законодавча база, принципи формування та діяльності вищих законодавчих і виконавчих органів першої і другої УНР та ЗУНР, центральних і місцевих органів державної влади, форми та устрій українських державних утворень, причини падіння Центральної Ради та успіху перевороту П. Скоропадського, підготовку та суть повстання Директорії, соборницько-державницькі прагнення українців Закарпаття та передумови і наслідки Акту Злуки УНР та ЗУНР тощо.

Звернувшись до сутності федералістської ідеї доби Української революції 1917–1921 рр. [16], Г. Корольов охарактеризував основні історіографічні інтерпретації, котрі лягли в основу наукової постановки проблеми федералізму як парадигми історичної перспективи, а також проаналізував генезис федералістського розуміння державницького майбутнього тогочасної України.

Книга Р. Ковалю «Багрянні жнива Української революції» [13] представляє собою збірку драматичних історій та нарисів про учасників збройної боротьби за Українську державу в 1917–1921 рр., котрі воювали в складі Армії УНР, УГА, Українських січових стрільців, повстансько-партизанських загонів лівобережної та Правобережної України.

Найбільш характерні форми та особливості селянського руху в Україні доби Центральної Ради у березні 1917 – квітні 1918 рр., участь селянських мас у національно-визвольному русі за надання Україні широкої національної територіальної

автономії у складі Російської демократичної республіки, боротьбу українського селянства за ліквідацію великого приватновласницького землеволодіння й зрівняльний розподіл його за трудовою чи споживчою нормами знайшли системне відображення в монографії І. Куташева [18].

Високою активністю в дослідженні революційних подій і процесів в Україні у 1917–1921 рр. вирізняється відомий київський історик В. Солдатенко. Зокрема, йому належать доволі потужний історичний нарис «Українська революція» [33] та тритомне видання історичних есе-хронік «Україна в революційну добу» [34-36], а також у співавторстві з великим колективом дослідників – науково-бібліографічне видання «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)» [40].

Павлу Скоропадському, останньому гетьману України, діяльність якого пов'язана з бурхливими подіями епохи революції та війни, присвячена книга відомого історика В. Савченка [28]. Кавалергард і генерал, найбагатший поміщик, плоть від плоті вищого світу Петербургу, що успішно робив кар'єру й особисто знав імператора, він волею долі стає диктатором України. Оцінювати гетьмана Скоропадського можна і як «лиходія», і як «праведника», але саме своєю неоднозначністю він і цікавий. Лев Троцький називав його українським Бонапартом, генерал Денікін – другим Мазепою. Ким же він був насправді? Відповідь на це запитання допоможе знайти книжка, при написанні якої автор використав архівні матеріали, документальні джерела, спогади учасників подій.

Доволі цікавою та змістовною видається монографія В. Сергійчук «Симон Петлюра» [29], в якій йдеться про його життя і діяльність як громадсько-політичного діяча, патріота, полум'яного борця за свободу і незалежність України, розбудову її державницьких інституцій.

В книзі, упорядником якої виступив О. Кудлай [17], опубліковані повні оригінали протоколів засідань II, III, IV сесій Української Центральної Ради, а також окремі протоколи

Комітету УЦР і Генерального секретаріату за квітень – жовтень 1917 р.

Чільне місце серед численних статей, присвячених революційним подіям 1917–1921 рр., посідає стаття П. Гай-Нижника про прихід до влади Директорії рр. [8]. Історик акцентує увагу на тому, що осередком заколоту було обрано м. Білу Церкву, де в ніч з 12 на 13 листопада зібралися майже всі керівники повстання. 14 листопада Січові Стрільці порушили обітницю вірності (присягу) і виступили з касарень зі зброєю в руках у напрямку Києва з метою повалити існуючу владу (збройний, заздалегідь організований, виступ військовослужбовців проти законної влади, уряду, якій до того ж вони присягали на вірність). Отже, це не був виступ на підтримку народного повстання, це був військовий заколот (путч) проти існуючої влади, який спричинив собою вибух народного повстання (до цього часу вибухали лише «острівні» виступи бунтівників). У ході здійснення перевороту його речниками було досить вдало використано гетьманську Грамоту про федерацію, невирішеність земельного питання, міжнародну військово-політичну обстановку тощо. Заколотники не відчували нестачі озброєння. Його у великій кількості було перевезено з Росії і надано німцями. Вже в другий день заколоту повстанцями було мобілізовано і озброєно 30 тис. селян. Виступ Січових Стрільців не був повстанням (бунтом військових), а добре підготовленою і попередньо продуманою акцією, тобто путчем, метою якого було не лише повалення існуючого ладу, зміна політичного (встановлення соціалістичної республіки) і соціально-економічного (ліквідація права приватної власності, націоналізація землі і промисловості тощо) шляху розвитку країни, а й приведення до влади чітко визначених осіб – п'яти членів Директорії.

Слід також виділити низку наукових збірників Інституту історії України НАН України, Центру державних архівів вищих органів влади і управління України та Дослідного інституту сучасної української історії, присвячених проблемам вивчення

історії української революції 1917–1921 рр., котрі побачили світ у 2002–2010 рр. [23-26; 46]. Зокрема, винятково цінним у контексті вивчення революційних подій березня – листопада 1917 р. і місця в них Української Центральної Ради є збірник документів і матеріалів, редактором якого виступив В. Верстюк [46]. У ньому представлено величезний масив документальні джерела, що дозволяють сформувати уявлення про національні аспекти Української революції від падіння російського самодержавства до проголошення Української Народної Республіки. Не менш важливим стало двотомне видання «Українська Держава (квітень – грудень 1918 року)» [38-39], де подано великий комплекс документів вищих органів влади Української Держави – Гетьмана Павла Скоропадського, уряду, міністерств. Вони відображають складний процес національного державотворення на засадах консервативно-ліберальної ідеології, його детермінованість іноземною військовою окупацією і тяжінням російської імперської спадщини.

Неабияке місце серед документальних збірників посідає двотомник «Українська Центральна Рада: документи і матеріали» [44-45]. У ньому вміщені протоколи засідань і сесій Української Центральної ради й Малої ради, протоколи Генерального секретаріату, I, II, III, IV Універсали, постанови, меморандуми, законопроекти, декларації, звернення, циркуляри, текст Брестського мирного договору, закони УНР та ін.

До 100-річчя підготовлено спеціальні видання «Українська революція 1921–1921 рр.: концепція та історіографія» [41] та «Українська революція 1917–1921 рр.: погляд із сьогодення» [42], органічними складовими частинами яких є бібліографічні списки літератури.

Справді знаковою подією в реконструкції Української революції 1917–1921 рр. стала міжнародна наукова конференція «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)», що відбулась на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка

й стала своєрідним підсумком сучасного стану історіографічної думки. На цьому авторитетному форумі було заслухано доповіді вчених із України, США, Канади, Австрії, Польщі, Білорусі, об'єднаних в декілька тематичних груп, які відображають сучасні напрями в її дослідженні: загальне осмислення революційних процесів, їх історіографічна оцінка, аспекти становлення національної державності, протистояння імперського й національного, регіональний фокус подій 1917–1923 рр., неукраїнські історії революції, а також військова історія, спадщина та пам'ять про революцію [2, с. 208].

Власне, для вивчення історії Української революції чимало робиться на регіональному рівні. Для цього неабияких зусиль докладають історики вищих навчальних закладів, місцеві осередки Національної спілки краєзнавців України, краєзнавці-ентузіасти. Ними створено величезну кількість статей і повідомлень, які істотно конкретизують своїм фактичним матеріалом фундаментальні дослідження. Прикладом цього стала Всеукраїнська наукова конференція «Українська революція 1917–1921 рр.: передумови, процеси, наслідки, уроки», яка відбулася 24 березня 2017 р. в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж».

Таким чином, можна зробити висновок про те, що в дослідженні та науковій реконструкції подій Української революції 1917–1921 рр. здійснено в останні десятиліття істотні напрацювання. По-перше, за роки державної незалежності України до цієї проблеми зростає науковий і громадський інтерес, що стимулювало суспільний запит і активізацію вивчення цієї доленосної проблеми української національної історії. По-друге, в українській історіографії, яка налічує понад сто монографій, наукових і документальних збірників, сотні статей, доповідей і повідомлень, відбулося майже повне звільнення від марксистсько-ленінської парадигми в трактування революційних подій в Україні у тіні «Великої жовтневої соціалістичної революції» та утвердження сучасної об'єктивної концепції Української революції 1917–

1921 рр. По-третє, своїми дослідженнями сучасні історики довели, що український народ у 1917–1921 рр. мав власну революцію, яка представляла собою швидкі зміни суспільства та влади в поєднанні національних і соціальних ознак та яка виконувала завдання новітньої української нації з її рушійними силами, перебігом подій і кінцевими наслідками. По-четверте, в літературі з'ясовано, що відродження державності в Україні у період революції відбувалося в умовах зіткнення національного та імперського чинників, що, зрештою, стало причиною поразки українського народу і утвердження радянської влади в Україні. По-п'яте, чимало аспектів Української революції залишаються предметом дискусій і вимагають значних зусиль істориків для їх об'єктивного з'ясування. Розв'язання цих питань ще більше посилює рефлексії навколо історичної спадщини найважливішої події в Україні у ХХ ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрусишин Б. Церква в українській державі 1917–1920: (доба Директорії УНР). Київ: Либідь, 1997. 176 с.
2. Басара-Тиліщак Г. Б., Скальський В. В. Міжнародна наукова конференція “Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)” // *Укр. іст. журн.* 2017. № 3. С. 208–213.
3. Буравченкова С. Б. Українська революція 1917–1921 рр. Відродження державності українського народу. Київ: НУХТ, 1997, 2008.
4. Верстюк В. Ф. Від “Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине (1917–1920)” до “Нарисів історії Української революції” й далі: трансформації дослідницької парадигми // *Укр. іст. журн.* 2017. № 3. С. 8–23.
5. Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні. (1918–1921). Київ: Наук, думка, 1992. 368 с.

6. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації : статті і матеріали /Укр. іст. тов-во., Ін-т укр. археології. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1995. 304 с.

7. Виступ Голови Верховної Ради України Андрія Парубія під час Урочистого засідання парламенту з нагоди 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. : до 100-річчя Української революції // *Голос України*. 2017. 18 березня. № 50. С. 1 ; 2.

8. Гай-Нижник П. Листопад-грудень 1918 р. : Повстання директорії чи успішна спроба державного військового перевороту ? // *Київська Старовина*. 2008. № 2 (380). С. 62–71.

9. Гай-Нижник П. П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). Київ: “ЩеК”, 2010. 304 с.

10. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках : монографія. Київ : Оріяни, 1998. 240 с.

11. Іванис В. Симон Петлюра – президент України. 1879–1926 : репринтне видання (Торонто-Канада, 1952). Дрогобич : Бескид, 1991. 256 с.

12. Камінський А. За сучасну концепцію української революції /передм. М. Прокопа. [Б. м.] : Сучасність, 1970. 136 с.

13. Коваль Р. М. Багряні жнива Української революції : 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань. Воєнно-історичні нариси. 2-е вид. випр. і доп. Київ: Діокр, 2006. 401 с.

14. Копиленко О. Л. Українська ідея М. Грушевського: історія і сучасність : монографія. Київ : Кондор, 1991. 184 с.

15. Корновенко С. В. Українська революція : історичні портрети / Ін-т історії України НАН України, Черкаський НУ ім. Б. Хмельницького. Вінниця : Фоліант, 2004. 288 с.

16. Корольов Г. О. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції 1917–1921 рр. // *Укр. іст. журн*. 2010. № 5 (494). С. 103–117.

17. Кудлай О. Б. Українська Центральна Рада. Протоколи II – IV сесій. Документи (квітень – жовтень 1917 р.). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. 221 с.

18. Куташев І. В. Селянський рух в Україні доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : монографія. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 184 с.

19. Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні : ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): монографія. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2008. 479 с.

20. Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2-х кн. /авт. кол.: В. Ф. Верстюк. Київ: Наук. думка, 2011. Кн. 1. 390 с.

21. Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2-х кн. /авт. кол.: В. Ф. Верстюк. Київ: Наук. думка, 2012. Кн. 2. 462 с.

22. Політична історія України : XX століття: У 6-ти т. Т. 2 : Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) /авт. : В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко; ред. В. Ф. Солдатенко. Київ : Генеза, 2003. 488 с.

23. Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. : [зб.] /редкол. : В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. Ф. Солдатенко та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 296 с.

24. Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років : [зб.]. Вип. 2 /редкол.: В. Ф. Верстюк, О. П. Реєнт, С. В. Віднянський та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. 258 с.

25. Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років : [зб.]. Вип. 3 /редкол. : Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, В. Ф. Солдатенко та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 180 с.

26. Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років : [зб. наук. статей]. Вип. 5 /редкол. : Р. Пиріг (гол. ред.), О. Бойко, А. Буравченков та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 340 с.

27. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. Т. 10. 320 с.

28. Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків : Фоліо, 2008. 380 с.

29. Сергійчук В. І. Симон Петлюра. Київ : Україна, 2004. 448 с.

30. Сідак В. С. Національні служби в період Української революції 1917– 1921 рр. : (невідомі сторінки історії) / ред.: О. П. Власенко, С. В. Лашкет ; передне сл. С. Кульчицького. Київ: Вид. Дім “Альтернативи”, 1998. 320 с.

31. Смолій В. А. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.) : виступ на Міжнар. наук. конф. (Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1 черв. 2017 р. / В. А. Смолій // *Укр. іст. журн.* 2017. № 3. С. 4-7.

32. Солдатенко, В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // *Укр. іст. журн.* 2008. № 1 (478). С. 75–88.

33. Солдатенко В. Ф. Українська революція : історич. нарис. Київ: Либідь, 1999. 976 с.

34. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу : історичні есе-хроніки : у 4-х т. Київ: Світогляд, 2009–2010. Т. II : Рік 1918. 2009. 411 с.

35. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу : історичні есе-хроніки : у 4-х т. Київ : Світогляд, 2009–2010. Т. III : Рік 1919. 2010. 453 с

36. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу : історичні есе-хроніки : у 4-х т. Київ: Світогляд, 2009–2010. Т. IV : Рік 1920. 2010. 442 с.

37. Україна в роки визрівання передумов і творення незалежної держави Українська національно-демократична революція. Україна в 1917–1920 рр.: історіографія // [URL: https://history.vn.ua/book/novitnya/42.html](https://history.vn.ua/book/novitnya/42.html).

38. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали : у 2 т. / Ін-т історії України НАН України, Центральний держ. архів вищих органів влади і упр.

України ; упоряд. : Р. Пиріг [та ін.]. – Київ : Темпора, 2015. Т. 1. 790 с.

39. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали : у 2 т. /, Ін-т історії України НАН України, Центральний держ. архів вищих органів влади і упр. України ; упоряд. : Р. Пиріг [та ін.]. – Київ : Темпора, 2015. Т. 2. 412 с.

40. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) : наук.-бібліогр. вид. / Нац. б-ка імені В. І. Вернадського НАН України; редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.; уклад. А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Беляєва та ін. ; наук. ред. В. Ю. Омельчук. Київ: [б. в.], 2001. 808 с.

41. Українська революція 1921–1921 рр.: концепція та історіографія // URL: [https://library.ndu.edu.ua/index.php/diyalnist-biblioteki/2015-03-04-09-49-16/item/356-українська революція 1917-1921 рр.-концепція-та-історіографія](https://library.ndu.edu.ua/index.php/diyalnist-biblioteki/2015-03-04-09-49-16/item/356-українська_революція_1917-1921_рр.-концепція-та-історіографія).

42. Українська революція 1917–1921 рр.: погляд із сьогодення // URL: https://pechersklibss.kiev.ua/index.php?item=bibliographic&biblio_id=b142.

43. Українська революція 1917–1921 рр.: подвиг героїв Крут: матеріали наукових читань /відп. ред. В.Ф. Верстюк. Київ: Вид-во ім. Олега Теліги, 2008. 174 с.

44. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2-х т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наук. думка, 1996. 588 с.

45. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2-х т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ: Наук. думка, 1997. 422 с.

46. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року : документи і матеріали / Ін-т історії України Нац. акад. наук України, Центр державних архівів вищих органів влади і упр. України, Дослідний ін-т сучасної укр. історії ; ред. В. Ф. Верстюк. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. 1024 с.

Anatoliy Filinyuk

**EVENTS OF UKRAINIAN NATIONAL-DEMOCRATIC
REVOLUTION 1917-1921 YY IN THE MODERN DOMESTIC
SCIENTIFIC AND ETHNOGRAPHIC LITERATURE:
REFLECTION OF THE EVENTS AND LESSONS**

This research describes contemporary Ukrainian scientific and ethnographic literature devoted to the coverage of the events of the Ukrainian National-Democratic Revolution of 1917–1921. First of all, emphasis was made on the understanding of the events in the context of the establishment of the national paradigm of the Ukrainian Revolution.

Key words: national historiography, Ukrainian revolution, reflection, events, lessons.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білий Леонід Григорович – кандидат педагогічних наук, доцент, директор Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Авсієвич Алла Валеріївна – доктор філософії в галузі права, старший викладач кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Адамський Віктор Романович – кандидат історичних наук, викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (м. Хмельницький).

Баранова Світлана Сергіївна – голова благодійного фонду «Паритет» (м. Хмельницький).

Григоренко Любов Олегівна – студентка юридичного факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка (м. Київ).

Іваневич Лілія Анатоліївна – кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, член НТШ і НСКУ (м. Хмельницький).

Ковтун Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри психології Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Лисий Анатолій Кононович – кандидат історичних наук, доцент Вінницького обласного комунального гуманітарно-педагогічного коледжу (м. Вінниця).

Моршнев Євген Іванович – доктор наук в галузі права, професор, академік Міжнародної Кадрової Академії, завідувач кафедри правознавства Прикарпатського інституту ім. М. Грушевського Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Львів).

Олійник Валентина Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент, звідувач кафедри психології Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Олійник Юрій Васильович – кандидат історичних наук, начальник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області (м. Хмельницький).

Парандій Валентина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, директор Хмельницького економіко-правового коледжу Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Рева Лариса Григорівна – кандидат філологічних наук, член-кореспондент Академії наук вищої освіти України, член Національної спілки краєзнавців України (м. Київ).

Степанчук Юрій Степанович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси).

Трембіцький Анатолій Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України (м. Хмельницький).

Філінюк Анатолій Григорович – доктор історичних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський).

Фомінова Андріана Олександрівна – докторант спільної заочної докторантури МАУП/МКА, провідний спеціаліст Департаменту економічної політики Львівської обласної державної адміністрації (м. Львів).

ЗМІСТ

Білий Л. Г.

ВІДОБРАЖЕННЯ БИТВИ ПІД КРУТАМИ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ.....	3
---	---

Авсієвич А. В.

ЩОДО ПИТАНЬ УПРАВЛІННЯ В СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ.....	17
--	----

Адамський В. Р.

ПОДІЛЬСЬКЕ ВІДЛУННЯ І УНІВЕРСАЛУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ЗЕМСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	28
--	----

Григоренко Л. О.

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО ПОЛЯ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ В ПРОЦЕСІ ЇЇ ІНКОРПОРАЦІЇ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	42
---	----

Ковтун О.С., Баранова С.С.

ФАКТОНИ ПЕРИФЕРИЗАЦІЇ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ.....	51
---	----

Іваневич Л. А., Трембіцький А. М.

СІЧЕНЬ – МІСЯЦЬ СЛАВИ, МІСЯЦЬ ВЕЛИКИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ.....	55
--	----

Моршнєв Є. І., Фомінова А. О.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ, ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ.....	69
--	----

Олійник В. В.

УКРАЇНІЗАЦІЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ В 1917 – 1921-х РОКАХ..... 81

Олійник Ю. В.

ЗАГАЛЬНООСВІТНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ РАХНІВСЬКОЇ
ВОЛОСТІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ..... 85

Парандій В. О.

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ДІАЛОГ ПОЛЬСЬКИХ
ТА УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ
ЩОДО ВИМУШЕНОГО ПЕРЕБУВАННЯ В ЕКЗИЛІ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР..... 91

Рева Л. Г.

МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ:
СПРОБА ОБ’ЄКТИВНОГО ПОРТРЕТУ..... 109

Степанчук Ю.С., Лисий А.К.

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЯК ФУНДАТОРА
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ СЕРЕДИНИ XVII СТ.
У СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ
ДОСЛІДЖЕННЯХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ..... 131

Трембіцький А. М.

ПРОТОПРЕСВІТЕР ВОЛОДИМИР ЛЕВИЦЬКИЙ
ПРО ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА
ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ В 1919–1920 РР. 147

Філінюк А. Г.

ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ
НАУКОВІЙ І КРАЄЗНАВЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ:

ОСМИСЛЕННЯ ПЕРЕБІГУ ПОДІЙ ТА УРОКІВ..... 183

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... 201

ЗМІСТ..... 203

День Соборності України: історико-політологічні дискусії
(до 100-річчя бою під Крутами (29.01.1918 року): Збірник наукових праць
Хмельницького інституту МАУП. – Випуск 5. – Хмельницький, 2018. – 206 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДЕНЬ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДИСКУСІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

День Соборності України: історико-політологічні дискусії
(до 100-річчя бою під Крутами (29.01.1918 року) : зб. наук. пр. / гол.
ред. Л. Г. Білий. – Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ін-ту МАУП,
2018. – Вип. 5. – 206 с.

Технічний редактор

Валентина Олійник, Валентина Парандій

Художнє оформлення

Валентина Парандій

Фото на обкладинці з сайту Українського інституту національної
пам'яті: [http://www.memory.gov.ua/news/bii-za-maibutne-ukraini-29-](http://www.memory.gov.ua/news/bii-za-maibutne-ukraini-29-sichnya-den-pam-yati-poleglikh-u-boyu-pid-krutami)
sichnya-den-pam-yati-poleglikh-u-boyu-pid-krutami

Приватне акціонерне товариство “Вищий навчальний заклад
“Міжрегіональна Академія управління персоналом”
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №3262 від 26.08.2008 р.

Хмельницький інститут
імені Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України
29015, м. Хмельницький, проспект Миру 101-А
Тел.: (0382) 63-03-05, 61-25-19
Ел. адреса: himaup@ukr.net
www.maup.km.ua

За достовірність фактів, назв, посилань на літературні
джерела відповідальність несуть автори. Редакція не завжди
поділяє їхні погляди.

Здано в набір 30 січня 2018 р. Підписано до друку 30 січня 2018 р.
Формат 60x84 1/16. Гарн. Times. Ум. друк. арк. 2,4.
Друк офсетний. Папір офсетний. Тираж 300 прим.

**ПАМ'ЯТАЙ
ПРО КРУТИ!**
29 січня 1918